كوردو كەركوك

-بەرگی یەكەم-
لەتیف فاتح فەرەج

كوردو كەركوك

كورتە خوێندنەوەیەكی دیرۆكیانەی كەركوك

پێشكەشە بەگیانی بەرزی شەهیدان:

⋆ ئازاد هەورامیو گیتارەكەی.

⋆ فاخیر فاتح فەرەجی هاوڕێو برام.

بەش یەکەم

پێشەکی

من مێژوو نوس نیم، بەلآم کەرکوك وەك شارێکی ستەم لێکراو هەمیشە ویژدانی جولآندوم بۆئەوەی لەخەم و کۆست و کەوتنەکانی‌دا هاوبەش بم، ئەمە جگە لەوەی کە خۆم لەسەر ئەو شارە مالم، ئەم نوسینەش بەرهەمی ئەو ویژدان بزواندنەیەو ئەرکێکی سەرشانمە بەرامبەر بەشارێك کە بۆ یەکەمین جار فێری کردم مرۆڤ پێویستە هەمیشە لەسەرڕێی خۆی بوەستێ، وەستان لەسەرڕێی خۆی بۆ مرۆڤێك کە ناوی کوردە لەوێوە کە ئەم مرۆڤە بەردەوام لەبەردەم هەڕەشەی لەناوچوندا بووە زیاتر لە تاکی هەر نەتەوەیەکی‌تر پێویستە، ئەم نوسینە کە جگە لەوەی ئاورێکی دیرۆکی خێرایە هەروەها باری سەرنج و بۆچونی خۆشم ئاوێتەکردووەو هەولم داوە کەمتر لەنوسینی مێژوو بچێت لەبەرئەوەی بڕوای تەواوم بەو حەقیقەتە هەیە کە نوسینی مێژوو کارێکی هەروا ئاسان نی‌یەو پڕە لەکەندو کۆسپ و لەند، بەتایبەتی کە ئەگەر ئاوڕ لەڕابردوو بدەینەوە هەموو، یان زۆربەی ئەوانەی مێژوویان نووسیوە، هەمیشە خەلکە بەش مەینەت و قوربانی و سەربازە زۆرو زەوەندە مێگەلیەکان لەنوسینەکانیاندا کەمتر ئاوڕی لێدراوەتەوە لەکاتێکدا بەردەوام باس باسی گەورەو بکوژو بڕەکان بووە، سەیر لەوەدایە شاری بەغدا یان سلێمانی یان شورەی چین بەڕەنج و ئارەقی هەزاران دەستڕەنگین و کرێکار دروست کراوەو کەچی لەمێژوودا هەریەکە لەوانە کراوە بەسەروەری کەسێك، لەگەل ئەوەشدا نابێ ئەوەمان لەبیربچێت وەکو مێژوونووسی گەورەی کورد د.کەمال مەزهەر دەلێ مێژوو زانستی زانستەکانە، چونکە وەکو خوێی چێشت وایەو هیچ زانیارییەکی گرنگ نیە مێژووی تایبەتی خۆی نەبێت من نالێم ئەمەی من نوسیومە شتێکی پوختەو بێ هەلەو پەلە نی‌یە، بگرە هەولێکی بچوکەو بەهیوای ئەوەم لەو بارەیەوە بابەتی بەپێزو باش بنووسرێت، لێرەدا دەبێ بلێم پێشتر هەریەك لەدکتۆر نوری تالەبانی، وریا جاف، لەیلە نامیق جاف و چەند کەسێکی‌تر ئاوڕیان لەم شارە داوەتەوەو لەسەریان نوسیوە، بەلآم هێشتا زۆر سوچ و کەلێنی تاریك لەو بارەیەوە ماوەتەوەو دیارە منیش نەمتوانیوە تەواو پەیان پێ‌بەرم، لەڕاستیدا ئەم نوسینە جگە لەوەی پێشکەشە بەگیانی هەردو شەهید ئازاد هەورامی و فاخیری برام دیاری‌یەکی بچوکی منە بۆ خوێندکارانی زانکۆی سلێمانی بەو ئومێدەی رۆژێ بێت لەناو شاری کەرکوکدا زانکۆی کوردستان کچ و کوڕی کورد پێشکەش بەدنیای باشتر بکەن..

ئەم نوسینە کە دەیخوێنیتەوە سەبارەت بەشارێکە کە لەمێژووی نوێ‌ی..دا تەنیا چەند رۆژێکی کەمی 1991/3/19 تا 1991/3/29 ئازادی بەخۆیەوە بینیوە. ئەو چەند رۆژەی سەرو سیمای بەعس لەچەقی شارەکە بڕا ئەگەر چی بەتەواوی شار پاك نەکرایەوە، ئازادی کەرکوك بۆخۆی ناوەرۆکێکی قولتر لەئازادی هەر شوێنێکی‌تر دەگەیەنێ لەبەرئەوەی بەدرێژایی دەیان سال رژێمە یەك لەدوایەکەکانی عیراقی عەرەبی هەولی سڕینەوەی کوردیان داوە لەو شارداو لەو پێناوەدا دەستیان بۆ هەموو کارێکی نەشیاو بردووە، کە ئێمە دواتر بەچڕی دێینە سەری، بەر لەدروستبونی حکومەتی ئێستای عیراقیش بەم چوارچێوە جوگرافیە ناجۆرەیەوە، گەلە ڕەوی عەرەب بەچەندین بیانوو بەرەو ناوچەکە بەڕێوەچووە، بەلآم لەهاتنی فەیسەلەوە هاتنی عەرەب بۆ ناوچەکە مانا و ناوەرۆکێکی کۆلۆنیالیستانەی لەخۆگرت، گەلە رەوی عەرەب بۆ باشوری کوردستان (باکوری عیراقی دروستکراو) بەنیازی داگیرکردن لەدوای حکومەتی فەیسەل لەسالی 1921ەوە دەست پێدەکات.

دورستکردنی دەولەتی عیراق بەم رەنگە لەبنەڕەتا جارێکی‌تر دوای سەرکوتەکەی چالدێران بۆ سەرکوتکردنی کورد بوو ئەگەرچی تا ئێستا لەئارشیفی بەریتانیاداوەك پێویست بەلگەو دەکۆمێنتەکانی تایبەت بەعیراقی ئەو رۆژگارە

هەڵنەدراوەتەوە کە تێیدادەستمان بگاتە هەندێ راستی لەگەڵ ئەوەشدا ئەو شێوە مامەڵەیەی بەریتانیا لەگەڵ مەلیك مەحمودو بزوتنەوەکەی بەئاشکرا راستی ئەم قسەیەمان دەسەلمێنێ، باشترین گەواهی دەریش هێنانی ئەو زۆرە عەرەبەیە لەساڵی 1937دا بۆ ناوچەی حەویجە (مەلحە)و تاوغ (داقوق)و تازە خورماتوو، لەو ساڵەدا مەلیك غازی پتر لە(20) هەزار خێزانی کۆچەریو ئاژەڵداری لەو ناوچانە نیشتەجێ کرد لەکاتێکدا ئەو ناوچانە لەبنەڕتا وەك خاك زەویو زاری کوردبون، ئەم نیشتەجێکردنە بەمەبەستی عەرەباندنی ناوچەکە بوو بەدوای ئەوەدا یەك یەك رژێمەکانیتر بایەخیان بەم پرۆسەیە دا تا سەرەتای شەستەکانی سەدەی بیستەم، پرۆسەی عەرەباندنی ناوچەکەو سڕینەوەی کورد لەشەستەکانەوە تا ئەمڕۆ (1963-2001) قوڵترو شۆڤینیستیانەتر بەڕێوەدەچێت. حزبی بەعس لەهەموو ئەوانیترسەرسەختانەتر کەوتە جێبەجێکردنی ئەم کارە، پرۆسەی راوەدونانو دەرکردنی کوردو نیشتەجێکردنی عەرەب بەتایبەت لەسنوری پارێزگای کەرکوك،شەڕی جینۆسایدی هێورانەی پلەپلەو سڕینەوەی شوێنەزاو شوێنەوارە، حکومەتی عیراقی (بەعس) هەموو رێگایەکی بۆ عەرەباندنو دابڕانی کەرکوك لەکوردستان گرتەبەر (ئەمە لەکاتێکدا دوادوایەکانی سەدەی بیست سەدەی پێکەوە ژیانو لەیەکگەیشتنو پێکەوە هەڵکردن بوو) لەو رێگایانە بەهەزاران گوندنشینی عەرەبی بەنیازی هێرش بۆ سەر کوردستان پڕ چەك کردو کردنی بەجاش بەناوی (فرسان ولید)وە ئەم جاشانە زۆر دڕندانە لەسنوری کەرکوکدا کەوتنە وێزەی خەڵكو بەشێوەیەك تاڵان کارییان دەست پێکرد کە لەسنوری هەموو نەریتو ئاکارێکی مرۆڤیانەو ئیسلامی دەرچوو، ئەمە لەکاتێکدا هەر ئەوانە بۆ "تەلابی"و ئیشکردن پێشتر روویان دەکردەکوردستانو داڵدە دەدران، (ئەم کردەوەیە بۆشاییەکی قوڵی خستە نێوان کوردو عەرەبەوە، خەونی بەعسیش دروستکردنی ئەو بۆشاییە بوو)، عەرەبە فرسان وەلیدەکان بەم هۆسانەوە هێرشیان کردۆتە سەر ماڵە کورد:

(احن العرب اهل الغيرة، نطرد الأكراد من ها الديرة، احن البدو وين العدو).

ئەگەر بەوردیو چڕتر لەڕوی تێکدانی پەیوەندی نێوان گەلانی ناوچەکەو بەتایبەت گەلی کوردو عەرەبەوە تەماشای ئەم هۆسانە بکەین، دەبینین بەعس هەر لەگەڵ هاتنی یەکەمیدا 1963/2/8 بەو نیازە دەستی بەکارکرد کە کوردو عەرەب بکات بەدوژمنی باوە کوشتەی یەكو ئەو پەیوەندیە لەمێژینەیە تێکبدات، کە زۆربەی شاعیرانی کوردو عەرب بەدرێژایی دەیان ساڵ بەشانازیەوە باسیان کردووە، لەگەڵ ئەوەشدا زۆرێك لەرۆشنبیرو هۆشیارەکانی ئەم دوو گەلە لەنیازو مەبەستی بەعس گەیشتبونو دەیانزانی لەکوێوە کاردەکات بۆیە لەدوو ماوەی دەستەڵاتو بەدرێژایی ئەو (35) ساڵە ڕەشەی مێژووی عیراقیش نەیانتوانی ئەو درزو کەلێنە بەڕادەی مەبەستی خۆیان گەورە بکەنەوەو هێشتان دەیان بیرمەندی عەرەبی وەك فالح عبدالجبار، کازم سەماویو دکتۆرو حسێن شەهرستانی، کە نعان مەکیەو تا دوای هاوخەمی هەرە گەورەی گەلی کوردن لەنێو عەرەبدا، بەڵام لای ڕەشە خەڵکە عەرەبەکە شێوەیەکیتر کەوتەوەو فرسان وەلیدەکان دەستیان لەهیچ نەپاراست گاگەلو رانەمەڕو پەلەوەرو دانەوێڵەو داروبەردی کوردستانیان تاڵان دەکردو دووجارو سێجار ماڵو گوندی کوردانیان دەسوتاند. ئەم هێرشەش بەپلەی یەکەم لەناوچەکانی سنوری کەرکوکدا پیادە کراو هەر ئەوانەی کە بۆ (تەلابی)و سواڵکردن روویان لەکورد دەکرد بەعس هانیدان هەڵکوتنە سەریو تاڵانی بکەن، ئەم کارە لەڕوی سایکۆلۆژیو کۆمەڵایەتیەوە کاری زۆری کردە سەر کوردو بو بەبرینێکی قوڵ لەجەستەی دانیشتوانی ئەم دەڤەرەدا. لەگوندی سەیدانی ناوچەی شوان دەگێڕنەوە عەرەبێکی فرسان وەلید گوایە بەزەیی جولاوە بەپیرەژنێکی کوردی گوتووە (وەڵا یومە کورد گوناح) کەچی هەر ئەو عەرەبە لەژێر دیزداشەکەیەوە (6) کراسی ژنانی کوردی لەبەر کردووە!!

هەر بۆیە دەبینین ئەم شوێنانە کورەی هەستانەوەو بەرخودان بونە (لەهەر کوێیەك ستەم زۆربێت لەوێ گیانی بەرگریو بەگژداچوون زۆر دەبێت). عەرەباندنی باشوری کوردستان هەمان تورکاندنی باکورو بەفارس کردنی رۆژهەلاتەو دوژمنان گەرچی لەڕووی توندوتیژیو کردەوە جیاوازن، بەلام یەکن.

دوژمن جگە لەزەبرو زەنگو سڕینەوە بەشێوەی دیکەی وەك بانگەشەی یەك ئاینیو یەك مێژوویيو یەك چارەنوسیو یەك ولاتیو یەك رەگەزیو چەندین یەکی هاوبەشی ترەوە هەوڵی نەهێشتنی ئەم گەلەی داوە، لەگەڵ ئەوەشدا بەبچوكو تورکی چیاو نەخوێنەوارو نەوەی جنۆکەو شاخی ناوزەد کراوین، کورد گەلێکی خۆش باوەڕو بەهەموو فاکێکی دوژمن تەفرە دەخۆینو بەفیکێکی خۆمان لەناویەکدا تێك بەردەبین، ئەتاتورکو سەدامو حەمەڕەزاو تا ئەمڕۆش ئەو رژێمانە بۆ ئەم مەبەستە زۆریان بەخت کردوەو زۆر هەوڵی تێك بەردانی کوردیان داوە، هەوڵی سڕینەوە شوێنو جێگاو رێگاو ئاوو گۆڵو باخو دەشتو دەرو هەتا ناوی کەسیشی گرتوەتەوەو لەپێناوی سڕینەوەی هەموو مۆرکێکی کوردیدا کاری بەرنامەڕێژو وردکراوە هەر بۆیە دەبینین ملوێنەها ناوی تورکیو فارسیو عەرەبی جێگای بەناوی کوردی گرتوەو ئێستاش زۆرن ئەوانەی لایان مایەی شانازییە ناوی مناڵەکانیان ناوی خەلیفەو سوڵتانو شایەکانی عەرەبو تورکو فارس بێت، ئەمە جگە لەناوی شوێنەکان وەك (قەرەداغ، ئاق شەهر، خۆشاب، ساوج بلاخ، عەقرە) تا دوایی.

هەر لەشۆڕشی ئەیلولی1961 بەدواوە هەوڵێکی گەرموگوڕ بۆ بەکوردیکردنی ناوی نەوەکان بەڕێخراو کۆمەڵەش لەو رووەوە رۆڵێکی دیاری بینی ئەگەرچی جارێکیتر لەدوای راپەڕینی کۆمەلانی خەڵکەوە بەبەرنامە ناوی عەرەبی بەشێوەیەکیتر لەپەرەسەندندایە.

لەسەرەتای شەڕی ئێران-عیراقدا، سوپای ئێران دەگەیشت بە هەر جێگەیەك ناوێکی فارسی ئیسلامی شیعەی لێ دەنا، پێشتریش عوسمانیەکانو سەفەویەکانو عەرەبیش هەمان کاریان کردووە دیارە بۆ گۆڕینی هەر ناوێ یان چەکوشکاری لەناوە کوردییەکەداکراوە یان هەر ناوی نەتەوەی سەردەستی لێنراوە.

لەگەڵ ئەوەشدا هەر گۆڕینی ناو بەتەنیا مەبەست نەبووە بۆیە بەشێوەیەکی بەربلاو کار بۆ جاشاندنی کورد کراوە بەداخەوە مێژووی ئێمە، وەك نەتەوەیەك ئەم لەکەیە بەئاشکرا بەتەوێڵیەوە دیارەو ناکرێ بەوردی لێکۆڵینەوە لەم بابەتە نەکرێ، جاشاندن سیاسەتی پەرتکەو زاڵبەیە ئەو سیاسەتەی ئینگلیز بۆ نەتەوە سەردەستەکانی ئەم ناوچەیەی بەدیاری بەجێهێشت. تەعریب (عەرەباندن) لەگەرمیانو کەرکوك تا دزێوترینو بڤەترین قۆناغ پیادەکراوەو پێکەوە دەوڵەتو پێگەکانی حزبو پێگەکانی هاوبەشانە کاریان کردووە بۆ عەرەباندنی کورد. راگوێزان، سوتاندن، روخاندن، تالان، دەرکردن، زیندانیکردن، ئەتك کردن، کوشتن، تەفرەدانو هەڕەشە، چەوراندن (دەم چەورکردنو کڕین)، ئەنفال کردە یەك لەدوایەکەکانی دوژمن بووە بەرامبەر بەخەڵکی گەرمیانو کەرکوك بەتایبەتو کوردستان بەگشتی دوا هەوڵی بەعس لەو پێناوەدا پرۆسەی ئەنفال بوو، کە دەکرێ بەڕەشترین قۆناغی مێژوویی حکومەتی عیراقی ناوبەرینو بەسەرەتای جینۆسایدی سەرتاسەری لەقەڵەم بدەین، لەبنچینەدا پرۆسەی ئەنفال مێژووی دستپێکی بۆ سەرەتای هاتنی ئاینی ئیسلام دەگەڕێتەوە، بەلام حکومەتی عیراقی بەشێوەو جۆرێکی ترو بەتازەترین چەكو تەکنەلۆژیای سەردەم قۆناغەکانی ئەم پرۆسەیەی لەکاتێکدا جێبەجێکرد کە دەمێك بوو شەڕ لەپێناوی ئازادیو مافی مرۆڤو هەتا دوایی بەردەوام بوو.

لەهەنگاوی یەکەمدا عیراق ساڵی 1983 (8)هەزار گەنجو پیاوی بەرزانی ئەنفال کردو لەسالانی 1987-1988یشدا چڕترو فراوانترو هەمەلایەنەتر سەرجەم ناوچەکانی کوردستانی خستە بەر شالاوی ئەنفالو هەر بەو ناوەش ناساندنیو ناوی نا ئەنفال سەرژمێری تەواو لەم بارەیەوە لەبەردەستانییە، بەلام زۆربەی کوردەکان

لەسەر ئەوە ڕێکن کە لەکردەی ئەنفالدا پتر لە(182)هەزارکورد بەرکەوتووە. عیراق بۆ خۆشی دان بەوە دادەنێ و "عەلی حەسەن مەجید" دەڵێ نزیکەی (100)هەزارێك، وەفیق سامەڕائی و هەندێ لەهەڵاتووەکان لە(182)هەزارەکەش زیاتر دەڵێن. کتێبی جینۆساید لەعیراقداو پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد کە لێکۆڵینەوەیەکی مەیدانی (میدڵ ئیست ووٚچ)ە دەڵێ (50 تا 100)هەزارە، لەئایندەدا رەنگە ژمارەکە بەتەواوی ساغ بێتەوە یان لانی کەم لە ژمارەی راستی نزیك بینەوە. سنوری کەرکوك و گەرمیان لەم شاڵاوەدا گورزی کاریگەری بەرکەوت و هۆزی وا هەبوو (3|4)ی گەنج و پیاوەکانی بەر شاڵاوەکە کەوت، گوند هەیە تاك و تەرای لێ‌دەرچووە، پرۆسەی ئەنفال سەرەڕای ئەوەی کە دڕندانەترین کردەی مێژووی نوێ بوو نیشانەی بێدەسەڵاتی ڕژێم بوو بەرامبەر گەلێك کە دەیویست (ئیرادەی ونبوی خۆی بدۆزێتەوە و لەهەنگاوی شۆڕشگێڕیدا بوو. ئەم شەڕی لەڕیشە دەرکێشان و جینۆسایدە دەرحەق بەکورد بەفۆڕم و شێوەی‌تر کراوە بۆ نموونە کەمال ئەتاتورك و تورکیا پێش و پاش کۆمار بەرامبەر کورد و ئەرمەن و ستالین بەرامبەر کورد و کەمایەتیەکانی ترو تا دوای هیتلەر بەگەلانی بندەستی سوپای نازی کرد لەماوەی کەمی دەستەڵاتیدا، وانەیەکی باش بوو بۆ سەدام و دەست‌وپێوەندەکەی تا بەگەلی کورد و بەرهەڵستکاری عەرەبی عیراقی بکەن.

تەنیا تاوانی کورد بۆ هاندانی عیراق بۆ ئەنفالکردنی ئەوە بووە کە داوای کەمترین مافی خۆی کردووە و ویستویەتی بەئاسودەیی لەماڵی خۆیدا ژیان بەرێتەسەر کەچی‌بەجیاخواز ناوبراوە و لەرێگەی راگەیاندنێکی‌چڕوپڕو هەمەلایەنەوە بەیاخی و تێکدەر ناوبراوە و هەرچی نەشیاوە لەگەڵی کراوە تا دەگاتە بەکارهێنانی چەکی کۆکوژیش. (جیاخوازی باشترین ماف و حەقی نەتەوەیەکە کە 30ملیۆن زیاترە و دابەش و داگیرکراوە و بەهیچ مافێکی خۆی نەگەیووە). مرۆڤ کەدەسکارییەکانی سنورو نەخشەی کوردستان دەبینێ و دەبینێ لەپەنای دەیان بیانوو بەیت و بالۆرەی بێ‌جێوە چی بەسەر هاتووە و چۆن شەت و پەت کراوە. ئەودەمە دەتوانێ بگاتە ئەو بڕیارە ئاخۆ کورد جوداخوازە یان داگیرکار کار بۆ ئەوە دەکات.

مایەی بەزەیی پیاهاتنەوەیە کۆلۆنیالیست دوای دەیان ساڵ کوشت و بڕو داپڵۆسینی نەتەوەیەك رۆژێ دێ بەسەر شۆڕی دەگەڕێنەوە و گیانی هەزاران رۆڵەی نەتەوەکەی لەخت و خۆڕا لەخاك و ماڵی نەتەوەیەکی دیکەدا بەفیڕۆ دەدات و ئابوری وڵاتەکەی دائەتەپێنێ، لەڕووی کۆمەڵایەتیەوە گەلەکەی شەپڕێو لەڕووی سایکۆلۆژیەوە دەردەداو، لەڕووی سەربازی‌یەوە سوپاکەی مل هوڕو بەرەڵا دەبێت، لەڕوی سیاسەتی نێودەوڵەتیەوە کار کە ناردەکرێت و لەژێر باری قەرزا بەچۆکادێت، بڕوانە ئەمڕۆی بارودۆخی عیراق. هەر لێرەشەوەیە رۆژێ دێ دەیان و سەدان رۆشنبیرو هۆشیاری نەتەوەی سەردەست و خاوەن دەستەڵات بەگژ دەسەڵاتدارە مل هوڕو وێرانکارەکەیاندا دەچنەوە و دەبنە پاڵپشتی گەلی بن دەست و لەپێناو ژیان و ئاشتیدا دەنگ هەڵدەبڕن، کام کورد شانازی بەشایەدییەکانی ئیسماعیل بێشکچی و عەلەوی و کەنعان مەکیەوە ناکات؟!.

گەلێك دەیان سەدە بەرهەڵستی کردبێت و شەڕی لەپێناوی مانەوەدا کردبێ خاوەن ژیارو مێژوو بێت سەرەڕای هەموو کەم‌وکوڕییەك. ئاین و زمان و کەلتورو کەلەپوری خۆی نەدۆڕاندبێت سەرەڕای دەستێوەردان و شێواندن هەرگیز بەچنگی رەشی بەعسیان و هیچ چنگێکی دیکە لەناو ناچێت و مەگەر شەڕی خۆ بەخۆ سەری بخوا گەر سەری نەخورێ، ئەو شایەدی‌یانەی رۆژهەڵاتناس و کوردناسەکان لەبارەی کوردەوە داویانە راستی ئەم قسەیەمان دەسەلمێنێ لەگەڵ ئەوەشدا کەسمان ناتوانین خۆ لەو هەموو عەیب و عارو کەم‌وکوڕی‌یە ببوێرین. بەداخەوە هەر کەسێك لەوانەش کوردیان خوێندوەتەوە لەخێڵەوە دەستیان پێکردووە نەك نەتەوە و بون و مێژوو بەمانا فراوانەکەی راستە شارستانیەتیەکی دیارو بەرچاو لەناوچەی کوردستاندا نەماوە، بەڵام لەئان و ساتێکی زووتردا کورد لەناوەوەی مێژوو بوە، ئەگەر مادەکان بەباپیرەگەورەی خۆمان ساغ بکەینەوە ئەمەیان بابەتێکی ترە.

لەهەوڵێکی ساکاردا ئەمەوێت کەرکوك و چۆنێتی دروستبون و تا ئێستای بخوێنمەوە. سەرچاوەکانی ئەم باسە تەرتەو پەرتەو پەرەوازەن بەهیوام ئەم هەوڵە کاڵە ببێتەمایەی ئەوەی سبەینێ لەسەرجەم ڕووەکانەوە خوێندنەوەیەکی پوخت لەسەر کەرکوك و پێکهاتە کۆمەڵایەتی و سیاسی و جێوگرافیەکەی بکرێت.

سەرجەم بوارەکانی باری سۆسیۆلۆژی. باری شێوە زمان و جل وبەرگ و ئاکارو ڕەوشت و بیروباوەڕو ئاین و هەست و کەوت و پەیوەندی کۆمەڵایەتی و سایکۆلۆژی کوردی کەرکوك و..هتد پێویستیان بەخوێندنەوەی چڕوپڕە. دەشێ ئەم کارەی من مستێ لەخەرواری بێت.

حزبی بەعس بەردەوام هەوڵی ئەوەی داوە کەرکوك لەکوردستان دابڕێ و بەتەواوەتی داگیری بکات (تەنانەت لەڕێکەوتنی 1970 وتوێژی 1984 و 1991یشدا لەم هەوڵە نەگەڕاوە) بۆ ئەم مەبەستەش چەندین ڕێگای گرتوەتەبەر.

1–دروستکردنی ئۆردوگای زۆرەملێی سایگۆنی بۆ دانیشتوانی کوردی کەرکوك لەناوچە ئۆتۆنۆمە کارتۆنیەکەدا لەسنوری سلێمانی و هەولێر وەك شۆڕش، سمود (ڕزگاری) بنەسەڵاوە، جدیدە، دارە توو تا دوای.

2–دابڕینی ناوچە کوردنشینەکان لەپارێزگای کەرکوك و گواستنەوەیان بۆ سەر هەولێرو سلێمانی و تکریت و خستنەسەری ناوچە عەرەب نشینەکان بۆ سەر کەرکوك (تێك و پێکدانی نەخشەی کارگێڕی و کۆمەڵایەتی و سیاسی کەرکوك).

3–پڕکردنەوەی دام ودەزگا کارگێڕی و سیاسی و پیشەییەکان بەخەڵك و فەرمانبەری عەرەب و هێنانی ئەو فەرمانبەرانەش لەناو جەرگەی عیراقی عەرەبیەوە.

4–هێنانی ماڵە عەرەب بۆ نمونە (10) هەزاری و (20)هەزاروی (100)هەزاری یەکان (مەبەست لەو ڕێژە پارەیەیە کە دەدرا بەعەرەبەکان لەبەرامبەر هێنانی ماڵەکانیان بۆ کەرکوك). زۆربەی ئەوانە جاسوس و ئەمن و پیاوخراپ بون و لەڕوی ڕەوشت و کۆمەڵایەتیشەوە لەئاستێکی نزمدا بوون.

5–بەعس بەردەوام لەهەوڵی کۆچ پێکردنی کوردا بووە لەناو شاری کەرکوك و ناوچەکانی دەوروبەری قەزاو ناحیەو گوندەکان قادر کەرەم، شوان، ساڵەیی، جەباری،قەرەحەسەن (لەیلان) دوز، داوێ، شێخان و تا دوای. سەرجەم ئەمانەی لەئەنفالە بەد ناوەکەدا لەکەرکوك دابڕێ و سجلی نفوسی خەڵکە کەی گواستەوە سنوری هەولێرو سلێمانی و لەئۆردوگاکانی شۆڕش و بنەسلاوەو دارەتوو جدیدەو نەسرو باریکەو شوێنەکانی تر نیشتەجێکران، ئەم هەڵمەتە بەدوو ڕێگا پیادە کرا.

أ–بەڕێگای تەعویزو بەخشینی پارەو تەفرەدان.

ب–بەڕێگای زەبروزەنگ و دەرکردن و خواردن بڕین.

6–گۆڕینی ناوی شوێن و جێگاو گەڕەك و کۆڵان و شەقام و دەزگاو خوێندنگاو مزگەوت و قەبرستان و باخچەو سینەماو یانەو تەواوی دامەزراوەکان لەکەرکوکدا لەکوردی یەوە بۆ عەرەبی، بەعس هەرچەندە لەم هەوڵەدا مایە پوچ بوو، بەڵام خوێنەر بەبەراوردێکی ئێستا و ساڵی 1970–1975و پێشتر قورسی ئەم کارەی بۆ دەرئەکەوێ لەڕوی سیاسی و کۆمەڵایەتی و دەرونی یەوە ڕاپەڕینی بەهار ساڵی 1991 گەورەترین و توندترین گورز بوو بۆ سەر کۆڵۆنیالیستی بەعسی عەرەبی، زیاتر پیرۆزی و گەورەیی ئەو ڕاپەڕینەش لەوەدا بوو جگە لەئازادکردنی سەرجەم شارو شارۆچکەو ناوچەکانی تری باشوری کوردستان، شەوی (19|20)/1991/3 بۆ یەکەم جارو بەشێوەی داگیرکار دەرپەڕاندن پێشمەرگە چوونە ناو شاری کەرکوکەوە ئەمە لەکاتێکدا پتر لە(5 تا 6) هەزار گەنج و پیاوی

ئەو شارە لەتۆپزاوە گیرابوون بۆ بەرگرتن لەڕاپەڕین، ئەم کردەیە لەدوای شکستی (1988)ەوە گەورەترین سەروەری و متمانە بوو گەڕایەوە بۆ پێشمەرگە لەمێژووی باشوری کوردستاندا ئازادکردنی ئەم شارە پەڕەیەکی پرشەنگدارە، سەرەڕای هەموو کەموکوڕییەکانیش کە هەر لەیەکەم هەنگاوەوە دەرکەوتن، رزگارکردنی کەرکوك لەلایەن پێشمەرگەو خەڵکی راپەڕیوەوە سەرەڕای ئەوەی کە زۆربەی لاوەخوێن گەرمەکانی شار برابونە زیندانی تۆپزاوە، حکومەت باری نائاسایی زۆر توندی راگەیاندبوو، شار کرابووە گۆڕەپانێکی پرچەکی سەربازی و بێوێنە چوار دەوری شار بەهێزی سەربازی تەنرابوو، زۆرێك لە(موجاهد خەلقەکان)ی ئێران بەپارە بەکرێ گیرابوون و لە(لەیلان) مۆڵ درابوون، گورزێکی گورچك بڕبوو بۆ رژێمی فاشستی بەعسی عەرەبی عیراقی و هەموو کۆلۆنیالیتی ئەم سەردەمە، ئەم گورزە بەتەواوی سەرجەم پرۆژەو خەونەکانی حزبی بەعسی بردە گڵەوەو ئەگەری هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی بەزۆر دروستکراوی عیراقی قیت و ئەگەری دروستبونی دەوڵەتێکی کوردی باشوری کوردستاندا زیت کردەوە. ئەگەر ئەو بێ بەرنامەو بێسەروبەرییە نەبوایە بارودۆخی کوردستان پاش رزگارکردنی کوردستان دەچووە قۆناغێکی ترەوە، بەشێك لەو کەموکوڕیانە بریتیبون لە:

1-بەر لەهاتنە ناو ئەم شارەو هەر لەسەرەتاوە بەرەی کوردستانی بەرنامەی ئامادەو باشی بۆ رزگارکردنی کەرکوك پێنەبوو هەر حزبەو هەر خۆی لەم پەڕی چەپ تا ئەوپەڕی راست هەر گەڕەکەو دەیان بارگاو بنکەی تیابوو کەس حسابی بۆئەوی تر نەئەکرد هەر حزبەو دەیویست خۆی زۆرترین خەڵك لەخۆی کۆبکاتەوە، هەرچەندە دەبوایە گورج ترو ئامادەتر بونایە بۆ پاراستنی ئەم شارە، چونکە (14)رۆژ بەسەر یەکەم رۆژی راپەڕینا تێپەڕی بوو ئەم چواردە رۆژە کەم نەبوو بۆ شارەزابوون.

2-لەم شارەدا لەهەرکوێ زیاتر لافاوی تاڵان و دزی زۆر لەڕادەبەدەربوو، ئەگەرچی لەگۆڕانکارییەکی ئاوادا تاڵان دیاردەیەکی ئاساییە، بەڵام ئەوەی لەم شارە ڕویدا شتێ بوو بەهیچ شێوەیەك هەزم نەئەکراو بەری پێناگیرا. ئەمە زەنگێکی خەتەرناك بوو، تاڵانچی و دزو جەردەکان سەرجەم لەناو حزبەکانی بەرەو دەرەوەیدا خۆیان حەشاردابوو هەندێکیش هێندە بەدەستەڵات بوون کەکەس نەتوانێ پێیان بڵێ بەری چاوت بەکلە.

3-بەرنامەیەك نەبوو لای بەرەی کوردستانی و کورد بەناوی (پاش گرتنی کەرکوك هەنگاو و کردەچی و بەرەو کوێ) هێشتا بیر لەهیچ نەکرابوەوە ئەوە نەبێت کام حزب دەتوانێ زۆرترین دەسکەوت بۆ خۆی کەڵەك بکات.

4-کەرکوك بەتەواوەتی پاك نەکرایەوە، جگە لەچەکداری نهێنی بەعسی ناو قادسیە، تسعین، رەحیم ئاوا، شۆڕیجە،هێشتان بنکەی ستراتیژی سەربازی و هێڵی یەك لاکەرەوەی پاراستنی شارو (کلیلی متمانە) سەربازگەی خالید لەبن چنگی رژێمدا بوو، کەمتر هێزی پێشمەرگە ئاگایە ئەم سەربازگەیەوە هەندێك لەگەڕەکی عارەبەکان هێشتا دەستەڵاتی بەعسی تێدابوو پشتێنەیەکی ئەمنی لەلایەن هێزی پێشمەرگەوە بەدەوری شاردا دروست نەکراو زۆربەی پێشمەرگەکان لەنێومال و گەڕەکەکاندا بارگەیان خست نەك دەرەوەی شار، دەست بەسەرداگرتنی بەنزینخانەیەك لەسەرکەوتن گرنگ تربوو ئەم بارودۆخە گیانی شۆڕشگێڕی و گەرم و گوڕی سەرەتای بێ وزەو سست کرد.

5-هەبوو لەناو خودی بەرەو لەدەرەوەشدا رزگارکردنی کەرکوکیان بەبڤەو خەتەر دەزانی بۆ سەر بەرژەوەندی سیاسی و جوگرافی ناوچەکەو بۆ سەر پەیوەندی (برایەتی) نێوان کوردو عەرەب لەم بارەیەوە مشتومڕێکی زۆر کراو کەمتر خەمی پاراستنی دەسکەوتەکان خورا. سەرەڕای هەموو ئەمانە لەئازادکردنی شاری کەرکوکدا راستییەك بۆ هەموو دنیا سەپا ئەویش ئەوەبوو نە دوژمن توانیویەتی لەساڵی 1963و پێشترو پاشترەوە تا ساڵی 1991 کەرکوك لەکورد دابڕێ و نەکوردیش ئامادە بوو دەست لەو شارەی خۆی هەڵگرێ، چونکە کەرکوك بەلای

کوردەوە شادەماری ئابووری بەشی باشوری کوردستانەو هەرگیز ناتوانرێ دەستی لێهەڵگیرێ ئەمە جگە لەوەی بنکەیەکی باشی زمان‌و کولتورو کەلەپوری کوردی‌یەو دەیان‌و سەدان چیرۆك‌و حیکایەت‌و مەتەڵ‌و پەندی پێشینان‌و بەیت‌و بالۆرەی ئەم سنورە هێشتا وەکو پێویست‌و بەتەواوەتی کۆنەکراونەتەوەو لێکۆڵینەوەو قسەو باسیان لەسەر نەکراوە جگە لەهەندێك هەوڵی پرش‌و بڵاو بۆ نموونە کارەکانی نوسەر هەردەوێڵ کاکەی‌و تادوایی.

بەشی یەکەم

1-**کەرکوکی کۆن تا ساڵی 1921:**

میژووی بنیاتنانی کەرکوك زۆر کۆنە، بەپرش و بلاوی لەزۆر کوچەو کەلەبەردا قسە لەسەر کۆنی ئەم شارە کراوەو لەگەڵ شاری هەولیردا دوو شاری هەرە کۆنی ناوچەکەن، زانای جیوگرافی سترابۆ کەرکوکی بە(دیمتریاس) ناوبردووە، جوگرافیاناسی یۆنانی (بەتلیموس گاودی)ناوی ناوە گورگورە یان پێی گوتووە گورگورە، هەر ئەم گورگورەیە ئیتر لەڕۆژە سەرەتاکانی میژووی ئەم شارەوە بوە بەگوڕگوڕ کورد کردی بەباباگوڕگوڕ لەم بارەیەوە چەندین بەیت و بالۆرە هەیە وەك بابەگوڕگوڕ ئاگرم بکە گڕ، بابەگوڕگوڕ منالی وەك تیشکی ئالی ئاگری بەگوڕ هاتم بۆ کوڕ هاتم و تادوایی.

ئەم شارە لەسەردەمی کیشیەکان و مادیەکاندا هەبووەو شاری کوردان بووە گۆتی‌یەکان* کردویانە بەپایتەختی ولاتەکەی خۆیان، ئەم شار بەپێی نەخشە جوگرافیەکەی سەردەمی (سەرجۆن ئەکەدی 2530–2447پێش زایین) لەهەولیریش کۆنترە لەویدا ناوی هاتووە بەئارانی . سەرەچاوەکان بەگشتی لەسەر ئەوە کۆکن کە ئارانی هەمان شاری کەرکوکی ئیستایە. بەدریژایی سەدان ساڵ ئاشوری و ئەکەدی و هۆری و بابلی و میتانیەکان دەستیان بەسەریدا راگەیشتووە هەندیك لەمێژوونوسەکان بە(منس) ناویان بردوە بەتایبەتی لەسەردەمی ئەسکەندەری مەکدۆنیدا، لەماوەی نیوان 2230–2120پ.ز ئەم ناوچەیە بەکەرکوکیشەوە لەژیر قەلەمی فەرمانڕەوای گۆتیەکاندا بووە، گۆتی‌یەکان دەستەلاتیکی بەهیزیان هەبووەو سۆمەریەکان باج و خەراج و دیاری بەنرخیان بۆ ناردوون و لەکاتی دەستەلاتی ئەواندا ناوچەکە لەئارامی و ئاسایشیکی بەرچاودا بووە . فەرمانڕەوای گۆتیەکان جیی بایەخی لیکۆلەرەوان بووە، ئەگەر شەڕو شۆڵی خۆ بەخۆ گۆتییەکانی لاواز نەکردایە، دەکرا ئیستا لەناوچەکەدا شارستانیەتیەکی زیاتر لە(4) هەزار ساڵە لەم ناوچەیەدا هەبایە گۆتیەکان دەستەلاتی ئەم ناوچەیان لەدەستا بووە ئەگەرچی میژوویەکی چڕوپڕو تیرو تەسەل لەم بارەیەوە نیە، یاقوتی حەمەوی لە موعجەم بولدانەکەیدا باس لەشارو شوینیك دەکات بەناوی کەرخینی دەبێ کەرخینی لەنیوان دەقوقاو ئەربل دا بیت.

عبدالرزاق حەسەنی و لیکۆلەرەوان دەڵین ئەم کەرخینی‌یە هەر کەرکوکی ئیستایەو شوینیکی تر نییە. هەندیك ناوی عەرەفەی ئیستا بەپێی شۆڕبونەوەی میژوویی دەبەنەوە سەر ئاراپخا کۆنەکە. عەرەفە کۆنترین گەڕەکی شاری کەرکوکە ئەوان دەڵین ناوەکە بەم جۆرە گۆڕانی بەسەردا هاتووە (ئەرەپخا ئاراپانی، ئارفە، ئەرفە، عەرەفە)!!.

شاری کەرکوك لەنیوان ساڵانی 126 بەر لەدایکبونی مەسیح و 224 پاش لەدایکبونی، پایتەختی حکومەتی ئەود یابین بووە حکومەتی ئەد یابین حکومەتیکی کوردی سەردەمی ئەشکانی بووە .

–الاتحاد ژمارە 23 ل10 نوسینی هەڵکەوت عبدالکریم..

*–گۆتی‌یەکان ولاتەکەیان بەگۆتیام ناوزەدکراوە، پایتەختەکەیان ئاراپخا بووە سنوری دەسەلاتیان کوردستانی ئیستا بووە.

–کرکوك دراسة سیاسیة وأجتماعیة. وریا جاف ل18.

–میدیا، ئی.م دیاکۆنۆڤ وەرگیرانی بورهان قانع لاپەڕە 165.

–الاتحاد 23ل12 نوسینی ئەبو بیریڤان.

لەمنجدا ئاوا نوسراوە (کەرکوك شارێکە لەعیراق (200) هەزار کەس سەرنشینێتی کە بریتین لەکورد، تورکمان، عەرەب لای بابلی و ئاشورییەکان ناوبانگی هەبووە ساسانیەکان (کەرمکان) گەرمکانیان پێ ووتوە).

لەسەردەمی (نارام سینی) ئەکەدی یا (2400)ساڵ پێش زاین بەوڵاتی کوردستانیان دەگوت سوبارتو ئەو حەلە ئەرەبجە کە لەم دوایەدا بوبە ئەورافا-عەرەفە (واتا کەرکوك) بەشێ بوو لەسوبارتو لەسەرچاوە سریانییەکاندا (بەیت کرمای واتە وڵاتی گەرمیان) ئەم ناوە گوایە ئارامیەکان لێیان ناوە، ئەو دەم قەڵا دەسکردەکەی ئێستا هەبووە، "قەڵای گەورە" لەشوێنێکی تری وتارێکدا کەریم زەند "الثقافة الجدیدة"دا دەڵێ واتا "کاری گەورە" بەلای زانای گەورە تۆفیق وەهبیەوە هەر کەرخینی بووە بەکەرکینی و دواتر کەرکوك. دیارە لەمێژووداو بەپێی گۆڕانی سەردەمەکان ناو گۆڕانی بەسەردا دێت بەتایبەت ناوی شوێن، لەکتێبی (دیاربەکریە)ی ئەبوبەکری تیهرانیدا بۆ یەکەم جار کەرکوك وەك کەرکوك ناوی هاتووە، ئەم کتێبە لەسەردەمی مەڕە سپی و مەڕە ڕەشەکان (ئاق قۆینلو قەر قۆینلوی تورکدا) نوسراوە ناوی مەڕە سپی و مەڕە ڕەشەکان لەوەوە هاتووە کە ئاڵاکانیان خوری ڕەش و سپی مەڕ بووە، هەر کەرکوك (کەرخادبیت سلوخیش)* ی پێگوتراوە کەرکوك لەزەمانی ساسانیەکاندا پایەیەکی بەهێزی نەستوریەکان بووە.

عەباسیەکان ساڵی 1232ی زاینی داگیریان کردووە لەسەردەمی داگیرکردنی ئەماندا سەرەڕای وێرانکارییەکی بەرچاو هیچ بایەخێکی وای پێ نەدراوەو خراوەتە پەراوێزەوە. لەسەدەی شانزەهەمدا بەر شاڵاوی سەفەوی و مەغۆل کەوتووە ئەم ماوەیە کەرکوك هەر ڕۆژە بەدەست هێزێکەوە بووە بەو پێیەی سەرەڕێی لەشکر کێشیەکان بووە، لەساڵی 1555ی زاینیدا عوسمانیەکان بەپێی بەڵێننامەی ئەماسیا بونە خاوەنی.

هیرۆ دۆتس لەچیرۆکەکەی خۆیدا باسی ئەم گڕە پیرۆزەی کردووە واتە گڕی بابەگڕگڕ ئەو ئاگرەی بەدرێژایی مێژوو لەو ناوچەیەدا بڵێسەی سەندووە.

لەژمارە (4)ی گۆڤاری هیوا ساڵی 1957دا هاتووە (4500 تا 400) ساڵ بەر لەهاتنە دنیای مەسیح لەمێژووی کلداندا شاری کەرکوك بە(ئارفە) ئارەفە ناوبراوە دوای (5-6) سەدە ئەم ناوە بووە بە(کەرکرمای) لەودەمەدا سنوری شاری کەرکوك زۆر گەورەو فراوان بووە. لای ژووری زێی بچوك. لای خواروی نەهرەوان لای ڕۆژئاوای دیجلە نزیك بەتکریت و سامەڕابووە، ڕۆژهەڵاتی هاوسنوری ئێران بووە، ئەسکەندەری گەورە ئەم ناوەی داگیر کرد دوای ئەوە سلوکیەکان ناوی شارەکەش بو بە(کەرغ سلوخ) لەمێژووی گشتیدا ڕۆژهەڵاتناس (سێرجۆن ملکن) دەڵێ لەدەوری فتوحاتی ئێراندا شارو ناوچەکانی دەوروپشتی بەهۆی لەشکر ئارای نەتەوەکانی دەوروپشتیەوە دانیشتوانی زۆریان لەژێرپێدا شێلراون، کوشتارێکی زۆریان لێکراوە. بەواتای بیستراو شاری کەرکوك (بەخت نەسرم) بنیاتی ناوە، مێژووی بنیاتنانی لەدەوری کلدانەکانە. مامۆستا سەجادیش لەگەشتەکەیدا بۆ ئەم شارە ئەڵێ 656ی کۆچی کە هۆلاکۆ پەلاماری شاری بەغدای دا لەکشانەوەیدا لەو تورکمان و مەغۆڵانەی لەسوپاکەیدا بووە. تیپێکی لەوانە بۆ بەرهەڵستی ئاژاوەو هەرا لەکەرکوك هێشتوەتەوەو

-هاواری کەرکوك ژ2، ل20ن، کوردێکی مێژونوس.
*-کەرخا دبیت سلوخ لەلایەن سلوکیەکانەوە وای پێگوتراوە، دیارە هەر هێزوو سوپایەك کە هاتوونەتە ناوچەیەك ناوی شوێن و ناوچەکەیان بەناوی خۆیانەوە ناو ناوە هەر بۆیە دەبینین کەرکوك ئەو هەموو ناوەی هەیە لەمێژوودا.

لەوی نیشتەجێ بوون* دیارە هەر داگیرکارێك هاتووە بۆ ئەوەی بەتەواوەتی شوێنەواری ئەوی پێش خۆی بسڕێتەوە کەوتوەتە تەفروتوناکردنی پێش خۆی بەم جۆرە زۆربەی شوێنەوارو کۆنینەکان لەناوچوون بیرەوەرییەکانی تەیمور لەنگ و جەنگیزخان و هۆلاکۆ قسە لەسەر ئەو وێرانکاری و تێکدانە دەکەن.

(ئەم شار لەئەندازەی زەریاوە 341مەتر بەرزە پانایی زەوی هەموو لیواکە (200.376کم چوارگۆشەیە) .

دکتۆر ئەحمەد سوسە لەکتێبی (مفصل العرب والیهود في التأریخ) ئەڵێ (کەرکوك شارێکی گەورەیە لەعیراق یەکێکە لەکۆنترین شوێنە مێژوویییەکانی عیراق 288کم لەبەغداوە دورە، جێکۆنەی کەرکوك قەڵای ئارەبخایە، ئەم ئاراپخایە دەگەڕێتەوە سەردەمی (حامورابی) سەرچاوە گریکیەکان (یۆنان) ئاراپخیوس (کەراخ–سلوخ) واتە شاری سلوخی (سلوخی=سلوکی) لەسەردەمی سلوکیەکان (312–135ی پ.ز) پێشکەوتنی زۆری بەخۆیەوە دیوە، شوێنەواری سۆمەری کە دەگەڕێتەوە بۆ 2600ساڵ بەرلە زاین لەم شارەدا دۆزراوەتەوە هوریەکان شوێنەواری زۆریان لەدەوروبەری ئەم شارە هەیە).

شەمسەدین سامی تورك لەقاموس ئەعلامەکەی خۆیدا* لەپیتی (ك.ڕ) لەسەر کەرکوك ئەڵێ (شاری کەرکوك مەرکەزی ئەو لیوایەیە کەپێی دەڵێن شارەزوورو ئەکەوێتە ویلایەتی موسڵ لەکوردستان. 160کیلۆمەترێك لەخواروی رۆژهەڵاتی موسڵدایە لەخوار ڕیزە گردۆڵکەیەك دروست کراوە بەتەنیشت دۆڵێکی بەرین لەدۆڵەکانی زێی (ئەدهەم) وە، ژمارەی دانیشتوانی (30) هەزار کەسە قەڵایەك و 36مزگەوت و 1282 موغازە و دوکان و 8گەرماوی هەیە. پردێك لەسەر روبارەکە دروست کراوە کە هەردولای شارەکە بەیەکەوە گرێدەدات یەك قوتابخانەی ناوەندی (روشدیە) و 18سەرەتایی و (3) کەنیسەی تێدایە. بەرامبەر قەڵاکەی لەبەری ئەوبەری چەمەکەش خانو هەیە، سێ چارەکی دانیشتوانی کوردن) (واتە بەپێی قسەی شەمسەدین سامی تورك ئەو سەردەمە لە سەدەی نۆزدەدا کورد 3 لەسەر 4ی کوردبون و 7500کەسەکەی تریش تورکمان و عەرەب و کەمایەتیەکانی تر) جەلال تاڵەبانی لەوتارێکدا لە1999/3/22 لەهۆڵی رۆشنبیری سلێمانی سەبارەت بەکەرکوك دەڵێ (پیاوێکی فەرەنسی ناوی ژان ئۆتارە، ژان ئۆتار ساڵی 1734 لەئەستەمبوڵەوە بەکوردستاندا چووە بۆ بەغداد بەرەو ئەسفەهان چووە لەوێوە، ژان ئۆتار دەڵێ لەموسڵەوە بۆ عیراق (6) رۆژە رێ دورە و ئەوسا عیراق لەتکریتەوە دەستی پێکردوە هەروەها ژان ئۆتار دەڵێ کەرکوك پایتەختی ویلایەتی شارزوورو بەشێکە لەکوردستان شەمسەدین سامی دواتر دەڵێ (کەرکوك (760)جولەکەو (460) کلدانی تیایە (20)کارگەی جۆلایی و قوماش و خامی لێیە. نەوتی زۆرە گۆڕی دانیاڵ و عوزێر پێغەمبەرو چەند پیاوچاك و شێخی لێیە، کەرکوك شارێکی کۆنە لەپێشا ناوی (کەرکورە) بووە پێنج ناحیەی لەسەرە مەلحە، دوزخورماتو ئاڵتون کۆپری، گل و شوان تێکڕا 152گوندیان هەیە. هەمیشە لەو شوێنەی پێی دەڵێن بابەگوڕگوڕ (گڕێکی شین ئەچێ بەئاسمانا) .

مێژووی کۆنی کەرکوك لەگەڵ ئەوەشدا کە پڕە لەشەڕو ململانێ و وێرانکردن و تالان و بڕۆ کەچی شوێنەوارێکی زۆر لەناوچەکەدا هەیە وەك (گاسور، نوزێ، قەلا، بابەگوڕگوڕ، چەرمۆ کە کۆنترین گوندی کشتوکاڵیە، بەردەبەلکە، وێران تەپە، (یۆرگان تەپە) وێرانە شارو هەتا دوایی.

---

*–سەردەمی هاتن و جێگیربونی تورك لەکەرکوك.
–گۆڤاری هیوا ژمارە 4 ساڵی 1957ل5.
*–قاموس ئەعلامی تورکی دائیرە تولمە عاریفی عوسمانی بووە لەساڵی 1315ه 1896زاینی لەئەستانە نوسراوە.
–کەرکوك ژمارە 1 هاوینی 1999 وتاری مام جەلال.
–گۆڤاری برایەتی ژمارە (1) ساڵی (1) 1–6–1970.

دکتۆر نوری تاڵەبانی لەکتێبەکەیدا (منطقة کرکوك ومحاولات تغير واقعها القومي) لاپەڕە 11 دەنوسێ (عبدالرزاق حسنی بەپێی گەڕانەوە بۆ هەندێ سەرچاوەی سریانی دروست کردن و بنیاتنانی کەرکوك دەگێڕێتەوە بۆ مەلیك (سەرد ناپالی) ئاشوری، بەڵام دکتۆر شاکر خسباك دەڵێ گۆتیەکان خاوەنی راستەقینەی ئەو شارەن) .

لەکەرکوك و دەوروبەریدا شوێنەوارو شوێنەزای کۆنی مرۆڤایەتی هەیە بەداخەوە نائارامی سیاسی و کۆمەلایەتی و سەربازی لەناوچەکەدا رێگەی نەداوە بەوردی پشکنین و گەڕان و لێکۆڵینەوەی وردی لەسەر بکرێت خوێندنەوەیەکی وورد و هەمەلایەنە و بوار رەخسان بۆئەوەی لێکۆڵینەوەی ورد لەناوچەکە بکرێ دەمانگەیەنێتە زۆر راستی تر کەتا ئێستا شاراوەن. دکتۆر ئەحمەد سوسە لەهەمان کتێبەکەی پێشودا دەڵێ (نۆزی، نوزێ یەکێ لەشارە هەرە کۆنەکانی دەوروبەری کەرکوك و کۆن گاسوری پێوتراوە، لەسەردەمی ئەکەدیەکاندا بنیات نراوە و هۆریەکان دەستیان بەسەردا گرت (ئەحمەد سوسەشۆڤێنی و رەگەزپەرستەو بەردەوام دەیەوێ کەرکوك لەخاوەنی راستەقینەی کە کوردە دابڕێ-نوسەر). سوسە دەڵێ هەروەها وێران شار (یۆرگان تەپە) 8میل لای باشوری رۆژهەلاتی کەرکوکەوەیە. سالانی 1925-1926 (شوێن دۆزانی) پشکنەری مۆزەخانەی عیراق و ئەمریکا (550)تابلۆی نەخشکراوی قوڕیان دۆزیەوە تابلۆکان هەمە چەشن بون. سالانی 1927-1931 زانکۆی (هارڤارد)ی ئەمریکا گەڕان و پشکنینی تیاکردووە.

دکتۆر جەمال رەشید ئەحمەد دەنوسێ (گاد ئەڵێ ئەوی یەکەمجار ئەو تابلۆیانەی دۆزیبێتەوە، واتا تابلۆکانی کەرکوك، دکتۆر کۆرنەر (D.r.Cornarr) بووە لەحوزەیرانی ساڵی 1925دا. دوازدە میل لەخوارووی کەرکوکی ئەمڕۆ، دوو میل لەباشوری دێی ترکەلان لەسەر گردێکا بە(یۆرگان تەپە) بەناوبانگە، پاشان پرۆفیسۆر چیرا (Chira) لەلایەن دەوڵەتی عیراق و بەڕێوەبەرایەتی شوێنەواری رۆژهەلاتی ئەمریکا لەبەغدا ساڵی 1925 دەستی‌کرد بەپشکنینی ناوچەی ترکەلان و ئەو تابلۆیانەی کە لەقەلای کەرکوك دۆزرانەوە لەناو هەمانەیەکی قوڕدا هەڵگیرابون) .

ئەم تابلۆ دۆزراوانە کە دەگەڕێنەوە بۆ زەمانی میتانی (سۆباریەکان) د.جەمال رەشید دەڵێ نزیکەی (600)دانەن. یورگان تەپە (گاسور) کەوتوتە باشوری رۆژئاوای شاری کەرکوکەوە نزیکەی45کیلۆمەتر لێوەی دوورە نۆزێی کۆنیش 35کیلۆمەتر کەوتووتە بەری باشوری رۆژئاوای. ئەو دیالێکتەی تێکستەکانی پێ نوسراوە شێوە دیالێکتی هۆریەو بۆ ناوەڕاستی سەدەی پازدەهەمی پێش زایین دەگەڕێتەوە.

میتانیەکان سێ پایتەختیان هەبووە:

1-ئارپخا.

2-واشوکانی.

3-ئەکباتان (هەمەدان)، دەوڵەتی میتانی (1550 تا 1400) بەر لەدایك بوون حوکمی کردوە. (150) ساڵەی دەستەلاتی حوکمی میتانیەکان سەردەمێکی زێڕین بووە بۆ ناوچەی ژێر قەڵەمڕەویان ئەولیا چەلەبی زاناو گەڕیدەش کە دێتە سەر باسی ئەو ویلایەتانەی کە بەکوردستان ناوبراون ناوی (9)ویلایەت دەبات لەناویاندا شارەزوور کەبریتی بووە لەکەرکوك، سلێمانی، هەولێر شارەبان، خانەقین، مەندەلی دواتر شارەزور خۆی دەخرێتە سەر ویلایەتی موسڵ (دێینە سەری) سیاحەت نامەی ئەولیا چەلەبی دەڵێ پێدا تێپەڕبونی ئەم (9) ویلایەتە (17)

-منطقة کرکوك د.نوری تاڵەبانی لەندەن 1995ل11.

-لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژووی وڵاتی کوردەواری د.جەمال رەشید ئەحمەد لاپەڕەکانی 41+81.

رۆژە ڕێ بووە، دکتۆر فاضل حسین لەکتێبەکەیدا (کێشەی موسل) ئەڵێ (کەرکوك شارێکی کوردانە پێش شەپۆلی رەوە عەرەب بەرەو عیراق شاری کەرکوك لەلایەن کوردەوە دروستکراوەو نیشتمانی گۆتیەکان بووە) .

لەپەراوێزی شەرەفنامەدا لەلایەن مامۆستا جەمیل رۆژبەیانی‌یەوە پەرەگرافێك بەم جۆرە نوسراوە (میر بوداغ کوڕی ئەبداڵ بەگی بابان کەرکوکی سەر بەویلایەتی بەغدای کردە باج دەری خۆی‌و پاسەوانی لەسەر دانا) . دەرکەوت کەرکوك سەربەویلایەتی بەغداش بووە. (ئەم مێژووە لەنێوان ساڵانی 1510-1515ی زایندا بووە پاشان لەساڵی 1516زاینی میر سەیدی سۆران کەرکوك‌و موسڵی لەژێر چنگ ناوەو بانگی سەربەخۆی دەستەڵاتداریێتیەکەی داوە) .

دکتۆر عەلا موسا کازم نەورەس لەکتێبی (عراق في العهد العثماني)دا ئەڵێ شاعەباس لەساڵی 1623ی زایندا بەغدای گرت پاش ئەوەی (3) مانگ ئابڵۆقەی توندی خستەسەری. پاشان قاسم خانی بەهێزێکەوە نارد بۆ داگیرکردنی کەرکوك‌و موسڵ.

(شاری کەرکوك بەپێی سەرچاوە کۆنەکان بەتایبەتی دوو کتێبی دەست نوس کە یەکێکیان کلدانیەك بەناوی (پۆلس بیجان) نوسیویەتی‌و ئێستا لەشاری لیزك لەئەڵمانیایە کتێبەکە دەڵێ بەر لە27سەدە دانیشتوانی ئەم شارە لەمیدەکان پێك هاتوون یەکێ لە بە دەستەڵاترین گەورەکانی میدیا (ئەرپاك) بووە کە دژی ئاشورییەکان شۆڕشی بەرپاکردووە) .

مێژوونوسێکی کورد کە من بەمەلا جەمیلی رۆژ بەیانی دەزانم لەهاواری کەرکوك ژمارە2 کانونی یەکەمی 1998 دەنوسێ. ئەو پێشتر لەنارام سینی ئەکەدیەوە دەست پێدەکات، تا دەڵێ (هەروەها ئارامیەکان (ولاتی گەرمیان)یان کردوە بەبیت گرمای عەرەبی سەرەتای ئیسلام کردویانە بە(باجرمی). ئەم باجەرمی‌یە لەلایەن سەعد کوڕی وقاص، هاشمی کوڕی عوتبە، کە برازای بوو لەگەڵ (ئەشعەسی کندی)دا ناردیانی بۆ داگیرکردنی ولاتی باگەرمێ وا دیارە ئەم هەرێمەش وەکو شارەزور بەئاشتی‌و رێکەوتن خۆی داوە بەدەستەوە لەسەردەمی ئەمەوی‌و عەباسیدا تا نیوەی سەدەی شەشەمی کۆچی ناوی هەرێمەکە هەر (باجەرمی) ولاتی گەرمیان بووە) .

هەمان نوسەر لەدرێژەی ئەو باسەی‌دا دەنوسێ (لەپاش دەورانی جەنگیزی مەغۆل، بابا ئەردەڵان توانیبوی لەبەشی کوردستانی ئێستای ئێرانا دەوڵەتێکی کورد دابمەزرێنێ. ئەم دەوڵەتە تا(نەوی زەڵم-شارەزوری) لەدەست داگیرکاران رزگارکردبوو، ئەم حکومەتە نزیکەی (300) ساڵی بەسەربەستی ولاتەکەی بەڕێوەبرد) هەروەها تەیموری لەنگ کەرکوکی داگیرکردوعەلی موصلوی کرد بەئەمیری، بابانەکان‌و سۆرانەکانیش ماوە ماوە کەرکوکیان لەژێر قەڵەم رەودا بووە، هەر بەپێی قسەی ماه شەرەف خانمی ئەردەڵانی (مەستورە) کەرکوك چەند ساڵێ لەبن دەستی خان ئەحمەد خانی ئەردەڵانی دا بووە.. پێشتر ئاماژەمان بەوەدا کە کەرکوك بەپێی سەرچاوەو باسەکان هەر جارە لەژێر چنگی لایەکدا بووە بەپێی قسەی عبدالرقیب یوسف ساڵی 1534 کە سوڵتان سلێمانی قانونی عیراق‌و کوردستانی باشوری گرت‌و (ئەو دەمە عیراق دوو عیراق بووە عیراقی عەجەمی‌و

-کێشەی ویلایەتی موسڵ. د. فازڵ حسین، ئەم کتێبە کتێبێکی ئەکادیمی‌یەو ساڵی 1999 محەمەد شاکەلی وەریگێڕاوەو بلاوی‌کردەوە.

-پەراوێزی شەرەفنامە نوسینی مەلا جەمیل رۆژبەیانی.

-هەمان پەراوێزی سەرەوە.

-کەرکوك لەچاوی مێژوودا نوسینی ئەکرەم 1991.

-هاواری کەرکوك، کوردێکی مێژوونوس ل22.

عیراقی عەرەبی-نوسەر) لەبن دەستی دەوڵەتی سەفەوی دەریهێنا هەموو کوردستانی جگە لەبادینان لەیەکەیەکی کارگێری یەکانگیر کرد بەناوی ویلایەتی شارەزور ئەو دەم کەرکوك کرایە پایتەختی ئەم ویلایەتە نوێیە (هەندێ جار بەویلایەتەکەش دەگوترا کەرکوك ئەو سەردەمە عیراق (3) ویلایەتی بوو ویلایەتی موسڵ، بەغدا، شارەزور (کەرکوك) پاشتر ویلایەتی بەسراش پێکهات-نوسەر).

عبدالرەقیب ئەنوسێ ویلایەتی شارەزور کە مەڵبەندەکەی کەرکوك بووە لە(20) سنجاق پێك هاتووە (سنجاق یەکەیەکی کارگێرییە) بەم شێوەیە (سروچك، هەولێر، کسنان، شاربازێر، جەنکوڵە لەکرماشان، چیای حەمرین، هەزار مێرد، گۆران (جوران)، مەرگە، هەریر، رۆدین، ئەمیل طاری، زنجیر، عەجوز، هەورامان، باقیرنلی، پەلقاص شنۆ، قەڵای غازی) هەندێك لەم ناوانەم بۆ ساغ نابێتەوە..

عبدالرەقیب ئەڵێ ئەم ویلایەتە واتە شارەزور زۆر لەولایەتی موسڵ بەناوبانگ تربووە بەجۆرێك هەموو ویلایەتی موسڵ (5) سنجاق بووە شارەزور (15)ی زیاترە (بەهەموو ناوچەکانی هەولێرو سلێمانیو کەرکوك وتراوە شارەزور) هەر ئەو دەڵێ زۆربەی والیەکانی عیراق ئاوایان نوسیوە (محافظة بغداد وبصرة وشهرزور) دیارە لەکاتی نامەی رەسمیو کاروباری نێوان والیو سوڵتانو کارگێریدا ئەمە نیشانەی گرنگیو بایەخی ویلایەتی شارەزور دەگەیەنێ لای والیەکانو سوڵتانی عوسمانی لەکاتێکدا گەر بزانین لەحەمرین بەو دیودا تا بەسرە بەهەموو ناوچەکانەوە بریتیی بووە لەدوو ویلایەت بەسرەو بەغدا. لەسەرو بەندی نەمانی ئەمارەتی بابانـدا سلێمانیو کەرکوك لەیەك جیاکرانەوە ئەمە لەزەمانی مەدحەت پاشا ساڵی 1870، ئەم مەدحەتە بارو شێوەی کارگێریو لیوای کەرکوك (شارەزور) لە(6)قەزا بنیات نا (هەولێر، رەواندز، کفری، کۆیە، رانیە، کەرکوك خۆی).

ساڵی 1879 لیوای (شارەزور) کەرکوكو لیوای سلێمانی خرانە سەر ویلایەتی موسڵ. ئەمە خەڵکی موسڵی تورەکردو شکاتیان کرد لەوەی کە تەواوی دامو دەزگاکان بەفەرمانبەری کەرکوکی پربووە قسەکانی عبدالرەقیب تەواو تورەبونەکەی خەڵکی موسڵو شکاتکردنەکەیان لەوەوە سەرچاوەی گرتووە کە گواستنەوەی سلێمانیو کەرکوك بۆ سەر ویلایەتی تازە واتە دامەزراندنی هەمو فەرمانبەرەکانی ئەم دوو لیوایە لەویلایەتی تازەو جێکردنەوەیان لەکارگێریدا ئەمەش مانای ئەوەیە لەسەر حسابی خەڵکی ویلایەتی موسڵ دادەمەزرێنو جێگاو رێگا لەئەوان دەگرن.

مێژوونوسی گەورە محەمەد ئەمین زەکی بەگ لەمێژووی کوردو کوردستان دەنوسێ (ساڵی 1624 خان ئەحمەد خانی ئەردەڵان بەلەشکرێکەوە چووە سەر شارەزورو کەرکوكو قەڵای کەرکوکی زەوت کرد). (ئەمە هەر ئەو روداوە بو کە مەستورەش دەیگێرێتەوە). خان ئەحمەد خان هاوسەفەری شا عەباس بووە لەم گێچەڵو شەرانەدا، جارێکیتر عوسمانیەکان لەتۆڵەی شکانەکانی رابردودا ساڵی (1625) بەسەر لەشکری (صدر الأعظم) حافز ئەحمەد پاشا لەشکریان ناردەوە سەر کەرکوكو بەغدا ئەمیش سەرەتا کەرکوکی گرتەوە.

بەم شێوەیە کەرکوك کەوتەوە بن جنگی عوسمانیەکان، جارێکی تر (نادر شا لەرۆژی (5)ی ئابی ساڵی 1743 بەسوپایەکی (170) هەزار سەربازی تەیارو پر چەکەوە هەڵیکوتایە سەر کەرکوكو لەدوای (8) رۆژ ئابلۆقە لە(13)ی ئاب کەرکوکی گرتو بەرەو هەولێرو موسڵ سەربازی سەرکەوتوی تاودا، نادر شا پاش ئەوەی ئاشتی

-رۆژنامەی بابەگورگور ژمارە (1) لاپەرە (2) عبدالرقیب یوسف 1991.

نامەی لەگەڵ پاشا جەلیلی مۆرکرد لە(22)ی تشرینی یەکەمی ساڵی 1743 گەڕایەوە کەرکوك‌و هێرشی بۆسەر موسڵ ڕاگرت) .

ساڵی 1775ی زاینی کەریم خانی زەند هێزێکی (20) هەزار سەربازی پەڕاندەوە عیراقی شیماڵی‌و بەرەو کەرکوك ملی نا پاش گرتنی چەندین گوندی ئەو ناوە، بەهۆی هێرشی سوپاکەی لەقۆڵی عیراقی جنوبیەوە بۆ سەر بەسرە هێرشی شیماڵی پێش گرتنی کەرکوك ڕاگرت. بەدرێژایی دەیان ساڵ کەرکوك لەنێوان عوسمانی‌و سەفەویەکاندا ئەمبەرو ئەوبەری پێکراوە کە ئەگەر ساڵ بەساڵ‌و ڕوداو بەڕوداو لێرەدا تۆماری بکەین هەم کاتی زۆرو هەم سەرچاوەی زۆری دەوێ بۆیە زیاتر لەسەر بایەخ دارترین ڕوداوەکان وەستاوین جێ‌ی خۆیەتی ئاماژە بەقسەیەکی پڕ بایەخی (سێر بۆلارد) بکەین بەناوی (بەریتانیا‌و ڕۆژهەڵات لەسەدە کۆنەکاندا، چاپی ساڵی 1952) ئەنوسێ (لەنیوەی دووەمی سەدەی هەژدەهەمدا گەر بیرم بێت (1772)دا گەڕیدەیەکی ئینگلیزی سەر لەویلایەتی موسڵ ئەدات باسی دانیشتوان‌و پیشەو خوڕەوشتیان دەکات‌و دەڵێ (زۆربەی دانیشتوانی ئەم شارە کوردن) قسەی ئەو گەڕیدەیە لەسەر ناو شارەکەیە ئیبن بەتوتەش دەڵێ (کە چومە موسڵ بەزمانێ داخاوتن عەرەبی نەبوو هەندێك خێزانی-ش گامێشیان بەخێودەکرد) .

مستەر ریچ لەکتێبەکەی‌دا گەشتەکەی بۆ کوردستان کە وەك بیرەوەری ڕۆژانە ساڵی 1820 نوسیویەتی بەوردی باسی دەوروبەری کەرکوك‌و ئەو ناوچانە دەکات‌و باس لەزۆرینەی ئەو ناوچانە دەکات‌و باس لەزۆرینەی کوردی ئەو ناوچەیە دەکات. ریچ ئەگەرچی نەچوەتە ناو شارەکەوە، بەڵام لەگوندەکانی شوان‌و قەرە حەسەنی نزیك کەرکوك ماوەتەوە .

دەربارەی ناوی کەرکوك ئێمە وتمان ئارفە، عەرەفە*، ئارفە ئەرەنجا، ئەرەپخا دبێت سلوخ، کەرخینی، ئاراپخیۆس، کەرکورەو چەندین ناوی دیکەی پێ گوتراوە، هەر سەرچاوەیەش بەپێ‌ی زمان‌و بەرژەوەندی زمانەکەی‌و لەپێناوی هێزە پەیوەندارەکەیدا ناوی خۆی بۆ داتاشیوە هەر چۆنێ بێت ناوی کەرکوك زۆر کۆنەو دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمێکی دورو لەمێژە بەم ناوە ناسراوە. ناوەکەش سیماو مۆرکێکی کوردەواریانەی گرتوەو لەزمان‌و بەکارهێنانی کوردیەوە نزیکە تا گەلانی دیکە، هەروەك بۆ ناوی بابەگوڕگوڕ یان گڕگڕیش ئەمە ڕاستە، دەبێ دان بەو ڕاستیەدا بنێین کە کەرکوك سەرەڕای زۆرینەی کورد شارێکە هەمیشە گەلان‌و خەڵکی تریش تێیدا ژیاوە چ وەك تورکمان‌و عەرەب‌و ئاشوری‌و ئەرمەن‌و کلدان‌و جوو چ وەك ئاین‌و مەزهەبەکان، کەریم زەند لەڕوانگەیەکی ناسیونالیستانەی کوردەوە سەبارەت ناوی کەرکوك دەنوسێ (کەرکوك واتە کار+کۆك (کار یان ئیشێکی گەورە، کۆك)) ئەو دەڵێ کار سەردەمی سۆمەرییەکان هەر بەو مانایەی ئێستا بۆ ئیش بەکارهاتوە کۆکیش واتە گەورە، بایەخدار. هەڵبەت هیچ پاڵپشتێکی زانستی بۆ ئەم ڕایە نی‌یە لەگەڵ ئەوەشدا ئەگەر وا لێك بدەینەوە کە (کەر واتەی قەڵا بێت‌و کوك یان کۆك بەو مانایە بێت کە کەریم زەند دەیڵێ ئەوا دەبێتە قەڵای کۆك،

-العراق في العهد العثماني د.علا موسى کازم نەورەس.
-مەحمود مەلا عیزەت پرۆفیسۆر ڕادۆڤان باڤیچ ڕاگەیاندنی (ی.ن.ك) 1985.
-گەشتی ریچ بۆ کوردستان 1820 نوسینی کلۆدیۆس جیمس ریچ، وەرگێڕانی لەعەرەبیەوە محەمەد حەمە باقی.

* سەبارەت ئەم ناوە کۆمپانیای نەوت سەرەتای پەنجاکان گەڕەکێکی بە ناوی عەرەفە دروست کرد.
-الثقافة الجديدة كركوك في ذاكرة التأريخ كريم زەند.

هەڵبەتە دەبێ ئەوە بزانین لەم ناوچەیەدا زنجیرەیەك قەڵای دەسكرد هەیە كە رەنگە بگەڕێنەوە بۆ سەردەمی ساسانیەكان یان پێشتر یان دواتر خۆ گەر كەركوك، قەڵای گەورە یان كۆك بێت ئەوا دەكرێ بڵێین ئەم بۆچونە لەبۆچونەكەی كەریم زەندەوە نزیكە.

دەبێت ئەوەش بڵێین كە ئەم شارە یەكێ لەشارە گەورەكانی كوردستان بوەو لەبەشی باشوری كوردستاندا گەورەترین و لەسەر ئاستی كوردستانی گەورە دووەم شار بووە بەپێی كتێبەكەی دكتۆر عبدالرحمان قاسملو واتە كوردستان و كورد، قاسملو لەو بارەیەوە دەڵێ (گەورەترین شاری كوردستان كرماشانە لەئێران كە ژمارەی دانیشتوانی دەگاتە (150.000)كەس، پاشان كەركوك لەعیراق كە (78.648) كەسەو دیاربەكر بەپلەی سێیەم دێت كە (63108)كەسی تێدابووە .

لام وایە سەرچاوەی ساڵەكەی ئەم ژمارانەی دكتۆر دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی 1970، لەم كورتەیەدا گەیشتینە ئەو راستییەی كە دۆست و دوژمن تەنانەت تورك و فارس و عەرەبیش زۆربەیان لەسەر ئەوە كۆكن كە كەركوك شارێكی كوردی و كوردستانی‌یەو لەگەڵ ئەوەشدا كەمینەی نەتەوەكانی دیكەی لێیە وەك سەرجەم یان زۆربەی شارەكانی رۆژهەڵات كە فرە نەتەوەو رەگەزن. بەپێی هەموو سەرچاوەكان زۆربەی هەرە زۆری دانیشتوانی ئەم شارە كوردن رێژەیان لەسەدەكانی 17و 18دا 3\4ی دانیشتوان بوەو سەرجەم دەوروبەرەكەی جگە لەمەلحەو هەندێك ناوچەی توركان بەگشتی كوردن، زۆربەی ناوچەكان و ناوەكان و شوێنەكانیش كوردین ئەگەرچی بەردەوام لەهەوڵی گۆڕیندا بونە بەدرێژای مێژوی‌یەكی چەند سەت ساڵەش كوردو توركمان لەم ناوچەیەدا ژیاون و تێكەڵیەكی لەڕادە بەدەریان هەبووە جگە لەكارەساتی ساڵانی كۆتای پەنجاكان كە ئەو دەمە (نازم تەبەقچەلی) ویستی ئاژاوەیەك بنێتەوە (دواتر دێینە سەری) هەرچۆنێك بێت كورد هەرگیز نەیگوتوەو نەیویستوە توركمان و ئەو عەرەبانەی لە كەركوكدان نكوڵیان لێ بكرێ، جیاوازی نەتەوایەتی و رەگەزیش دەگەڕێتەوە بۆ دوای دروست بونی دەوڵەتی عیراقی عەرەبی، شەڕەكانی پێشتر لەسەر فراوانكردنی قەڵەمڕەوو باج و خەراج بووە، بەهۆی نائارامی سیاسی‌یەوە ئەم شارە كۆنە پڕبایەخە دەوڵەمەندە پێشكەوتن و شارستانیەت و تەلار سازی بەخۆیەوە نەدیوەو هەردەمە یەكێ تێك و پێكی داوەو داگیری‌كردوە بەهۆی ئەوەی شوێنەكەشی لەنێوان بەغداو موسڵدایە هەركاتێك لەجنوبەوە بۆ شیمال یان بەپێچەوانەوە لەشكركێشی كرابێت ئەم شارە كەوتوەتە ژێر پێوە. ئیتر ئەم شارە سەرڕێی سوپا بووەو هەمیشە لەبەر پێی شاڵاوی تاڵان و بڕۆدا بووە، كەركوكیش دانیشتوانەكەی پێكەوە نەژیابن و شەڕو شۆریان بوبێت هەر خۆیان زەرەرمەند بونە، لێرەدا دەبێ بڵێم لەڕووی دروستكردنی خانوبەرەوە، سیمایەكی كوردەواریان زاڵبوە بەسەر بیناسازیداو زۆربەی خانوەكان روو لەخۆرن، واتە هەیوانەكانیان ئاراستەی خۆرە، ئەمەش شێوەی رەسەنی خانووی كوردەواری‌یەو رەنگە مێژویەكی كۆنی هەبێت هەر لەو رۆژەوە كە كورد دەستی لەكۆچەری هەڵگرتوەو نیشتەجێی بووە، جگە لەزمان ئاوازو دەنگ و مەقام كوردیەكی پەتیەو گەلانی دیكەی وەك عەرەب و توركمانیش سودیان لەئاوازو مەقامی كوردی وەرگرتووە لەوانە سێگاوقەتارو ئەڵاوەیسی و بەیات و خورشیدی و تا دوایی كە كوردو عەرەب و توركمان وەك یەك دەیڵێن. ئەمە جگە لەبونی دەیان یاری و بەزمی كوردەواری كە لەناو كەركوك و دەوروبەریدا كراوەو هەندێك لەو یارییانە مێژویان دەگەڕێتەوە بۆ سەدان ساڵ وەك بەردو گۆ لێرەدا پاش ئەم ئاوڕە خێرایە لەكەركوك لەسەدەكانی كۆندا بۆمان دەردەكەوێ بەدرێژایی مێژویەكی دورودرێژ ئەم شارە شاری كوردان بووەو هەمیشە كوردی تێدا ژیاوە، لەسەدەی پازدەو شازدەش

—كوردستان و كورد عبدالرحمن قاسملو ل26.

بەدواوە باپیرە گەورەی ئەم دانیشتوانەی ئێستا لەهەمان شارو دەوروبەر بونەو لەگەرمەی ململانێی دوو دەوڵەتی سەفەوی و عوسمانیشدا هەمیشە ئەم شارە لەژێر پێی دوژمناندا بووەو بەردەوام دانیشتوانە راستەقینەکەی زەرەرمەند بونە. لەچەند ساڵی سەرە مەرگی دەوڵەتی عوسمانی و شەڕی گەورەی جیهانیدا شارەکەش بەتەواوەتی چارەنوسی بەستراوە بەچارەنوسی ویلایەتی موسڵەوە. پێشتر لەساڵی (1909 عوسمانیەکان رێگەیان دا بەریتانیا بێنە ناوچەکە بۆ گەڕان بەدوای کانە جۆراوجۆرەکان) .

پێشتریش بەریتانیایەکان دەمێك بوو چاویان بڕیبووە ئەم ناوچەیە کە لەبەشی نەوت و کەرکوکدا ئاوڕی لێدەدینەوە، لەکاتی شۆڕشی شێخ مەحمودی نەمرداو لەگەرمەی دروستکردنی حکومەتی یەکەمدا 1918 لەسلێمانی و زۆربەی گەورەپیاوانی کوردی کەرکوك پەیوەندیان کرد بەشێخ مەحمودو شۆڕشەکەیەوە، لەوانە کەریم بەگی فەتاح بەگ، سەید محەمەدی جەباری کە پاشتر دڵیان شکان، برایم خانی دەلۆ هتد.. دەبێ ئەوە بزانین کە لەو سەردەمەدا هۆزە کوردەکان لەم سنورەدا خاوەنی هێزێکی باشی سوارو پیادە بونە کە ئینگلیزەکان لەساڵی 1919دا لەباسی هۆزە کوردەکاندا بەم شێوەیە باس لەبەشێکی زۆری عەشرەتەکانی ئەم ناوچەیە دەکەن.

1–بیبانی سەرۆك، کیۆخا ئەحمەد مەعروف

هێز پەنجا سوار، شوێن هەردو بیبانی

2–داودە، داودی سەرۆك، رأفت بەگ، دارا بەگ، عەزیز عەباس ئاغا، ساڵحی لوتفی ئانی تا دوای.

3–دەلۆ، خورشید بەگ، وەیسی بەگ، مەحمود بەگ، سمایل خان هتد.

هێز 250سوار250پیادە

4–گێژ سەرۆك خورشید محەمەد مستەفا کوێخا

20 سوار 200پیادە

5–هەمەوەند سەرۆك کەریم بەگ، حەمە ئەمین ئاغا تا دوای

هێز 20 سوار 200 پیادە

6–جەباری سەرۆك سەید محەمەد سەید ئەحمەد

100 سوار 150 پیادە

7–جاف بەهەموو لقەکانیەوە

1–رۆغزایی	300سوار	500پیادە.
2–هارونی	300سوار	500پیادە.
3–شاتری	400سوار	600پیادە.
4–تەرخانی	150سوار	400پیادە.
5–باشکی	30سوار	80پیادە.
6–تیلەکۆ	50سوار	30پیادە.
7–ساداتی	30سوار	80پیادە.
بەگشتی	1260سوار	2190پیادە

–هەشتا ساڵ تەعریب و گۆڤاری کەرکوك ژمارە 4 ل31 جەلال جەوهەر عەزیز.

8–کاکەیی سەرۆک سەید وەلی، سەید خەلیل، سەید رۆستەم

هێز 500سوار 700 پیادە

9–لەیلانی سەرۆک کوێخا ئەحمەد لەیلان

هێز 80سوار 300پیادە

10–پالانی غەفور ئاغاو رۆستەم ئاغا

هێز 10سوار 35پیادە

11–سالەیی تۆفیق بەگ، تەها بەگ، مەجید بەگ تا دوای

هێز 25سوار 180پیادە.

12–شێخ بوزێنی 70سوار 500پیادە

13–شوان کێشک، سەرخاسە سەرۆک کوێخا حەسەن کوێخا رەجەب

عەزیز شەریف جەلیل، کوێخا رەشید عوسمان هتد.

هێز نەنوسراوە تەنیا ئەوە نەبێت دەڵێ عەزیز شەریف بە(150) سوارەوە چووە پاڵ شێخ مەحمود.

14–تاڵەبان بەلقەکانیەوە سەرۆک شێخ حەمید

هێز 400 سوار 400پیادە

15–عومەر بل

16–زەنگەنە

نە 60سوار، 200پیادە .

پێدەچێت ئینگلیز لەم راپۆرتەدا لەسەر هۆزە کوردەکان بەو شێوەیە کاری کردبێت کە لەلایەکەوە دووبەرەکی دروست بکات لەناو خێڵەکاندا لەلایەکی تریشەوە ئەوەی خۆی بیەوێ هەڵیبنێ‌و ئەوی خۆی نەیەوێ بەسوکی قسەی لەسەر بکات وەك لەخوێندنەوەی راپۆرتەکەدا ئەو راستیە دەردەکەوێت، بەریتانیا پاش گەیشتنی بەناوچەکە بەو شێوەیە کاریکردووە کە دەڵێ (پەرتکەو زاڵبە) بۆیە لەنێو عەشرەتەکاندا ویستویەتی هەندێك وەك دوژمن‌و هەندێك وەك دۆست نیشان بدات. لەساڵی 1918 بەدواوە کەرکوك بەتەواوەتی کەوتە بن چنگی بەریتانیاوە، ئیتر لەدانیشتن‌و قسەوباسەکاندا هەمیشە قسەی بەریتانیا لەسەروقسەی عوسمانیەوە بوو، هەر بۆیە بەریتانیەکان لەو سەرو بەندەدا دەیانویست مەرجەکانی خۆیان بسەپێنن هەر لەو ساڵەشدا 1918 حکومەتی یەکەمی شێخ راگەیەنراو بریتانیا پشتگیری کرد، پشتگیریەکە پشتگیریەکی تاکتیکی بوو، چونکە لەڕاستیدابەریتانیا بۆ کورد هیچ پرۆژەیەکی ئامادەکراوی نەبوو، بەریتانیا دەیویست دەوڵەتێکی عەرەبی نوێ لەبەرامبەر تورکیاو ئێراندا دروست بکات دەوڵەتێك،سەرۆك‌وسوپاو سیاسەتەکەی عەرەبی بێت لەژێر پەرچەمی بەریتانیادا ئەمە رێك لەقسەو بۆچونەکانی (سێر پێرس کۆکس)و (سێر ئارنۆڵد وێڵس)و (لیچمان)و بەریتانیەکاندا دەردەکەوێ، وێلسن بەهەندێ تێبینیشەوە لەسەر عەرەب دەڵێ (عەرەبەکان رایان وایە دامەزراندنی دەوڵەتێکی عەرەبی پێکهاتوو لەبەسەرەو بەغداو موسڵ لەژێر دەسەڵاتی شازادەیەکی عەرەبدا چارەسەرێکی نمونەییە)،و دەڵێ (عەرەبەکان رازی نابن بەبێ سەرپەرشتی‌و راوێژو یارمەتی بەریتانیا دەوڵەتێکی

–العشائر الكردية. ترجمة وعلق عليه فؤاد حمة خورشيد 1979.

عەرەبی دابمەزرێ)   هەر لەسەرەتاشەوە لەسەر پێشنیاری عەرەبەکان سێر پێرس کۆکس کرا بەنوێنەری بەرزی بەریتانیاو ئەوانەش کە ناویان بۆ پاشایەتی عیراق نوسرا هەر چواریان عەرەب بوون (هادی پاشای عومەری خەڵکی موسڵ یەکێ لەبنەماڵەی پاشەیەتی میسر، یەکێ لەکوڕانی شەریفی مەککە، نەقیبی بەغدا)   دەبینین لەعیراقێکداو بەتایبەت لەویلایەتی موسڵدا کە زۆربەی کوردەو دواتر تورکمانو عەرەبو مەسیحیو کلدانو فەلە دێت هەر باسی کورد ناکرێتو بەزۆریش دەیانەوێ بۆئەوەی عەرەب بکەن بەزۆرینە هەردوو ویلایەتی بەسرەو بەغداش لەگەڵ موسڵدا بەیەکەوە گرێ بدەن، بیانوی عەرەبەکانیش ئەوەیە کە موسڵ لەسەردەمی ئیسلامیشدا هەر لەگەڵ عیراقدا یەك بووە. بۆیە لەسەرەتادا گوتمان پشتگیریەکە تاکتیك بوو هەرزوو بەریتانیا هەندێك کوردی لێرەو لەوێ لەشێخ هەڵگەڕاندەوەو ساڵی (1919) یەك ساڵ دواتر لەشەڕی دەربەند بازیان مەلیك دیل کراو رەوانەی هیندستان کرا. لەتشرینی 1920 حکومەتی کاتی عیراق دامەزرا، نوێنەری بەریتانیا سەرپەرشتی ریفراندۆمی ناوچە کوردیەکانی کرد، لەڕا وەرگرتنی پاشایەتی فەیسەڵیشدا کوردەکانی موسڵو هەولێر دەنگیان بۆ دا هەندێکیان دەنگیان نەدا، بەگشتی کوردی کەرکوك دژی هەڵبژاردنی فەیسەڵ دەنگیان دا، سلێمانی دەنگیان نەداو بەشداریان نەکرد، بەم جۆرە دەبینین بەرە بەرە کێشەی کوردو کێشەی کەرکوك لەنێو گفتوگۆ رێکەوتننامەکانی سایکس بیکۆو سان ریمۆو لۆزاندا خرایە ژێرەوەو کوردستان بەزۆری زۆرداری لکێنرا بەعیراقی عەرەبیەوە بەم جۆرە لەدروستکردنی عیراقدا هیچ پرسێك بەکورد نەکراو ئەو پرسە گورگانەیەش بۆ ئەوە بوو گوێی لێنەگیرێ لێرەوە کەرکوکیش وەك سلێمانیو هەولێرو موسڵ کرایە بەشێك لەعیراقو پاشتریش هەریەکە لەوانە بونە پارێزگای سەربەخۆ لەژێر سایەی عیراقی عەرەبیدا[*] .

2-کەرکوکی ئەمڕۆ:

لەبەشی پێشودا بەپێی چەندین سەرچاوەو قسەی لێکۆڵەران هەوڵماندا شتێك لەمێژووی کۆنی کەرکوك بخەینە بەر دیدەی خوێنەران، لەم بەشەدا هەوڵ دەدەین لەدروستبونی دەوڵەتی عیراقو هاتنی فەیسەڵەوە بۆ سەر عەرشی عیراق لەم شارە بدوێین، قسەکردن لەئەمڕۆی کەرکوك لە80ساڵەی سەدەی رابردوودا هێندەی‌ئەوە گران نی‌یە کە قسە لەسەر کەرکوکی کۆن دەکەین، بەڵام ئەو تێکچڕژاویو گێروگرفتو کێشانەی ئەم پتر لە80ساڵە مرۆڤ توشی سەرسامی‌یەکی سەیر دەکات ئەو یاری‌کردنەی لەم ماوەیەدا بەسیماو ناوەرۆكو چوارچێوە کۆمەڵایەتیو جیۆگرافیو سیاسیەکەی ئەم شارە کراوە مایەی نیگەرانی‌یەکی گەورەیە بۆ مرۆڤی کورد بەتایبەتی لەم بەشەدا بەکورتیو بەچڕی لەسەر ئەو گێروگرفتو کێشانە دەوەستین (فەیسەڵ لە1921/7/21 کرا بەشای عیراق، لەهەڵبژاردنی فەیسەڵدا بۆ ئەو پلەیە دانیشتوانی کوردستانی عیراق بەشداریان نەکرد) . ئێمە پێشتر شێوەی پرس کردنەکەمان باس کردو بەشداری کوردیشمان لەو هەڵبژاردنەدا نیشاندا، یەکێ لەهۆکارە هەرە سەرەکیەکانی بەشداری نەکردنی کورد لەهەڵبژاردنی فەیسەڵدا پشتگوێ خستنی خواستەکانی کوردە، چونکە وەك پێشتر گوتمان دەوڵەتی عیراق دەوڵەتێکی عەرەبی بوو، کوردیش عەرەب نین تا بەو دەوڵەتە عەرەبیە رازی بن لەنزیك بە(هەشتا) ساڵی بەعیراقەوە بەستراوی کوردستانی باشوریشدا دەرکەوت ئەو بەزۆر پێکەوەلکاندنە بەڵایەکی بەسەر دوو گەلی کوردو عەرەب هێنا ئەمە لەکاتێکدا بەدرێژایی

–کێشەی ویلایەتی موسڵ د.فاضل حسین وەرگێڕ محەمەد شاکەلی ل11.
–هەمان سەرچاوە.
[*]تا ئێرە ئەوەی ناومان نابوو کەرکوکی کۆن یان کەرکوك تا ساڵی 1921، تەواو من دڵنیام ئەم بەشە هێشتا کەموکوڕی زۆرە لەگەڵ ئەوەشدا بۆ لێکۆڵەرانو توێژەران کار ئاسانیەکی باشە کە بگەڕێنەوە سەر ئێرەو سەرچاوەکانی.
–مامۆستا چیا ئەمنی ستراتیژی ل92.

سەدان ساڵ پێشتر ئەم دووگەلە زۆر نزیك بون لەیەکەوە تەنانەت لەهاتنی سوپای ئیسلامیشدا زۆربەی کوردەکان بەئاشتی ئاینە نوێیەکەیان وەرگرت. لە1925/12/16دا بەفەرمانی (رەسمی) کوردستانی باشور لکێنرا بەعیراقی ئینگلیز کردەوە، هیچ یەك لەنوسەرو بیرمەندو مێژونوسەکانی ئەودەمی عەرەبیش ناتوانن بیسەلمێنن کە باشوری کوردستان بەشێکە لەعیراقی عەرەبی، نوسەرانی وەك عبدالرزاق حسنیو دکتۆر فازڵ حسێنو دکتۆر شاکر خسباكو تادوای لەتێزو بیروبۆچونەکانی خۆیاندا ئەم راستیە دەردەبڕن، لەگەڵ ئەوەشدا زۆربەی رۆشنبیرانی عەرەب ئەوانەی بیری ناسیۆنالیزمانە بەسەریاندا زاڵە ئەو رۆژە دەیانویست ویلایەتی موسڵ لەژێر چەتری عیراقی عەرەبیدا بێت وەك لەبیروبۆچونەکانی (ویڵسن)دا ئاماژەی پێدراوە (بگەڕێوە بۆ کێشەی ویلایەتی موسڵ) لەسەرچاوەیەکی دیکەدا سەبارەت هاتنی فەیسەڵ نوسراوە (کاتێ ئیمپریالیستەکان لە23 ئابی 1921دا لەرێگای ریفراندۆمێکەوە توانیان فەیسەڵ کەیەکێك بوو لەئەندامانی بنەماڵەی پاشایتی هاشمی بکەنە پاشایەتی عیراق. دانیشتوانی کەرکوك بەرهەڵستی ئەو ریفراندۆمەیان کردو ناڕەزایی خۆیان دەربڕی بەرامبەر لکاندنی کەرکوك بەعیراقی عەرەبیەوە) .

کورد نەك هەر ناڕەزای بوو کە کەرکوك بلکێنرێتە عیراقی عەرەبیەوە بگرە لەسەر تەواوی ویلایەتی موسڵ ناڕازی بون کە تا ئەو کاتە هەموو، یان زۆربەی باشوری کوردستانی دەگرتەوە، لێرەدا دەبێ ئەوەش بڵێین کە بەڕاستی هێنانی فەیسەڵ لەشوێنێکی ترەوە بۆئەوەی بکرێ بەپاشای عیراق سوکایەتیەکی گەورەیە بەگەلانی عیراق بەگشتی، بەڵام بەریتانیا جگە لەوەی کە پێدەچێت لەگەڵ فەرەنسادا لەسەر ئەو پرسە رێکەوتبن بۆ خۆشی سورە لەسەر ئەوەی ئەو بەڵێنەی بەعەرەبی داوە جێبەجێی بکات، بەهەر جۆرێكو هەرچۆنی بێت دروست کردنی ئەم عیراقەو سەپاندنی ئەو مەلیکە بەشێوەیەکی ئارەزومەندانە نەبوەو لەژێر فشارو زەبردوزەنگدا بووە. ئەوەتا جگە لەوەی سلێمانیو کەرکوك بەر پەرچی تەواوی ئەو بڕیارە دەدەنەوە لەموسڵو هەولێریش دەنگی ناڕەزایی هەیە کەچی مەلیك هەر دەکرێ بەمەلیك، رازی بونی عەرەبەکانی بەغداو بەسرەش لەوێوەیە کە حکومەتو وەزارەتەکە بەخشراوە بەعەرەبێکی دیارو ناسراوی بەغدا(عبدالرحمن نقیب)و کۆی وەزارەتەکەش هەموویان عەرەبن ئێمە پێشتر ئەوەمان گوت کە پێش هاتنی ئەو مەلیکەش بۆ ئەتڵەسی (عیراقی نوێ) عیراقی بەزۆر پێکەوەگرێدراو. ساڵی 1918 حکومەتی سەربەخۆی کوردستان لەناوچەی سلێمانیو دەوروبەری بەسەرۆکایەتی مەلیك مەحمود هەبووەو لەسەرەتاشدا بەریتانیا نەك لەبەر خاتری کورد بۆ دژایەتیکردنی تورك پشتگیری کردووە، بەڵام ئەو پشتگیریە کەمتر لەساڵێکی خایاندوە، خۆ ئەگەر ئەو حکومەتە لەو رۆژەدا بیتوانیبا لەسەر پێی خۆی بوەستێو بمابایە تا ئەمڕۆو درێژەی بەژیانی سیاسی خۆی بدایە ئێستا بارودۆخ جۆرێکیتر دەبوو، مەلیك بەپێی هەندێ لەسەرچاوە کوردیەکان هەمیشە رزگارکردنی کەرکوکی لەخەیاڵدابووەو پێی وابووە بێ رزگارکرنی کەرکوك کوردستان ناتوانێ سەربەخۆ بێت. شەڕی ئاوباریکیش 1931 زۆر رێی تێدەچێت هەر لەپێناوی ئەوەدا بوبێت کەرکوك رزگار بکات، چونکە هێنانی ئەو هەموو هێزە بۆ ئەو ناوچە تەختو فراوانە هەر لەخۆڕا نەبووە ئەگەرچی یەکێ لەهۆکارەکانی هاتنی شێخ بۆ گەرمیان لەو دەمەدا پەیوەندی بەیەکخستنی هێزی عەشایەری ئەو سەردەمەوە هەیە، هەڵبەت مەلیك لەو سەروبەندەدا لەڕوی ئابوریو سیاسیو کۆمەڵایەتیەوە بایەخی کەرکوکی لێك داوەتەوەو ئەو ساو تا ساڵانی (1970)ش کەرکوك گەورەترین شاری باشوری کوردستان بووەو ماوەیەکی زۆریش هەولێر سەر بەکەرکوك بووە. بەر لەو مێژووە، ئەگەرچی ئەو رۆژە داگیرکارەکان بەتایبەتی بەریتانیا پرۆژەی دەوڵەتێکی کوردی لەبوخچەی دانە بووە، بەڵام پێدەچێت کوردیش وەك پێویست خۆی

–پەراوێزی پێشوو.

یەك لا نەكردبێتەوە لەنێوان تورك و ئینگلیزدا، سەرچاوەكانی بەریتانیاش قسە لەسەر پەیوەندی كوردو عوسمانی دەكەن ئەو شێوە هەڵوێستەش پاشتر لەوەڵامەكانی كوردا رەنگ ئەداتەوە بۆ پەیوەست بونیان بەعیراقی نوێوە،!! كورد لەو دەمەدا نە توانیویەتی وەك پێویست سود لە(12) بەندەكەی ویلسنی سەرۆكی وڵاتە یەكگرتووەكانی ئەمریكاو نە توانیویەتی سود لەپەیمانی سیڤەرو نە توانیویەتی سود لەلاوازبوونی حكومەتی عوسمانی ببینیٚو لەو ماوەیەدا سەرنجی بەریتانیا بەلای خۆیدا رابكێشیٚ چەند خاڵێكی زۆر سەرنج راكێشی دەیەی بیستی سەدەی رابردوو بریتین لە:

1-روداوی 1924 لیڤیەكان كە بەهەڵە بە(شەڕی ئەرمەن) ناسراوە.

2-هەڵوێستی محەمەد جافی نوێنەری كەركوك لەمەجلیسی نواب لەگەڵ (5)نوێنەری تردا لەشوباتی 1929.

٭روداوی 1924 كە ئەو لیڤیو ئاشوریانە پیٚی هەستان كە ساڵیٚ پێشتر لەموسڵ ئاژاوەیان گێڕاو دور خرابونەوە بۆ كەركوك لە4ی ئایاردا بوو،* هەر یەكە لەمەندوبی سامی بەریتانیو مێژوونوس عبدالرزاق حسنی دەیگێڕنەوە، حاڵەكەش بەم جۆرە بوو قەسابێكی خەڵكی قۆریە لەگەڵ یەكیٚ لەسەربازە لیڤیەكاندا شەڕی دەبێتو برینداز دەكریٚ ئەویش دەگەڕێتەوەو بەهێزێكی زۆرەوە دەڕژێنە ناو شارو هەرچیان بەردەست دەكەویٚ تەقەی لێدەكەن، لەكاتێكدا بەرە جەژنانیش بوەو شار بەڕاستی ئاوەدان بووە، پۆلیس ئەیەویٚ رێگریان لێبكات، بەڵام دوو پۆلیس دەكوژرێن، مراد بەگی مودیر پۆلیسیش بەبڕیاری بەریتانا كپ دەبێت، خەڵكەكە ناچار خۆیان پارێزگاری لەخۆیان دەكەن. لیڤیەكان پەلاماری مزگەوتو حەمامی ژنان دەدەنو نموونەی خەڵكی وەك عەلی بەستیٚو كوردیتر رووبەڕوویان دەبنەوە، عەلی بەستیٚ لەلایەن نوسەرو چیرۆك نوس (حەسەن جاف)ەوە رۆمانێكی لەبارەوە نوسراوە، كاتیٚ دانیشتوانی دەوروبەر بیستیان لیڤیەكان پەلاماری (سەرشۆری ژنانیان) داوە لەهەموو گوندەكانەوە روویان كردە ناو شار بۆ تۆڵە سەندنەوە بۆیە بەریتانیا ناچاربوو بەپەلە لیڤیەكان لەكەركوك دەربكاتو بیان نێریٚ بۆ چەمچەماڵ. مەندوبی سامی بەیانێكی لەو بارەیەوە دەركردو گوتی:

(بەم رووداوە زۆر نیگەران بووم كە رویدا، بۆیە بڕیارماندا بەدەركردنی سەربازە ئاشوریەكان لەكەركوكەوە بۆ شوێنی دوورتر هەروەها لەو بارەیەوە لێپێچینەوەش دەكەینو لەسزادانی تاوانباران كەم تەرخەم نابینو قەرەبوش دەدەینە زیانلێكەوتوان).

5ی ئایار/مایۆ 1924

مەندوبی سامی (هنری دوبس)

(بەیانەكەمان بەكورتكراوەییو دەسكاریەوە وەرگێڕاوە-نوسەر)

ئەوی راستی بێت ئاشوریەكان زۆر بەتوندی بەربونەگیان كوردو توركمانی شارەكەو بەچەكو چەقۆ هەڵمەتیان دەبردە سەریان مەندوبی سامی هەستا بەلادانی (فتاح پاشا)ی پارێزگارو (عبدالمجید یاقوبی-قایتەوەنی) لەجیٚ دانا كە ئەمانە لەبنچینەدا كوردن (300) هەزار روپیەشی دایە عبداللە سافی برای پارێزگاری نویٚ تا بەسەر زیانلێكەوتواندا دابەشی بكات، بەڵام ئەو هەر نیوەی ئەوەی بەكارهێنا لە11ی ئایاریشدا حكومەتی عیراقی بەیانێكی دەركرد كە تێیدا

---

* رەئوف خانەقا لەیادگاری خانەقادا دەڵیٚ لە1924/5/4 شەڕی ئاشوریەكان رویدا، دواتر لەشیعرێكدا باسی دەكات.
-عبدالرزاق حسني تأريخ الوزارات العراقيه.
-هەمان سەرچاوەی سەرەوە.

داخی بۆ رووداوەکە خواردو دوو یەکەی سەربازی ئاشوری بەکارەکە تاوانبار کردو کارەکەشی بۆ دوو سەربازی لیڤی گێڕایەوە کە لەسەر نرخ لەگەڵ دوکاندارەکانی شاردا بووە بەشەڕیان.

جەرجیس فەتحوڵلا لەکتێبەکەی دا (العراق في عهد القاسم) لاپەڕە (736) دەنوسێ ژمارەی کوژراو (56)کەس‌و بریندار (110)کەس بوون عبدالرزاق حسنی دەڵێ کوژراو خۆی دا لە(100) کەس، لەناو ئەمانەدا ئاشوریش هەبووە، رووداوەکە کاریگەریەکی خراپی کردە سەر باری دەرونی خەڵکی ناوچەکەو کوردو تورکمان بێدەستەڵاتی حکومەتیان لەبەرامبەر لیڤی‌و ئاشوریەکاندا بۆ دەرکەوت دەبێ بڵێین بەدرێژایی مێژویەکی دورودرێژ کوردو ئاشوری پێکەوە ژیاون‌و لەدەیان ناخۆشی‌و کۆستکەوتندا هاوبەش بونەو تەنانەت لەشۆڕشی ئەیلولیشدا چەندین پێشمەرگەی ئاشوری لەڕیزی هێزی پێشمەرگەدا بون کە ناوی وەك (مارگریت) هەمیشە لەیادا دەمێنێتەوە.

★رووداوی دیاری دوەم ئەو موزەکەرەیەیە کە (6) نوێنەری کورد بەم ناوانە (جمال بابان، سەیفوڵڵای خەندان، حازم شەمدین ئاغا، ئیسماعیل رەواندزی، محەمەد جاف، محەمەد ساڵح) لەمانگی شوباتی (1929)دا ئاراستەی سەرۆك وەزیرانی ئەوسا (عبدالمحسن سەعدون) یان کرد تێیداداوای یەکەیەکی کارگێڕیان کرد بۆ کوردستان بەمەرجێ لەو یەکە کارگێڕیەدا کەرکوك یەکێك بێت لەلیواکان، هەڵبەت ئەم داوایە بۆ ئەو رۆژە روادوێکی گەورەیەو دەبێت بەهەند وەربگیرێت، ئەمە لەکاتێکدا ئەو نوێنەرانە هەر یەکە نوێنەری شارو شوێنێکن لەناویشیاندا (محەمەد جاف)کە پاشتر دێینەوە سەری یەکێکە لەو خەڵکانەی کە لەژیانی خۆیدا کوردێکی ساغ‌و بەهەڵوێست بووەو لەسەر کوردی بونی کەرکوك رووبەڕووی حکومەت بوەتەوە.

لەساڵانی سیەکاندا جگە لەو رووبەڕووبوونەوەیەی (محەمەد جاف) لەسەر کوردی بونی کەرکوك کە ئێستا دێینە سەری، رووداوێکی هەرە گرنگ سەرەتای هەوڵی تەعریبکردنی کەرکوکە لەساڵانی 1930دا کاتێ (حکومەتی مەلەکی) هەزاران ماڵە عەرەبی لەناوچەی کەرکوك قەزای (مەلحە) حەویجەی ئێستا نیشتەجێ کرد بەبیانوی ئەوەوە کە سەربازیان لێبگیرێت بۆ سەربازی هەڵبەت ئەم عەرەبانە کۆچەری بون تا ئەو دەمە گەرمیان‌و کوێستانیان دەکرد دکتۆر نوری تاڵەبانی ئەم سەرەتایە بەقۆناغی حوکمی مەلەکی دەناسێنێ‌و دەڵێ سەرەتای تەعریب بۆ پێش 1930 بۆ ساڵی 1924 دەگەڕێتەوە ئەو کاتەی مەلیك فەیسەڵی یەکەم سەفەری کەرکوکی کرد. پاشتر عەرەب‌و ئاشوری زۆر لەپارێزگاکە نیشتەجێکرا، دکتۆر دەڵێ (کارخانەی نەوتیش) رۆڵێکی خراپی لەتێکدانی باری دیموگرافی کەرکوکدا گێڕاو ئەویش کاریگەری خۆی هەبوو بۆ تەعریبی کوردستان دکتۆر دەڵێ ئەم نیشتەجێکردنەی عەرەب لەحەویجە بەڕادەیەك زیادی کرد کە لەسەرژمێری ساڵی (1957)دا ژمارەی عەرەبی حەویجە خۆی بدات لە(27705) کەس . ئەمە پاشتر لەپرۆسەی تەعریبی کەرکوکدا دێینەوە سەری، لەساڵی (1932)دا لە28ی کانونی دووەم حکومەتی عیراقی بەکۆمەڵەی گەلانی راگەیاند کە پەیوەستە بەبڕیارێکەوە سەبارەت ئەو شوێنانەی کە کوردیان زۆرە یان ناوچەی کوردن، لەپاڵ زمانی عەرەبیدا بۆ خوێندن‌و کاروباری میری زمانی کوردیش زمانی (فەرمی) بێت. ئەو شوێنانەش بریتین لەزۆربەی قەزاکانی لیوای موسڵ‌و هەولێرو کەرکوك‌و سلێمانی، بەڵام بۆ قەزای کفری‌و قەزای مەرکەزی کەرکوك لەبەرئەوەی زۆرینەیەکی تورکمانیان تیایە بۆیە زمانی (فەرمی) لەپاڵ زمانی عەرەبیدا یان کوردی دەبێت یان تورکی !!.

–العراق في عهد قاسم جرجيس فتح الله، لاپەڕە 736.

–منطقة كركوك ومحاولات تغير واقعها القومي/ نوری تاڵەبانی لاپەڕە (38–39–40–41).

–هەمان سەرچاوە.

–كركوك لمحات تأريخيه/ ليلى نامق جاف، ل43.

سـەبارەت ڕووبـەڕوو بونەوەكـەی (محەمـەد جـافی) نوێنـەری كـەركوكیش (نەوشـیروان مسـتەفا) لەكتێبەكەیـدا (كوردستانی عیراق-سەردەمی قەڵەمو موڕاجەعات 1928-1931) بۆمان دەگێڕێتەوە كە ئەویش لەڕۆژنامەی ژیان ژمـارە (257)ی 14ی 1930/8 وەرگرتوە.

لەڕۆژی 1930/8/8 كە ڕێكەوتی هـەینی بـووە مەنـدوبی سـامیو سـەرەك وەزیـران لەبەغـداوە هاتونەتـە كـەركوكو لەهـەمان ڕۆژدا سـەرجەم پیاومـاقوڵو گـەورەو ناسـراوی ئـەو لیوایـە كـە هـەموو كـوردن كۆكرانـەوە لـەدوای ئامـادەبونی هەمووان (سەرەك وەزیران) ئەو بەیانەی خوێندەوە كە عیراق بەڵێن ئەدات بەپێی بڕیارەكانی (كۆمەڵەی گـەلان، عصبە الأمـم) مـافی كـوردان بـداتو پاشـتر مەنـدوبی سـامی هاوپشـتی خـۆی بـۆ قسـەكانی سـەرەك وەزیـران ڕاگەیانـد، لێـرەوە گێچەڵەكە دەست پێدەكات كـە ئێمـە وەكـو خـۆی دەیگوازینـەوە. وەك ئـەوەی لەسـەردەمی قەڵەمـدا نوسـراوە ((لـەدوای ئەمانە عبدالله سافی ئەفەندی یەعقوبی هەڵساو گوتی (واتە دوای قسەكانی سـەرەك وەزیـرانو مەنـدوبی سـامی-نوسـەر)) لەم بەیاناتە زۆر موتەشەكیرین زاتەن ئەم لیوایە عیبارەتە لـەتوركو عـەرەب یـەعنی نفوسـەكەی سـەد هـەزاری لـەم دوو عونصـورەیەو ئێمـە عێـراقین لەوەحـدەتی عـیراق جیانابینـەوە. مسـتەفا ئەفەنـدی برایشـی عەینـەن تەئیـدی قسـەكەی كردەوە، بەڵام ئیتر لەئامادەبوانو لەو هەموو قەڵەباڵغیە غەیری فارسی ئاغای بەیاتی نـەبێ كـە پیـاوێكی عەرەبـەو شـێخ محەمەد حەبیب ئەفەندی تاڵەبانی نەبێ كە چونكە قازیو مەئمورەو مەجبورە كەسێكیتر تەئیدی نەكردنـەوەو، حـەتتا چونكە قسەكانی عەبدوڵڵا سافی ئەفەندی هەموی عیبارەت بو لەبەیاناتێكی غەیرە حەقیقیو بەئاشكرا مەوجودیـەتێكی ئەكثـەریـەی كـوردی پـەنهان كـرد وەتـەن پـەروەرو جەوانمـەردی غـەیوری كـورد محەمـەد بـەگی جـاف مەنـدوبی پێشـوی كەركوك، هەڵسایە سەرپێو بەهیمەتێكی مەردانەو بـەدەنگێكی بـەرز فـەرموی: (لیـوای كـەركوك ئەكسـەریەتی عەزیمـەی كوردن یەعنی لە(150) هەزار نفوس (120) هەزاری كوردێكی خالیصە. ئینجا ئەگەر بەزیادەوە حیسابی بكـەین ئـەوی تری ئینجا توركو عەرەبنو ئەم قسەیەی منیش مەعلومو ئاشكرایەو فەرموی بەندە كـە لێـرەدا تـەمثیلی عەشـیرەتێكی زۆر گەورەی وەكو جاف ئەكەم غەیری ئەمیش ڕوئەسای داودە، زەنگەنـە، جـەباری، شـوانو سـائیرە ڕوئەسـای كـوردان كـە لەم مەجلیسەدا حاضرن بەندەیان تەوكیل كردوە كە بەناوی عومومەوە عەرزتان بكـەم كـە ئـەم كوردانـە بەیـەك وجـودو یەك زبان داوای تەطبیقی موقەڕەراتی عیصبەتول ئومەم ئەكەن. ئەمە حەقمانـەو ئـەم حەقـەمان ئـەوێو هـەتا ئـاخری تەعقیبی ئەكەین).

لەدوای ئەمە عەبدوڵڵا صافی بەگ مته هەویرانە كە خیلافی ئادابو ئیجتماعیات بو هەڵسا، گوتی: (ئەم زاتە بەناوی كێوە قسە ئەكات؟ ئەم جافانە عائیدی سلێمانین، هـەمووی دوو سـاڵە ڕەبطـی كـەركوك كـراوە، بابچێتە سلێمانیو داوای حەقی خۆی بكات!).

لەسەر ئەوە محەمەد جاف-یش هەڵساو جوابی دایـەوە (مـن بـەناوی (150) هـەزار جافەوە قسە ئەكەم، مـن كـوردم كورد ئەژیمو بەكوردی ئەمرم، ئەم مەملەكەتە كوردە، لەبەرئەوە هـەموو كوردێـك حـەقی هەیـە لەمەملەكـەتی كوردانـدا تەلەبی حقوقی میللەتی وەتەنەكەی بكات).

حەقیقەتـەن خـوێنی كوردایـەتی بەئاشـكرا لـەدەمارەكانیا جـەوەلانی ئـەكرد لـەو ئەسـنایەدا جەعفـەر پاشـا هەڵسـاو ڕویكردە محەمەد جاف گوتی: (بەشەرەفی حكومەتو خۆم تەئمینت ئەكەم كە بەتەواوی موقەڕەراتی عیسبەتول ئومـەم تان بۆ تەطبیق ئەكرێو ئەم لیوایەش ئیستیفادەی لێئەكات).

محەمەد جاف-یش لەجوابا گوتی (ساباشە تەشەکورتان ئەکەم) لەو ئەسنایەدا سەید ئەحمەد ئەفەندی خانەقاو سەید محەمەد ئەفەندی جەباریو سائیری رووئەسا موحتەرەمـەکانی کورد عەلەنـەن هەڵسان تەئیـدی محەمـەد بـەگی جافو حقوقی کوردیان داواکردەوە. بەم نەوعە موناقەشەکە دوایی هاتو کۆمەڵەکە بلاّوبونەوە) .

ئێمە لەخوێندنەوەی ئەم نوسینەی ژمارە (257)ی ژیاندا کۆمەڵی راستیمان بۆ دەرئەکەوێ لەوانە، سـوربونی کـوردی ئەو ناوچەیە لەسەر کوردیبونی کەرکوکو ناوچەکەیان، داواکردنی جێبـەجێکردنی برِیـاری کۆمەڵـەی گـەلان یەکـدەنگی زۆربەی زۆری کوردەکان لەسەر پرسی کەرکوک، دژایەتی کەمینەیـەکی بەرژەوەنـد ویـست لـەکوردیبونی کـەرکوک لەگـەڵ ئەوەشدا دەبێ بڵێین لەو ژمارەیەدا کە محەمەد بەگ دەڵێ لە(150) هەزار (120) هەزاری کوردێکی رەسەنە یـان تـەواوە پێدەچێت کەمێك تورِەیی هەبێت لەبەرئەوەی پێشتر عەبـدولا سـافی ئـەوەی پارەکـەی هـەژارەکانی خـوارد دەڵێ (100) هەزاری تورکو عەرەبە!!.

بۆ ئەو سـەردەمە نـاو شـارەکە واتـە چـەقی شـار شـتێك لـەنیوە زیـاتر یـان نیـوەی دانیشـتوان کـورد بونـەو ئـەوانیتر تورکمـانو مەسـیحیو جولەکـەو ئاشـوریو عـەرەب، بـەلاّم شـارەکە بەناوچـە کوردیەکانیـەوە دەکاتـە زۆرینـەی کـوردو کوردیبونی زیاتر دەردەکەوێت نابێ ئەوەشمان بەسـەردا تێپـەرِێ کەبـەپێی سـەرژمێریەکی ئـەو سـەردەمە سـاڵی 1930 کەرکوك بەم جۆرە بووە

کورد	عەرەب	تورکمان	جوو	مەسیحی
67.70 3	2656 1	28741	8472	1228

کۆی گشتی 132.705کەس

ئێستا ئەم رێژەیە نزیکەی 51٪ی کورد دەردەچێ ئەگەرچی لەو دەقەدا (49.5) نوسراوە. لەوێدا کۆی گشتیـیەکەش دەکاتە (136.705)لێرەدا (4000)ی زیادە، دەبێ هەڵەی چاپ بێت، بـۆ کـورد لـەو رۆژەدا بـونی کـورد پـەروەرێکی وەك (محەمەد جاف) بەراستی نیشانەی لەسەر وەستانە، ئـەو پیـاوە ئەنـدامی ئەنجومـەنی نوێنـەران بـووەو (شـاعیرانی کـورد) لەشیعرەکانیاندا دەبینین چیان بەو مەجلیسەو کوردەکانی ناوی کردوە، بەلاّم هەرگیز پیاوێکی وەك (محەمەد جاف) بـەو هەڵوێستە نیشتمانیەوە ناچێتە خانەی ئەو نوێنەرانەوە*.

دەبێ بڵێین لەسالاّنی 1929-1930 یەکەی بەرِێوەبەریەکانی لیوای کەرکوك بەم جۆرە بووە:

1-مەرکەزی لیوا. بریتیی بوە لەکەرکوك، داقوق، ئاڵتون کۆپری (بردێ) قەرەحەسەن (لەیلان) شوان، مەلحە.

2-قەزای چەمچەماڵ، بریتی بووە لەناحیەی چەمچەماڵ

3-قەزای کفری (صلاحیە) بریتی بووە لەکفری، دوزخورماتو، قەرەتەپە قەلاّی شێروانە، شەبیجە.

4-قەزای گل، ناحیەی گل، سەنگاو .

–سەردەمی قەڵەمو موراجەعات نەوشیروان مستەفا ل98–99.

–هەمان سەرچاوە ل76.

* شاعیرانی کورد هێڵەیان بەوەفدی کوردستانو مەجلیسی نوابو ئەو کوردانە کردووە کە پیاوی حکومەت بونە لەوانە پیرەمێرد، بێکەس ئەخۆل..هتد.

–گۆڤاری کەرکوك ژمارە8، مێژووی سەردەمە کارگێریو بەرِێوەبەرییەکانی ناوچەی کەرکوك نوسینی ئەژی ل48.

ئەگەر بەوردی سەیری ئەم یەکەیە بکەین دەبینین حەویجە (مەلحە)ی لێدەرچێت لەسەرجەم ئەو قەزاو ناحیانەیتر یان تەواو کوردن یان زۆرینەی هەرە زۆر کوردن.

لەساڵی 1936یشدا یەکەی کارگێڕی کەرکوك بەم شێوەیە بووە:

1-قەزای کەرکوك: کەرکوك، ئاڵتون کۆپری (پردێ) مەلحە.

2-قەزای کفری: دوز، قەرەتەپە، قەڵای شێروانە.

3-قەزای چەمچەماڵ: ئاغجەلەر، شوان، سەنگاو.

4-قەزای گل: ناحیەکانی قادر کەرەم، داقوق .

دەبینین سەرەڕای هەڵپەی عیراقی عەرەبی مەلیك فەیسەڵو مەلیك غازیو نمونەی خەڵکانی وەك مەجید یاقوبیو عەبدوڵڵا یاقوبیو هەڵپەی ئینگلیز بۆ سڕینەوەی کوردی بونی کەرکوك لەبیستەکانو سیەکاندا ئەم شارەو دەوروبەری کوردێکی تەواوبونەو هێنانی عەرەبی عوبێدو جبورو کرێکارانی عەرەب بۆ شەریکەی نەوتو تادوای کارێکی وای نەکردوەتە سەر ژمارەی دانیشتوان.

دەبێ لێرەدا باس لەوەش بکەین کە چ ئەوساو چ پیشتر کوردەکانی کەرکوك هەوڵیانداوە پەرە بەبیری نەتەوەیی خۆیان بدەن هەر لەو پێناوەشدا دەبینین لەساڵی 1937 حزبی هیوا دروست دەبێت، پێشتر ڕێکخراوی ئازادی کوردستان لەکۆتایی بیستەکاندا دروست بوبوو، حزبی هیواش لەسەرەتادا ناوی (دارکەر) بوو یاخود دواتر هیوا لەدارکەرەوە هاتەبون، دارکەر لەحوزەیرانی (1937) لەباخچەی ئوم رەبیعەین یەکەم کۆنگرەی خۆی بەستاو لەوێدا دڵدارو مارف بەرزنجی وتاریان خوێندووەتەوەو لەوێدا (60) ئەندام ئامادەبوونە، قسەکردن لەحزبی هیوا ئەگەرچی یەکجار کۆنیش نییە، بەڵام کەمێك تەمومژاوییە، هەندێك پێیان وایە رەفیق حلیمی هەر بەناوی (هێڤی) باکوری کوردستانەوە ناوەکەی کردووە بەهیوا بەپێی سەرچاوەکان لەدوو باڵی راستو چەپ پێك هاتوەو لەدەوری خۆی جگە لەزۆربەی خاوەن نفوزە عەشایەرەکانی دەڤەری کەرکوكو دەوروبەری خەڵکی روناکبیرو خوێنەواریش لێی کۆبونەتەوەو باڵی بەهەموو کوردستاندا بڵاوبوەتەوەو بەڕادەیەك لەهەولێر هەندێك دەیانەوێ مێژووی دروست بونەکەی بەرنە ئەوێو هەشن دەڵێن رەفیق حیلمی ساڵی 1939 لەسلێمانی وەك ڕێکخراوێکی نهێنی دروستی کردووە، سەبارەت بەدروست بونو سەرهەڵدانی هەریەکە لەد.عبدالستار تاهیر شەریف، دکتۆر موکەڕەم تاڵەبانی، ئەحمەد باوەڕو کەسانیتر قسەو باسی زۆریان کردووە، بۆ مێژوو هێندەی رۆڵو کاریگەری گرنگە هێندە ساڵو رۆژی دروستبون گرنگ نییە حیزبی هیوا رۆڵێکی دیاری گێڕاوە لەهۆشیارکردنەوەی کوردی ئەو سەردەمەو پەرەپێدانی هۆشیاری نەتەوەیدا، هەر بۆیە ئەفسەرە کوردەکانی ئەو سەردەمەش لەهیوا کۆبونەتەوە، دەشێ تێکۆشەرو کورد پەروەرێکی وەك (بەکر صدقی)یش لەو سەردەمەدا لەڕێی ئەفسەرانی ترەوە پەیوەندی ژێر بەژێری لەگەڵ هیوادا هەبوبێت ئەمە تا ئێستا رۆشن نییەو هیچ یەك لەئەوانەی باسی هیوایان کردووەو تەنانەت خودی رەفیق حیلمی خۆشی باسی شتێکی وای نەکردووە، بەڵام هاوزەمانی هیواو سەرلەشکری سوپای عیراقی بەکر صدقی لەلایەكو کورد پەروەری بەکر صدقیو خەونی هیوا بەڕزگاری کوردستانەوە لەلایەکی ترەوە دەمانگەیەننە ئەو باوەڕەی کە ناکرێ هیچ پەیوەندییەك لەنێوان هیواو بەکر صدقیدا نەبوبێت، ئەمەیان بابەتێکە جێی مشتومڕو بەدواداچونو قسە لەسەرکردنە، ئەوەی مایەی سەرنجە بەهۆی بونی هەندێك گرفتی لاوەکی لەلایەكو بوونی دوو باڵی راستو چەپ لەلایەکی ترو پێکەوە هەڵنەکردنی ئەندامانی حزب لەیەك چوارچێوەدا کە هیوایە دوای (7)ساڵ تەمەن لەساڵی 1944 لەکۆبونەوەیەکی کەلاردا (هیوا) هەڵوەشانەوەی خۆی رادەگەیەنێ، سەبارەت مشتومڕەکانی ئەندامانو کۆنفرانسی کەلاری ساڵی 1944 ئەحمەد باوەڕ

–هەمان سەرچاوە.

لەژمارە (150)ی ساڵی دووەمی گۆڤاری کەرکوکدا بابەتێکی نوسیووە دەکرێ بگەڕێینەوە سەری* دەبێ ئەوەش بڵێین کە زۆربەی زۆری کوردەکانی کەرکوك لەهیواو رزگاریو گەلاوێژ کۆبوبونەوەو، رۆشنبیرو کورد پەروەرانی کەرکوك تەنانەت ئاواش تەماشای (گەلاوێژ)یشیان دەکرد وەك بزوتنەوەیەکی هۆشیاری سیاسی دکتۆر عەزیز شەمزینی سەبارەت هەڵوەشاندنەوەی هیوا دوو خاڵی ناکۆکی دەست نیشان دەکات:

یەکەم: ئایا گەلی کورد لەخەباتی نیشتمانی رزگاری خوازانەیدا بۆ چارسەری مەسەلە نەتەوایەتیەکەی ئەبێ کام ئاکاری سیاسی بگرێتەبەر؟ ئەبێ لەخەباتیدا بەکێ پشت ئەستوربێت؟ سۆڤیەت یان بەریتانیا، کامیان پشتگیری ئەم گەلە دەکەنو تادوای.

دووەم: پێویستە لەسەر هیوا بەهەموو تواناوە یارمەتی جوڵانەوەی بارزان بداتو بەشداری تیا بکاتو سەرکردایەتی بکات یان تەماشا کاربێت؟! یاخود یاریمەتیەکە کەمو نهێنی بێتو تادوای.

شەمزینی دەڵێ رابەری باڵی راستی حزب هەمان سەرکردەی حزب واتە (رەفیق حیلمی) بەبیانوی ئەوەی گوایە بەهێزەوە دەستی بەسەر عیراقدا گرتووە دەیویست پەیوەندی حزب بەبەریتانیاوە پتەوبێت، چونکە پێی وابووە کە حزب ناتوانێ شەڕی بەریتانیا بکات ئەوەندەی من بزانم رەفیق حیلمی پیاوێکی تێکۆشەرو کورد پەروەر بووە رەنگە ئەو تاوانبارکردنەی بەوەی مەیلی بەلای ئینگلیزدا هەبوبێت بناغەیەکی پتەوی نەبێتو هەر رەفیق حیلمی خۆشی هەم لەئەستانە فێری سیاسەتو کوردایەتی بوەو هەم لەسلێمانیش راوێژکارێکی زرنگی شێخ بووەو جێی باوەڕی مەلیکی کوردستان بووە، ئەگەر لەو رۆژەشدا بەو شێوەیە کاری کردبێت کە وابکات ئینگلیز شتێ بۆ کورد بکات ئەوەیان بەڕاستی مایەی ئەوەیە ئافەرینی لێبکرێت، ئەگەرچی بەپێی سەرچاوەکانی ئەو رۆژە ئینگلیز هیچی بۆ کورد پێ نەبووە!!

لەچلەکانیشدا بەرزانی هەمان خواستی (6) نوێنەرە کوردەکەی بەزیادەوە لەڕژێمی ئەو سەردەمە داواکردووە، بەڵام دیارە ئەمجارەش کورد گوێی لێنەگیراو داواکەی پشتگوێ خرا، داواکەی بەرزانی لەم چەند خاڵەدا خۆی دەنواند:

1-دەرکردنو دورخستنەوەی ئەو فەرمانبەرانەی رەشوەخۆرو پیاوی ئاشکرای دەستەڵات بونە لەناوچەکەدا.

2-دروستکردنی ویلایەتی کوردستان کەتێیدا کەرکوكو سلێمانیو هەولێرو خانەقینو قەزا کوردیەکانی موسڵ وەك دهۆكو زاخۆو ئامێدیو ئاکرێو شەنگارو شێخان هەبن.

3-زمانی کوردی وەك زمانی فەرمی بناسرێ.

4-بۆ هەر شالیارێکی دەوڵەت جێگر شالیارێکی کورد دابنرێ.

5-وەزیرێکی کورد بکرێت بەبەرپرسی ویلایەتی کوردستان.

چ ئەم داوایانەو چ داواکاریەکانی ساڵی (1929)ی نوێنەرە کوردەکان ئەگەر بەبەراورد لەگەڵ خواستی فیدراڵی ئەمڕۆی کوردستاندا بەراوردی بکەین دەبینین هەمان ئەو خواستانە شێوەیەکن لەفیدراڵی. دیارە ئەگەر لەو رۆژەدا ساڵی (1943) ئەم داواکاریانەی کورد مایەی قەبوڵ بوایە ئێستا دەمێك بوو شێوەیەکیتر لەپێکەوەژیانی برایانە لەناوچەکەدا

---

* پارتی هیوا/ لەدروست بونییەوە لەشاری کەرکوك تا هەڵوەشاندنەوەی لەکۆنفرانسی کەلاردا 1937-1944، ئەحمەد باوەڕ کەرکوك ژمارە (5) لاپەرە 93 تا 110.

-جوڵانەوەی رزگاری نیشتمانی کوردستان، دکتۆر عەزیز شەمزینی وەرگێڕ ف.ئەسەسەرد لاپەڕەکانی 19-20-21-22.

کرکوك لمحات تأريخيه، ليلى نامق جاف ل43+ل44.

بەدیدەکرا روداوێکیتر کە لەساڵی 1946دا رویدا رۆژی 7/12 راپەڕینی کرێکارانی گاور باخیە* راپەڕینی کرێکارانی کارخانەی نەوتی کەرکوك (lpc) لەسەر بەدەنگ هاتن لەخواستەکانی خۆیان کە خۆی لەم خاڵانەدا دەبینیەوە:

★زیادکرنی کرێی کارکردنیان.

★دابین کردنی خانوی نیشتەجێبون بۆیان یان کرێ خانو.

★دیاریکردنی سەعاتی کارو کرێی رۆژە پشوەکانو کرێی گواستنەوەو تادوای.

هەڵبەت ئەم داوایانە داوای زۆر ئاساییןو پێشتریش هەر لەسیەکانەوە بزوتنەوەی کرێکاران لەعیراق بەگشتی، سیمای مانگرتنو راپەڕینو داواکاری لەخۆگرتبو، بەلام بەردەوام گوێ لەداواکانی کرێکاران دەخەوێنرا، ئەم بێنەوبەردەیە لە(8)ی حوزەیرانەوە دەستی پێکردو چەند جارێك کرێکاران نوێنەری خۆیان ناردە لای بەڕێوەبەری کارخانە بۆئەوەی وەلام بەخواستەکانیان بداتەوە، بەلام سەرەڕای ئەوەی کە بەڕێوەبەر بەڵێنی جێبەجێکردنی داواکانی ئەدا کەچی وا دەرناچوو لەئاکامدا داواکانیان رووبەڕووی پارێزگار کرایەوە پارێزگار هەڕەشە ئامیزانە لەگەڵ کرێکاراندا جولایەوە، هەر ئەمەش وایکرد هەر لە3ی تەمموزەوە دەست بدەنە مانگرتن. هەر ئەو رۆژە (صدیق قادر)ی جێگر پارێزگارو جێگری بەڕێوەبەری پۆلیس (سەعید عبدولغەنی) داوایان لەنوێنەری کرێکاران کرد کە دەست لەو کارە هەلگرن، لەچواری تەموز شەقامەکانی کەرکوك رێپێوانێکی هێمنانەی کرێکارانی بەخۆوە بینی، کەچی هەر بۆ شەوێ جێگر پارێزگار بەیانێکی توندی لەو بارەیەوە دەرکرد هەڕەشەی لەکرێکاران کرد دەست لەمانگرتن هەلگرن، پۆلیس (11) کرێکاری گرت، ئەم کردەیە رۆژی (5)ی مانگ لەباخچەی گاور باغی دەستیپێکردەوە کرێکاران لەوێوە دەستیان بەڕۆیشتن کرد، لەوێ جێگری پارێزگار داوای لێیان کرد بگەڕێنەوە سەر کارەکانیان، ئەوانیش داوای بەردانی هاوڕێکانیان کردو بەردران. لەشەوی 7ی مانگ (بابا عەلی شێخ مەحمود)ی وەزیری ئابوری ئامۆژگاری کردن بگەڕێنەوە سەر کارەکەیخۆیان، لە8ی تەموز (حەسەن فەهمی مەدفەعی) کرایە پارێزگار، لە10ی تەموزدا پارێزگار لەڕاگەیاندنێکا رایگەیاند کە وەلام بەخواستەکانی کرێکاران درایەوەو هەندێ بەڵێنو بڕیاری تیابوو، کرێکاران نەگەڕانەوە سەرکار، پارێزگار لە11ی مانگ هەولیدا لەگەڵیان، لە12ی تەموز پارێزگار لەگەڵ نوێنەری کرێکاران کۆبوەوە، داوای گەڕانەوەی سەرکاری لێکردن، بەلام کرێکاران قەبوڵیان نەکرد پارێزگار هەڕەشەی هێزی لێکردن، کاتژمێر دووی پاش نیوەڕۆ نوێنەرانی کرێکاران گەڕانەوە گاورباخی، پارێزگار بڕیاری بۆ پۆلیس دەرکرد کەبلاوە بەمانگرتوان بکەن، یەکسەر نزیکەی (90) پۆلیس ئابلۆقەی گاورباخیان دا، سەعید عەبدولغەنی چەند جارێ داوای لێکردن بلاوەی لێبکەن. بلاوەنەکرا بۆیە لەگەڵ پۆلیسدا کرێکاران تێك بەربون هێندەی پێنەچوو پۆلیس دەستیان کرد بەتەقەکردن. بەم جۆرە (6) کەس شەهیدو (14) بریندارکران.

رۆژی دواتر وەفدێك لەبەغداوە هاتنو لەگەڵ نوێنەرانی کرێکاران دانیشتنیان کرد، داواکانیان لە(3) خاڵدا دووبارەکردەوە.

1-بەردانی سەرجەم گیراوەکان.

2-دروستکردنی لیژنەیەك بۆ لێپێچینەوە لەتاوانباران.

3-قەبوڵ کردنی داوای کرێکاران لەلایەن کارخانەوە.

بەڵێندرا چاو بەداواکانیاندابخشێنن لە16ی مانگ کرێکاران گەڕانەوە سەرکارەکانیان. پاشتر خواستەکانی کرێکاران قەبوڵ کرا. نوسەری کتێبی (التأریخ السیاسی لترکمان العراق) عەزیز قادر الصمانچی) دەڵێ (لەپشت ئەم مانگرتنەوە (عصبە مکافحە الصهیونیە، حزبی تەحریر) ئامادەییان هەبوو *.

---

* گاور باخی واتە باخی گاوران، لە گەرمیان بەفەلەو دیان دەگوترێ گاور، مەسیحی.

دکتۆر کەمال مەزهەر لەچینی کرێکارانی عیراقدا لەبارەی ئەم مانگرتنو راپەڕینەوە دەڵێ (لەگاورباخیش هاوینی ساڵی 1946 دەنگی زوڵاڵو خوێنی گەشی کرێکاری کورد تێکەڵ لەگەڵ دەنگو خوێنی پیرۆزی براکانی ئاوازێکی بەجۆشو لاپەڕەیەکی پڕ شانازی دروست کرد) بەم جۆرە لەناوەندی چلەکاندا کرێکارانی کوردی شەریکەی نەوت لەگەڵ کرێکارانی نەتەوەکانیتردا توانیان چەند داوایەکبەسەر حکومەتی عیراقیدابسەپێنن ئەگەرچی ئەم کارە بەخوێن وەستا لەسەریان، عبدالرزاق حەسنی دەقی روداوەکە بەم شێوەیە دەگێڕێتەوەو دەڵێ:

لە1946/7/3 کرێکارانی شەریکەی نەوت مانیان گرتو داوای جێبەجێکردنی ئەم خاڵانە یان کرد.

1-زیادکردنی موچەکەیان.

2-دابینکردنی خانو یان کرێ خانو بۆیان.

3-دابینکردنی پێویستیەکانی گواستنەوەو هاتوچۆ.

4-پێدانی یارمەتی لەبەرامبەر بەشداربونی کرێکارانی شەریکەی نەوت لەشەڕی حەیفا.

5-دانی نەوت بۆ سوتاندن.

6-جێبەجێکردنی یاسای کار لەپێناوی ژیاندا.

حکومەت بەڵێنیداکار ئاسانیان بۆ بکات، مانگرتن بەردەوام بو رۆژی دواتر خۆپیشاندان کرا، حکومەت داوای کرد بگەڕێنەوە سەر کارەکەیان بەڵێنەکانی ئەباتە سەر. بابە عەلیشێخ مەحمود وەزیری ئابوری لە1946/7/7 گەیشتە کەرکوك، خۆپیشاندان بەردەوام بوو وەزیر داوای لێکردن بگەڕێنەوە سەر کاری خۆیان، ئەوان سوربون لەسەر جێبەجێکردنی داواکانیان، لە7/12 ئامیر لیوای کەرکوك کرێکارانی تێگەیاند کە زۆربەی خواستەکانیان جێبەجێ کراوە لەلایەن شەریکەوە لەوانە کرێی زیادە، لە30 تا 75٪، سوتەمەنی، خانو، داوای کرد بچنەوە سەر کارەکانیان، بەڵام بۆ عەسری هەمان رۆژکۆبوونەوەیان کرد، کارەکە گەیشتە ئەوەی پۆلیس بەبڕیاری ئامیر لیوا بچێتە سەریان لەئەنجامدا (5)شەهیدو 14بریندار بون لەکرێکاران و خەڵکی ترو (6) پۆلیسیش بریندار بون ئەحمەد تەهای دادوەری لێکۆڵینەوەی روداوی گاورباخی پۆلیس بەتاوانبار دەزانێتو دەڵێ، لەهەشت خاڵدا کۆی کردوەتەوە لەوانە کرێکارەکان چەکیان پێنەبووە، نیازیان تێکدان نەبووە داوای مافی خۆیان کردووە پۆلیس پەتی پساندووەو تا دوای .

دەبێ بڵێین کە لەو دەمەدا (حەسەن فامی) ئامیر لیواو (عبدالرزاق فتاح) بەڕێوەبەری پۆلیس بونە، هەروەها بەهۆی روداوەکەوە (عەبدوڵڵا قەساب) وەزیری ناوخۆ ئیستیقالەیدا رۆژی ئیستیقالەکە (17)ی ئابی (1946)ە داوای کرد کە سزای ئەوانە بدرێت کە تەقەیانکردوە، کەچی نەکرا (عەبدوڵڵاقەساب) دەڵێ داواکانی کرێکاران داوای رەوا بونەو منو حکومەتو شەریکەش پێمان رەوا بوە .

ئەم روداوە کاریگەری خۆیشی لەسەر ئەدیبانی ئەو شارە بەجێهێشتوەوشانۆگەری (مانگرتن) نمونەی ئەو کاریگەریەیە ئەمە جگە لەوەی شاعیرانو چیرۆك نوسان قسەیان لەسەر کردووە.

–التأريخ السياسي لتركمان العراق، عزيز قادر ص125.

* ئەم قسەیە بنەمایەکی زانستی نیە لەبەرئەوەی سەرچاوەی نیە.

–چینی کرێکارانی عیراق دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد ل261.

–تأريخ الوزارات العراقية عبدالرزاق الحسني مجلة الرابع الجزء السابع ل118–122.

–اليقظة ژ105، 1946.

–تأريخ الوزارات العراقية، عبدالرزاق حسني.

دوو ساڵ دوای روداوی. گاورباخی (خەڵکی ئەو شارە هەڵیان کوتایە سەر (قونسوڵیەی بریتانیا)و سوتاندیان واتە لەساڵی (1948)دا هەر لەوساڵەدا (جولەکەکان) لەکەرکوك دەرکران، دکتۆر عبدالستار تاهیر شەریف بەدرێژی لەبیروەریەکانی خۆیدا ئاوڕێکی لەم دەرکردنە داوەتەوەو دەڵێ (جولەکەکان بەسەڵتەزەلامو سەڵتەخێزان لەکەرکوك دەرکران و ماڵو موڵکەکانیان حکومەت دەستی بەسەردا گرتو بەناوی (الاموال المجمدە)و دایەرەیەکی تایبەتیش بۆ ئەم مەبەستە کرایەوە) ، دکتۆر درێژەی دەداتێو دەڵێ: (ئەمە یەکێ لەڕوداوەگرنگەکانی شاری کەرکوکە لەساڵی 1948و دەرهاویشتەی ئەنجامی شەڕی جیهانی دووەمو شەڕی نێوان عەرەبو ئیسرائیل بوو، بەهەر حاڵ ئەمە بەلایەنێکیزۆر ناهەمواری دانیشتوانی شاری کەرکوك لەقەڵەم ئەدرێ لەسەر کوردو تورکمانو عەرەب) .

دەبێ بڵێین جولەکەکانی کەرکوك هەم لەلایەکەوە وەك جولەکەی کورد شانازیان بەکوردی بونی خۆیانەوە دەکرد هەم زۆر پەیوەست بون بەکەرکوکەوە هەم تێکەڵیەکی زۆریان لەگەڵ گوندەکانی دەوروبەردا هەبوو نەنکم، دایکی دایکم دەیگێڕایەوە کە (ئیسقیلە جوو) جولەکەیەکی کەرکوك کە زۆر تێکەڵ بووە لەگەڵ ماڵی باپیرم هەموو جار بەباپیرەم (ئەحمەد) باوکی دایکمی گوتووە (ئەحمەد بەخوا منو تۆ براین دینەکەی لێدەرچێت) هەمیشە دینەکەی خۆی لەپێشتر دەزانی نەنکم وای دەگوت، لەگەڵ ئەوەشدا جولەکەکانی کوردستان خۆیان بەکورد دەزانن-ئێستاش لە ئیسرائیل کە لەجوویەکی کوردستانی دەپرسن دەڵێ (من کوردم)و ناوی (ئەنا کوردی) بۆیان وەکو بڵێی بووە بە(ئێتۆنیم) . تا ئەمڕۆش لەوڵاتی ئیسرائیل جولەکەکانی کوردستان دەڵێن ئێمە کوردین (ناوی کورد پێیانەوە نوساوەو خۆیان بەکورد دەزانن).

تا ئێستاش چ خەڵکی شاری کەرکوكو چ خەڵکی کوردستان بەگشتی نەیانتوانیوە وەکو پێویست درێژە بەو پەیوەندییە گیانیە بدەنو بگرە ئەو جووانە کاتی خۆی کە لێرە بونەو سەرەڕایئەوەی مێژوویان لێرەدا لەهەزار ساڵ تێدەپەڕێ کەچی هەمیشە کەمتر تەماشاکراون بەتایبەتی دوای هاتنی ئیسلام بۆ ناوچەکە لەگەڵئەوەشدا ئەوان هێشتا ئاکارو دابو نەریتی کوردانەی خۆیان پاراستووە.

دوو روداوی زۆر گرنگ تر لەمانەی پێشوو هەیە کە ناکرێ لەسەر هەر یەکێکیان کەمێك نەوەستین، روداوی یەکەم روداوی ساڵی (1959)و رووداوی دووەم ستەمی (1963)یە کە لەکورد کرا. سەرەتا لەسەر ساڵی (1959) دەوەستینو لەو بارەیەوە دوو قسە دەکەین، لێرەدا دەبێ بڵێم خەڵکانی ئەو دوو سەردەمە هێشتا لێیان ماوەو لەو بارەیەوە ئاگادار هەیە بۆیە پێویستە بێلایەنانەو راستگۆیانە ئەو خەڵکانە بیروەریەکانیان بڵاوبکەنەوە، چونکە هەر لەو رۆژەوە تا ئەمڕۆ هەر یەکە ئەویتر تاوانبار دەکاتو خۆی بێتاوان لەو بارەیوە من چەندین بیروڕای دژ بەیەکم لایە بۆیە کەمتر دەچمە سەر ئەوانو لەدیدو بۆچونی خۆمەوە بەپێی بارودۆخی ئەو سەردەمەو هەڵهێنجانی بیروڕا راستەکانی نێو ئەو بیرەوەریانە هەوڵدەدەم تا ئەو رۆژەی لەکتێبی سەربەخۆدا بەدورو درێژی باس لەو روداوو کارە ساتانە دەکرێ کەمێك قسەیان لەبارەوە بکەم. روداوی ساڵی (1959) روداوێکی لەپڕو بێ پێشینە نیەو پێشینەی دورتری هەیە ئەوەش نیە کە کەسانێك دەیانەوێ بڵێن بەهۆی نوسینێکی پارێزەر (نەجات خادم سوجادە) بووەو گوایە ئەو بابەتە دڵی تورکمانی یەشاندوە!!

شێوەی سەرهەڵدانەکەو ئەو دابەشبونە لەپێشترەو هەمومان دەزانین پێش دروستبونی دەوڵەتی تورکیای کەمالیو دواتریش هەمیشە تورکیاچاویان بڕیوەتە ئەم بەشەی کوردستانو بەدرێژایی دەیان ساڵ لەڕێگەی ئابوریو راگەیاندنو

–ئاران ژمارە 3 د.عبدالستار تاهیر شەریف، کەرکوك لەپەنجاساڵدا ل4.
–پەراوێزی پێشوو.
–رەوشی ئاینییو نەتەوەیی لەکوردستان، د.رەشاد میران ل31.
–التأریخ السیاسی لترکمان العراق/ عزیز قادر الصامانچی.

پڕوپاگەندەوە هەمیشە پشتگیری تورکمانەکانی ئێرەیان کردووەو لەبەرامبەریشدا کوردو تورکمان پێچەوانەی هەوڵو تەقەلاکانی دەستی دەرەوە هەوڵیان داوە زیاتر پەیوەندیان پتەوبێتو لەو پێناوەشدا چ لەشۆڕشی کوردستاندا دەیان پێشمەرگەی تورکمانو چ لەبواری کۆمەڵایەتیدا ژنو ژنخوازی زۆر لەناو یەکتردا کراوەو لەگەڵ ئەوەشدا لەهەردو لا خەڵکێك هەبوونە لەسەر بچوکترین هەنگاوی یەکتر حسابی وردیان کردووەو بەگومانەوە روانیویانەتە جموجۆڵەکانی یەکتر تورکمانەکان نایشارنەوە کە زیادبونی رێژەی کورد لەو شارەدا ترسی گەورەی خستۆتە دڵی ئەوانەوە!! ئەمە لەکاتێکدابەدرێژایی مێژوو هەمیشە رێژەیکورد دوجاو سێجای رێژەی تورکمان لەو شارەدا زیاتر بووە کەچی (عەزیز قادر سەمانچی) بەزۆر کەرکوك دەکات بەشاری تورکمانو دەڵێ (مدینە کرکوك کانت ترکمانیە بکل ما في الكلمة من مضی حتی ماضي غیر بعید وبحسب قول هنابطاطو) !!

سەیر لەوەدایە عەزیز قادرخۆی خەڵکی ئەو شارەیە کەچی پشت بەقسەیەکی (بە طاطو) دەبەستێکە دورە لەهەمو راستییەکەوەو زیاتر بۆنی نانەوەی دووبەرەکی لێدێت، جێی داخە هەندێك لەرۆشنبیرانی عەرەب بەو شێوەیە ویستویانە لەنانەوەی ئەو ململانێیەدا سود ببینن بەپێی سیاسەتی (فرق تسد) هەروەك قائید فیرقەی دووش (نازم تەبەقچەلی) کەخۆی ئەفسەرێکی عەرەبە بەو شێوەیە بیری کردوەتەوەو دواتر دێینە سەری، تەنانەت یەکێ لەهۆکارە هەرە سەرەکیەکانی کەوتنەوەی ئەو ئاگرە نامەو نامەکاریە ژێر بەژێرەکانی ئەوە، ئەمە جگە لەڕۆڵی نێگەتیڤانەی لەکاتی بەدەستەڵاتیدا لەوێ!! شێخ رەئوفی خانەقا لەبارەی ئەم پیاوەوە لەشیعرێکا دەڵێ:

ئەسبابی فیتنە چۆن لەسەر چی بوو

لای من وەهایە (تەبەقچەلی) بوو

دواتر هەم لەسەر شیعرەکە دەوەستین هەم لەسەر (نازم تەبەقچەلی) زۆربەی کوردەکانی ئەو سەردەمەو ئەوانەی لەناو رووداوەکەدا ژیاون رۆڵی تێکدەرانەی قائید فیرقەی دوو نازم تەبقچەلی بەهۆکاری یەکەمی ئەو ئاژاوەیە دەزانن، راستی ئەم قسەیە کاتێ دەردەکەوێ کە دەبینین لەلایەکەوە لەنێوان (تۆرانیەکان) نەك تورکمانەکانو بەعسیو قەومییەکاندا پەیوەندییەکی پتەو هەیەو لەلایەکی تریشەوە زۆربەی سەرچاوەکان باس لەپەیوەندی ژێر بەژێری (عەبدولوەهاب شەواف)و (نازم تەبەقچەلی) دەکەن هەرچەندە (نازم تەبەقچەلی) لەکاتی دادگاىکردنەکەیدا دەیەوێ لەو پەیوەندیە ژێر بەژێرە خۆی بێبەریو بێتاوانو بێئاگا دەرکات.

ناکرێ لێرەدا باس لەڕۆڵی خراپی حزبی شیوعیو هەندێ کوردی ساویلکەش نەکرێ کە بەڕاستی ئەوان خەونەکەی تەبەقچەلیان بەدی هێناو کوردو تورکمانیان لەیەکەم ساڵیادی (شۆڕشی 14ی تەموز)دا کرد بەگژیەکدا، بڵاوکردنەوەی ئەوەی گوایە تورکمانەکان (مؤامرە) یان لەدژی کۆمار بەدەستەوەیە بەسە بۆئەوەی کارەساتەکە بقەومێ لەم بارەیەوە (حەسەن جاف) کە گەواهیدەری نێو روداوەکانەو ئەو دەمە تەمەنی (17) ساڵ بووە لە(نۆڤلێتەکەیدا) عەلە بەستێ (روداوەکەمان بۆ دەگێڕێتەوەو دەڵێ (ئەو رۆژە تا ئێوارە پەت لەکاردا بوو تەقەش بێدەنگ نەبوو، ئینزباتخانە ببووە قەسابخانە، ئەوەی بەلێدانو راکێشان نەمردبوو کە دەگەیشتە ئەوێ تەواویان دەکرد، سەیرەکەش لەوەدابوو هەموو ئەو (مؤامرە) چیانە بێچەك بونو کەسیش نەیدەپرسی چۆن ئەمانە ئەتوانن کۆمارە ساواکەمان بڕوخێننو چەکیشیان پێنیە!!)

-پەراوێزی پێشو.
-یادگاری خانەقا، شێخ رەئوف خەنەقاشیعرو بیرەوەری.
-بگەڕێرەوە بۆ مذکرات الطبقجلی وذکریات جاسم مخلص المحامي 1985.
-عەلە بەستێ، رۆمان/ حەسەن جاف ل22.

بـەم شـێوەیە بەربونـە گیـانی زۆرێـك تورکمـانی بێچـەك و ئـاگری فیتنەکـەی تەبەقچـەلی خـۆش کـرا، ئـەوەی تورکمانـەکانیش کردیـان کـەم نـەبوو، هـەموو ئـەو راپۆرتانـەی تەبەقچـەلی بـۆ سـەروی خـۆی بەرزیکردوەتـەوە رادەی دوژمنایەتی ئەو بۆ کورد دەردەخەن بۆ نموونە:

لەڕاپۆرتێکا (19-1959) دەڵێ:

(تورکمان بەترسەوە دەڕواننە جموجۆڵی کورد لەکەرکوك!! هـەروەها دەڵێ بـا ئـاڵتون کۆپریو دوزخورمـاتوو کفـری بەرپرسەکانی بەردەوام عەرەب بن نەك کوردو تورکمان) هەنـدێ جاریش بـۆ چـاو بەسـتەکێ دەنوسـێ بـرا کوردەکـان، هەروەها بـەکتابی ژمـارە 363/56 لـە14|15ی 1959/2 دەنوسـێ: (ان النـزاع القومي في كركوك واضح بين الأكراد والتركمان الذي تؤلف القومية الأخيرة اكثرية لواء كركوك) .

نـــازانم تەبەقچـــەلی بـــەپێی کـــام ســـەرژمێریدەڵێ تورکمـــان زۆرتـــرن و بـــەپێی کـــام سەرچـــاوەش دەنوســـێ کێشەی‌نەتەوایەتی و ململانێی نەتەوایەتی لەنێوان کوردو تورکمانی کـەرکوکا بەئاشـکرا دیـارە، ئەگـەر کـارێکی وا هەیـە ئەدی رۆڵی قائیـد فیرقـەی دوو لەچارەسـەرکردنیدا چیە؟! ئـەدی ئـەو لیژنـەیەی وەك لیژنـەی هاوکـاری و لێکتێگەیشتن دروست کرابوو لەکەرکوك رۆڵی تەبەقچەلی لەسەرخستنی کارەکانیدا چی بوو؟ جگە لەوەی کـە رۆڵێکـی زۆر جاسوسـانەی بەسەر کوردەوە گێڕاوەو بەردەوام ناوی کوردە دیارەکانی وەك گێرەشێوێن و خراپـەکار ئاراسـتەی سـەرەوە کـردووە ئـەو لــەو راپۆرتانـــەدا لــەناوی خــەڵکی (ئاســایی و ســادەش) نەپرینگاوەتــەوە، دواتــر شــتێکی شــاراوە نییــە کــە هەنــدێك لەتورکمانـەکانی کـەرکوك پەیوەنـدی راسـتەوخۆیان بـەتورکیاوە هـەبوەو بەدرێـژایی بـوونی دەوڵـەتی عیراقـیش ئـەو پەیوەندیە نەپچڕاوەو تورکمانەکان زۆربەیان هیوایان بەتورکیایە شتێکیان بۆ بکات، راسـتی ئـەم قسـانەش دوای راپـەڕین وەك رۆژی روون رەنگی دایەوە، لێرەوە دەردەکەوێ ئەوەی (صمانچی) لە (تأريخ السياسی لترکمان العراق) دا باسـی دەکـات گوایە وتارێکی (نەجات خادم سوجادە) دڵی تورکمانـەکانی عیراقـی شـکاندووەو گوتویـەتی ئەوانـە تـۆرانین و لەکەرکوکـدا زۆربەیان لەگازینۆو دوکان و ماڵەکانیاندا وێنەی سوڵتانەکانی عوسمانی و کەمال ئەتاتورکیان هەڵواسیوە، (صمانچی) دەڵـێ ئەمە کارێکی ئاساییەو وەك سونبولێکی ئاینی و مێژووی و نەتەوەیی لەپاڵ وێنەی (ئیمامی عەلی و ئیمامی حوسێن)دا ئـەو وێنانـە هەیـە، سـەبارەت وێنـەی سـوڵتانەکانی عوسمـانی وتمان هەرچۆنێك بێت قەیناکە ئەگەرچی ئـەوەش قسـە زۆر هەڵدەگرێ، بـەڵام سـەبارەت هەڵواسـینی وێنـەی (کـەمال ئـەتاتورك) چی دەڵێن لەکاتێکدا (ئـەتاتورك) لەپێشدا بـەڵێنی دنیای بەکورداو دواتریش ئەو هەموو مەینەتیـیەی بەسـەر هێنـان ئێستا تورکمانـەکان بەهەڵواسـینی ئـەو وێنانـە دڵـی کوردیان شکاندوە، یان کورد بەوەی گلەییەك لەهەڵواسینی ئەو وێنانە بکات، هەڵبـەت وێنـەی ئـەتاتورك تـا هەشـتاکانیش لەهەنـدێك ماڵدا هـەبوو لەکـەرکوك، راسـتیەك هەیـە بەدرێـژایی مێـژوو ئـەوەی لەگـەڵ دەسـتەڵاتا بـووە زیـاتر دەسـتی رۆیشتووە، بۆخۆی دەستەڵاتیش لەساناترین مانایدا واتە زەبرو زەنگـو چەوساندنەوە، هەرگیزکورد لەم شارەدا نە لەگەڵ دەستەڵات بووە نە دەستەڵات لەگەڵی بووە، بۆیە هـەردەم قوربـانی بـووە. لەڕاسـتیدا تەبەقچـەلی ئەگەرچی لەسـەردەمی رووداوەکەدا ئەو ماوەیەك بو لەزینداناا بوو، بەڵام نامە نهێنیەکانی ئەو ئاگری ئەو ئاژاوەیەی خۆشکرد بـەدوای ئەویشـدا (داود جەنابی و عبدالرزاق مەحمود) نەك هەوڵی ئاساییکردنەوەی بارودۆخەکەیان نەدا بگرە خەراپتریان کرد*.

–مذكرات الطبقچلی وذكريات جاسم مخلص المحامي.
–مذكرات الطبقچلی وذكريات جاسم مخلص المحامي.
* مەبەست لەخراپتر ئەوەیە نەیانتوانی هەر هیچ نەبێت شوێنەواری فیتنەکەی تەبەقچەلی بسڕنەوە.

تەبەفچەلی بۆ ئەوەی هانی حکومەتی عیراقی بدات کە سەرکوتی کورد بکەن دەڵێ کوردەکان بەتەمای دروست کردنی (کۆماری کوردستانن) تەبەفچەلی لەلایەکەوە لەگەڵشەواف سەرگەرمی بیرکردنەوە لەڕوخاندنی (کۆمارە ساواکە)ن!! لەم لاشەوە بۆ چاوبەستەکێ باس لەمەترسی کوردو (کۆماری کوردستان) بۆ سەرو خۆی دەکات تەبەفچەلی هێندە شۆڤێنی بووە تەنانەت لەسەر دروستکردنی کارتێکی پیرۆزبایش کە لێی نوسراوە (کەرکوك-کوردستان) راپۆرتی بۆ (ئیستخباراتی سەربازی) نوسیوە!!.. هەرچۆنێك روداوەکە بەم شێوەیە بووە سەرجەم لایەنەکانی نێو شار، بەپلەی یەکەم حزبی شیوعیو پارتی لەخۆئامادەکردنا بونە بۆئەوەی لەیەکەمین ساڵڕۆژی کۆماردا ئاهەنگێکی گەورە بگێڕن، دەبێ ئەوەش بڵێین کە بۆ خۆشیان پارتیو شیوعی پەیوەندییەکی زۆر باشیان نەبووە هۆکارەکەش ئەوەبوە شیوعیەکان پارتییان بەناسیۆنالیزم زانیوەو خۆیان بەشۆڕشگێڕو نوێنەرانی خەڵك*، بەلام بۆ ئاهەنگو رێپێوانەکە بەتایبەتی لەڕۆژێکی وادا پێکەوە بوونە پێدەچێت لەبەرامبەر ئەمەدا هەندێك (تۆرانی) کە خۆیان لەبن پەرچەمی تورکماندا شاردبوەوەو بەفیتی ئەوانەی کە ویستویانە درێژە بەبەدیهاتنی خەونەکەی تەبەفچەلی بدەن لەلایەکی ترەوە کە خۆیان لە(200-300) کەسێکدا بینیوەتەوە ئەمانیش، رێپێوانێکیان رێکخستووە، لەڕاستیدا تا ئێستا روون نەبوەتەوە ئەو ژمارەیە بەنیازی چیبونە؟ ئایا ویستویانە سیمای تورکمان نیشان بدەن؟

یاخود بۆ نانەوەی دووبەرەکی نێوان نەتەوە براکانی ئەم شارەبووە، خۆنیشاندانی ئەم ژمارە کەمە بیانویەکی لەبار بووەبۆئەوەی (فیرقەی دوو، حکومەت) دەستیان ئاوەڵا بێت بۆ نانەوەی کێشەکە، ئێمە دەبێت لەوە تێبگەین کە تەبەفچەلی راستە لەسەرەوە دۆستی تورکمان بووەو تورکمانەکان هاموشۆیان کردووە، بەلام تەبەفچەلی چەند دوژمنی کورد بووە ئەوەندەش دوژمنی تورکمان ئەو نیازی ئەوەبوە ئەم دوو گەلە بەلێدانی یەکتر لەناوبەرێت، بەلام بۆ لەکوردەوە دەستی پێکردووە ئەمە لەوێوە سەرچاوەی گرتووە کە کورد لەلایەکەوە حزبی سیاسی هەبوەو لەسەروی ئەمانەشەوە رێژەی لەشارەکەدا زیاترو لەبارچاوتربووە تەبەفچەلی بەپێی سیاسەتی (پادار بگرە بێ پا ماڵە) کاری کردووە ئەو ئەگەر لەسەرکوتکردنی کورددا سەر بکەوێت تورکمانەکان بەئاسانی دەستەمۆ دەکرێن "کاکی کاکان" کە ئەو دەمە بەرپرسی پارتی بووە لەکەرکوك هەرچەند کاتی روداوەکە لەوێ نەبوە، بەلام ئەویش هۆکاری سەرەکی روداوەکە دەگێڕێتەوە بۆ تەبەفچەلیو دەڵێ بیروبۆچونی تەبەفچەلی بەم شێوەیە بوە (کورد، کەرکوك بەکوردستان دەزانێ، ئەمە بیرو ڕای جیاخوازیەو یەکێتی نیشتمانی دەخاتە مەترسیەوە) .

ئێستا تێدەگەین بۆچی لەکوردەوە دەستیپێکردوە، ئیتر ژمارەیەك سەرباز بە(گوریس) (حبل)ەوە ویستویانە رێ لەم ژمارەیە بگرن، بەلام لەئاکامدا تەقە دروست بوەو هەر لەسەرەتاوە ژمارەیەك بونەتە قوربانی: راپۆرتی پۆلیس بۆ دیوانی پارێزگا لەم بارەیەوە دەنوسێ: راپۆرتی ژمارە 497-رۆژی 7/15 (کاتێ رێپێوانە جەماوەریەکە گەیشتە نزیك پردی کۆن بەنیازی رۆیشتن بەرەو قەلا لەکاتژمێر (7)دا خۆنیشاندانی تورکمانەکان کە بەسواری ئۆتۆمبیلی سەربازیەوە بون لێیان نزیك بونەوە، لێرەوە نزیکەی (60) سەرباز بەگوریس ویستیان رێیان لێبگرن) .

هەروەها دەنوسێ (پاشتر لەنزیك گازینۆی (14)ی تەموز کە گازینۆی تورکمانەکانە یاخود خەڵکی تورکمان لێی دادەنیشتن تورکمانەکان جارێکیتر کۆبونەوە لەو کاتەدا دەنگی چەند گولەیەك بیسترا کە نەتوانرا نەشوێنی تەقەکان

—منطقة كركوك ومحاولات تغير واقعها القومي، نوري تاڵەبانی، ل46.

* هۆکاری تریش هەیە، بەلام بابمێنێ، سەیر لەوەیە ئەو کاتەش بەپێی نامەیەکیمام ساڵح جاف بۆم شیوعی شەربەتی زەردو پارتی تەماتەیان نەخواردوە.

—کاکی کاکان—بەرگی یەکەم کاکە مەم بۆتانی، ل262.

—کركوك دراسه سياسيه وأجتماعيه، ل71، وريا جاف.

دیاری بکرێت نەکەسەکان بدۆزێتەوە!! (نیشانەی سەرسوڕمانەکە هی ئێمەیە) لێرەوە شەڕوشۆڵو تێك بەربون لەنێوان تورکمانەکانو سەربازەکاندا دەستیپێکردو تورکمانەکان بەردو داریان بەکارهێنا، سەربازەکانو پیادەکانی (بەرگری میللی)یش بەچەك وەڵامیان دانەوەو لەو نێوانەدا (20) هاووڵاتی تورکمان بونە قوربانی کە لەناویاندا سەرهەنگی کارکەنار کراو (عەتا خەیروڵڵا)و عوسمان چاپچی خاوەنی گازینۆکەو کچێکیو کوڕێکی فوئاد عوسمانی کوێخای گەڕەکی (خاسە)ی تیا بوو ژمارەی بریندارەکانیش گەیشتە (130) کەس. لەم لاشەوە هەندێك لەئەندامانی بەرگری میللی هەڵیان کوتایە سەر بنکەی پۆلیسی ئیمام قاسمو دەستیان بەسەر چەكو جبەخانەکەیدا گرت لەگەڵ (18)چەکی دەزگای پۆلیس دا) پێشتریش لەڕاپۆرتەکەدا ئاماژە بەکێشەی لەپێشتری نێوان کوردو تورکمان دەدرێو لەو نێوانەشدا تورکمان تاوانبار دەکرێت.

لەم کێشەیەدا، خوێنەر کە بەوردی ئەم راپۆرتەی پۆلیس دەبینێ دەستە پاچەی دەزگای پۆلیسی بۆ دەردەکەوێ، دەزگایەك کە لەبنەڕەتا ئەرکی پاراستنی ئاسایشی هاووڵاتیانەو بەپێی دروشمە بریقەدارەکە لەخزمەتی گەلدایە، راپۆرتەکە سیمای لەکۆڵ خۆکردنەوەی پێوە دیارەو زیاتر لەپاکانەکردن دەچێت بۆ خۆی، وریا جاف لەکتێبەکەیدا لەچوارچێوەی راپۆرتەکەی پۆلیسەوە چەند پرسیارێ ئاراستەی ئەو دەزگایەی ئەو سەردەمە دەکات کە پێویست ناکات ئێمە دوبارەی بکەینەوە، لەڕاپۆرتی دەزگای ئاسایشی ئەو سەردەمەشدا شتێکیتردەگوترێ، لەڕاپۆرتی یەکەمیاندا دەزگای ئاسایش کە لەبەڕێوەبەری ئاسایشی کەرکوکەوە بەژمارە (6433) لە15/7/1959 ئاراستەی بەڕێوەبەری ئاسایشی گشتی کراوەو لەڕاپۆرتی دووەمیشدا لە20/7/1959 (دەستەیەك سەربازی کوردی نێو لیوای چواری فەوجی چوار تاوانبار دەکرێت) راپۆرتەکەی دەزگای ئاسایش بەپێچەوانەی راپۆرتەکەی پۆلسیەوە کورد تاوانبار دەکات یاخود راستر سەربازە کوردەکانی لیوای چوار، لەڕاپۆرتی دووەمیشدا حزبی شیوعیو بەپلەی یەکەم فاتح داود جەباریو پارێزەر جەبار پیرۆزخان. لەڕاپۆرتەکەدا هاتووە کە ئەمانە خەڵکیان کوشتووەو بەئۆتۆمبیل خەڵکیان راکێشاوە ئایا؟ رێی تێدەچێت جەبار پیرۆزخان کە بۆخۆی بەپیشە پارێزەرەو پیاوێکی تا بڵێی نیشتمانپەروەرو تێکۆشەرە بەو کارە هەستێ کە لەڕاپۆرتەکەدا هاتووە دوای رووداوەکە حکومەت هەستا بەدورخستنەوەی لیوای چوار کە ئەویش بۆ خۆی پاشتر کاریگەریەکی خراپی لەسەر دانیشتوان بەجێهێشت، چونکە دورخستنەوەی لیوای چوار لەکەرکوك هۆیەکی گەورە بو بۆ ئەوەی دەست لەکورد بکرێتەوە (لیوای چوار زۆربەیان کوردبون) .

لەژێر رۆشنایی راپۆرتەکەی دەزگای ئاسایشی کەرکوکا لیوای چوار لەکەرکوك دورخراوەتەوە ئەمە بێئەوەی بەوردی لەڕوداوەکە بکۆڵرێتەوە، پێدەچێت لەنێوان ئاسایشو پۆلیسدا بەبەرنامە سیناریۆکە داڕێژرا بێت لایەکیان کورد تاوانبارکەنو لایەکیان تورکمان، تەنیا جیاوازی ناوەرۆکی ئەم راپۆرتانە بەسە بۆ ئەوەی کوردو تورکمان دوژمنەکانیان بناسن. سەیر لەوەدایە لەگەرمەی رووداوەکەدا کە حکومەتو حزبی شیوعی هەلیان بۆ هەڵکەوتوە ئاگرەکە خۆش بکەن (تورکمانەکان زۆربەیان بۆ خۆپاراستن ماڵی کوردیان هەڵبژاردوە کەچی دوای لەبەرامبەر کوشتو بڕی کوردا نەك هەڵوێستیان نەبووە بگرە بەشداریان کردووە) .

–هەمان سەرچاوە.
–هەمان سەرچاوەی پێشوو.
–چاوپێکەوتن لەگەڵ شێخ عەبدوڵڵا بابەعەلی بەرزنجی لەمانگی 7/7/1997.
–کرکوك و محاولات د.نوری تاڵەبانی، ل51.

مام ساڵح جاف برای وریا جاف که منداڵی شارەکه بووە لەبارەی بڕینی مەرکەزی پۆلیسی ئیمام قاسمەوە گێڕایەوە (لەگەڕەکی ئیمام قاسم پیاوێك هەبوو ناوی (سمایل) بوو ناسراو بە(سمایله قەڵەو) مقاومه شەعبی بوو هەر ئەو ڕۆژە (واته 14ی تەموز) لەگەڵ دوانیترا هەڵیکوتایه سەر مەرکەزەکەو (مەشجەبی چەکی مەرکەز)ەکەیان شکاند که (81) چەکی یانزه تیری تیا بو چەکەکان دابەشکران بەسەر خەڵکاو هەرکەسە چەکێکی برد- مام سمایل دەیگوت بڕۆن ئەو تۆرانیانه بکوژن!! تورکمانەکان لەقەڵای کەرکوکەوە تەقەیان دەکرد بۆ پارێزگاری لەخۆیان، بەڵام پارێزگار ئاگاداری کردنەوە ئەگەر خۆ نەدەن بەدەستەوە ئەوە ئاوەکەیان لێدەبڕن ناچار تورکمانەکان خۆیان دایه دەستەوە) .

دکتۆر عبدالستار تاهیر شەریف دەڵێ (3 ڕۆژی 14و 15و 16ی تەموز 3ڕۆژی کارەساتەکه بوو) .

دواتر سوپا لەبەغداو جەلەولاوە دەگەنو تاڕادەیەك دنیا ئارام دەبێتەوە. دەبێ بڵێین هەر لەڕۆژی (7/15) واته ڕۆژێ دواتر نیوە ئارامیەك گەڕایەوە شار دکتۆر نوری تاڵەبانی دەنوسێ (چەند یەکەیەکی سەربازی لەبەغداوە گەیشتنه کەرکوك‌و چەند لێپێچینەوەیەکیان کرد که تا ئێستا شوێنەواری ئەو لێپێچینەوەیه بەسەر شارەکەوە ماوە) .

سەبارەت ڕووداوەکه جگه لەوەی که حکومەتی تورکیا بەڕەسمی (فەرمی) ناڕەزایی دەربڕیوە زۆربەی ڕاگەیاندنی وڵاتانی دەرەوە هەریەکه بەشێوەیەك باسیان کرد بۆ نموونه لە1959/7/19 ڕۆژنامەی ئیتلاعاتی ئێرانی دەنوسێ (500 کوژراو لەپێك هەڵپژانەکاندا بووە)، هەروەها (یەکەیەکی سەربازی عیراقی پەیوەندییان کرد بەشیوعیه کوردەکانەوەو دەستیان کرد بەکوشتنی سەرانی عەرەب‌و تورکمانی لایەنگرانی قاسم) !!

لە1959/7/20 هەمان ڕۆژنامه دەنوسێ تا ئێستا لەکورکوك (1000)کەس کوژراوەو (45)برینداره!! هەروەها دەنوسێ هێزی ئاسمانی عیراقی‌بنکەی شیوعیەکانی کەرکوك بۆردومان دەکات‌و (180)ئەفسەری عیراقی لەکەرکوك دیل کراوەو هتد. چەند دەزگاو ڕاگەیاندنێکی تریش لەوە باشتر ناڵێن. لەوەش سەیرتر محەمەد حەسەنین هەیکەڵ ڕۆژنامەنوسی ناوداری میسری دەنوسێ (بەدەستی شیوعیەکان (3500)کەس لەکەرکوك کوژران) !!

لە1959/7/19 عبدالکریم قاسمی سەرەك وەزیران لەبارەی ڕوداوەکەوە وتاریکی خوێناوی لەکەنیسەی (ماریوسف)دا، ئەم وتاره سەرەتایەکی خەتەرناك بو بۆ کردنەوەی دەستی تورکمان لەکورد، بەداخەوە سەرجەم هەنگاوەکان، ڕاپۆرتەکان، ڕاگەیاندنەکان، تەنانەت ڕۆژنامەکانی ئێران‌و ڕۆژئاوا بەو شێوەیه کاریان کردووە که ئاگری کێشەی نەتەوایەتی نێوان کوردو تورکمان خۆش بکەن خەڵکی ساویلکەی هەردوو نەتەوەکەیش تەفرەیان خواردوە ئەگینا لەسەردەمی (خەلیفه متەوەکیل)ەوە (847-861ز) کوردو تورکمان پێکەوە لەم شارەدا ژیاون بێئەوەی هیچ کێشەیەکی وا ڕوبدات کەچی لەکتوپڕێکداو له (1958/7/16)ەوە واته لەو ڕۆژەوە که تەبەقچەلی سەرکردایەتی فیرقەی دووی کەرکوك وەردەگرێ کوردو تورکمان دەبنه دوژمنی باوەکوشتەی یەکترو تەنانەت ئەو لیژنانەش کەدروستی دەکەن بۆ پاراستنی برایەتی‌و تەبایی هیچی بۆ ناکرێت، ئەمه لەکاتێکدا لیژنەی هاوکاری نیشتمانی لەباشترین خەڵکی دوو نەتەوە که دروست کراوە که لەلایەن کوردو تورکمانەوە گوێیان لێدەگیرێت لیژنەکه بریتی بو له:- کوردەکان (موکەڕم تاڵەبانی، حسێن بەرزنجی، عبدالقادر بەرزنجی، عومەر مستەفا (عومەر دەبابە) تورکمانەکان محەمەد حاجی حسین،

–چاوپێکەوتن لەگەڵ مام ساڵح جاف لە1997/7/2.
–دیدارێك لەنوسینگەی گۆڤاری پەیڤین ساڵی 1997.
–کرکوك محاولات ل51 دکتۆر نوری تاڵەبانی.
–کرکوك دراسه سیاسیه واجتماعیه وریا جاف، ل90.
–سەرچاوەی پێشوو.

تەحسین رەئفەت، عەتا خەیروڵلا مەجید حەسەن) ئاماژەمان بەوتارەکەی قاسم دا دەبێ ئەوەش بڵێین کە وتارەکە تەنانەت ژمارەی بریندارو کوژراویشی زیاد پێوەنابوو گوتبوی (79) کەس کوژراوە!! هەروەها (46) کەس خراونەتە ژێر خۆڵەوە: کەچی لە2ی کانونی دووەمی 1960دا دێتەوەو دەڵێ ژمارەی کوژراوەکان تەنیا (31) کەس بوو. لەڕاستیشدا ژمارەی کوژراوو بریندارەکان بەم جۆرەیە ژمارەی کوژراو 32 یان 33 کە 29یان تورکمان‌و ئەوانی‌تر کوردن.

ژمارەی بریندار (130) بریندار‌بون کە(124) کەسیان تورکمان‌و (6) یان کورد بون .

سەبارەت رووداوەکە زۆر لایەن‌و رێکخراو رونکردنەوەی خۆیان دا، بەڵام بەگشتی زۆرکەمیان راستیەکانیان وەك خۆی باسکرد ئەمەش لەوێوە هاتوە هەر لایەن‌و رێکخراو حسابی وردی بۆ ئەو رۆژەو ئایندەی خۆی کردووە.

رێکخراوەکانی مامۆستایان، کرێکاران، لاوان، ژنان هتد، کۆنەپەرستی تاوانبار دەکەن، حزبی شیوعی ئیمپریالیزم‌و کۆنەخوازان، تۆرانیەکان‌و بەکرێگیراوانی کۆمپانیای نەوت هەروەها هۆیەکی کەی دەگێڕنەوە بۆ پێکهاتەی کۆمەڵایەتی شارەکە تورکمانەکان شیوعی‌و بەرگری میللی تاوانبار دەکەن، کورد دەیەوێ خۆی لێ دەرباز بکات لەگەڵ ئەوەشدا تورکمانەکان هەندێکیان دور لەهەر بنەمایەکی زانستی دەیانەوێ هۆکارە سەرەکیەکانی بگێڕنەوە بۆ کورد، لەکاتێکدا کورد بۆ خۆی لەو شارەدا قوربانی بووە هیچ یەکی لە(قائید فیرقە)کانی ئەو سەردەمەش لەگەڵ کورد نەبونە وەك ئەوەی کە (نازم تەبەقچەلی لایەنگری تورکمان‌و جەنابی لایەنگری شیوعی بون نەك کورد) .

(محمود عبدالوهاب)یش کەلەکاتی رووداوەکەدا بەوەکالەت قائید فیرقە بووە هاوسۆزی کورد نەبوە، بەڵام دەبێ ئەوە بگوترێ هەر لەمەرگی هیدایەت ئەرسەلانەوە تورکمانەکان هەندێکیان نەك بەگشتی بەچاوی رقەوە تەماشای کوردیان کردوە، لەکاتێکدا هەموولایەك ئەوە دەزانن کە هیدایەت ئەرسەلانی ئامیر ئینزیباتی سەربازی‌و دەستنێژی تەبقچەلی لەداخ ئەوە دڵی وەستا کەمینە نراوەکەی بۆ بەرزانی نەمری نابوەوە بەتاڵکرایەوە تەنانەت کاکی کاکان لەبیرەوەریەکانیدا دەڵێ هاتنی مەلا مستەفای بارزانی 1958/10/20 بۆ کەرکوك‌و گەڕانەوەی لە1958/10/25 بەوێدا نازمی زۆر نیگەران کردبوو هەروەها ئەوە بڵاوکرایەوە کە (گوایە تۆرانی‌و شۆڤینیە عەرەبەکان دەیانەوێ لەکەرکوك بەرزانی تیرۆر بکەن بۆیە عبدالکریم بەزۆر نازمی ناچارکرد کە پێشوازیەکی گەرمی بەرزانی بکەن‌و گیانیشی بپارێزن) ، لەگەڵ ئەوەشدا لەهاتنەکەی مەلا مستەفای بارزاندا بۆ کەرکوك هەندێ دروشم لەلایەن کوردەوە گوتراوە کە تورکمانی نیگەران کردوەو (عەزیز قادر) لە(تأريخ السياسى لتركمان العراق)دا باسی دەکات بۆ نمونە دروشمی:

کەرکوك شاری کوردانە

باڵێ دەرچێ بێگانە

لەکاتێکدا هیچ ئاماژەیەك بۆ تورکمان نی‌یە لەم دروشمەدا کەچی تورکمان بۆ خۆیان وای بۆ چونە کە مەبەست لە(بێگانە) تورکمانە.

هەندێ وردە کێشەی تریش هەبوە پێش روداوەکەی 1959 وەك ئەوەی هەندێك خەڵك لەجیاتی میدالیای کۆتری ئاشتی سەرە پشیلەو شتی وایان کردووە بەیەخەیانداو کێشەی خانەی مامۆستایانی کچان‌و خوێندکارە تورکمانەکان. روداوەکەی کەرکوك برینێکی قوڵە لەجەستەی ئەو شارەداو تا ئێستاش وەکو پێویست سارێژ نەبوە بۆیە زۆر جار لەقسەو باسەکاندا، لەنوسراوو راگەیاندنەکاندا هەڵدەدرێتەوە، قوربانی یەکەم لەو رووداوەدا کوردو تورکمان بوون، ئەو

–کاکی کاکان بەرگی یەکەم کاکە مەم بۆتانی.

–تێکدەرێك لەکەرکوك، لەتیف فاتیح فەرەج کەرکوك ژمارە (5) ل80.

–د.عبدالستار تاهیر ئاران ژمارە 4 ل5.

–کاکی کاکان. کاکە مەم بۆتانی.

کوردو تورکمانانـەی سـەدان سـاڵ پێشـتر برایانـەو دور لەشـەڕ پێکـەوە ژیـابون لەگـەڵ ئەوەشـدا تەنانـەت (ئـەو لیژنـەی بەدواداچونو لێپێچینەوەیەی کە سەرهەنگ عبدالله عبـدالرحمن سەرپەرشـتی کـردوە لیژنـەیەکی بێلایـەن نـەبوەو ژێـر بـەژێر لەگـەڵ پـارێزەرە تورکمانـەکانو هەنـدێك خـەڵکی تـردا رێککـەوتوە بـۆ لێـدانی کـورد) عبـدالله عبـدالرحمن کـە سەرۆکی لیژنەی لێپیچینەوەی روداوەکە بووە نەك هەوڵی سارێژکردنی برینەکانی نەداوە بگرە قوڵتری کردوەتـەوە بۆیـە پارتیو کورد هەوڵیان داوە کارەکانی ئەو لیژنەیە رابگیرێ، بەو پێیەی کورد گەلێکی ئاشتی خـوازو غـەریب دۆسـتنو زۆر رێزی ئەو کەمینانە دەگرن کە لەوڵاتەکەیانـدا دەژیـن نـاکرێ بـەپێوەری عبدالله عبـدالرحمن حکومـەت بەربێتـە گیـانی کوردو هەرچی نەشیاوە بیکات، ئەوەی عبدالله بەرنامەی بۆ داڕشـتبوو لەڕاسـتیدا سـڕینەوەی کـورد بـوە لەکـەرکوك هـەر بۆیە سەرەتا کوردەکان ئەوانەی لەگەڕەکە تورکمان نشینەکان بونـە بەپەلـە پـڕوزێ ئـەوێ یـان بەجێهێشـتووە دواتـریش کورد ناچاربووە رێگای تر بگرێتە بەر هەرچەندە خوالێخۆشبوو عبدالرحمن زەبیحی (مامۆستا عولەما)ی بەرپرسـی ئـەو سەردەمەی پارتی لەکەرکوك لەگەڵ توندوتیژی نەبوە، بەپێی سەرچاوەکانو ئەو چاوپێکەوتنانەی لەگەڵ خـەڵکانی ئـەو سەردەمە کردومانە روداوی کەرکوك بەڕادەیەك رۆشنبیرانی کوردیشی وروژاندوە کە شێخ رەئوف لەشیعرێکیدا بەدرێـژی روداوەکەمان بۆ بگێڕێتەوەو لەسەرەتادا بڵێ ناونیشانی شیعرەکە (ئاژاوەی عەسکەرەکان)ە لام وایە:

لەچاردەی تەموز ساڵی پەنجاونۆ

برینی کۆنەم دیسان هاتە سۆ

کوشتن راکێشان تاڵانی عیباد

فیتنەی ئاسوری هێنایەوە یاد

چاردەی تەموز بوو وەقتی ئێوارە

شار رازابوەوە ئەتگوت بەهارە

تا:

ئەسبابی فیتنە چۆن لەسەرچی بوو

لای من وەهایە تەبەقچەلی بوو

راستە تەبەقچەلی کاتی روداوەکە لەوێ نەماوە، بەڵام شێخ رەئوف دەیەوێ پێمان بڵێ سەرەتای فیتنەکە دەستی ئـەوی تیابووە ئەمەش هەمان خاڵی هاوبەشە کە هەموو، یان زۆربەی سەرچاوەکان بەتایبەت کوردیەکان لەسـەری کـۆکن لەگـەڵ ئەوەشدا (ئەم روداوە خوێناویە دژ بەهەموو دابو نەریتو ئاکارو رەوشتی کوردایەتیو مرۆڤایەتی بوو) .

هەر بۆیە پارتیش ویستویەتی بە ئاراستەیەکی زۆر بێلایەنی خۆی بپارێزێ لەڕوداوەکە بەرپرسـانی ئـەو سـەردەمەی پارتیش چ زەبیحیو چ کاکی کاکان بەو شێوەیە مامەڵەیان کردووە تەنانەت کە کار گەیشتوەتە تێزاب رژاندنو تیرۆرکاری هەندێك لەئەندامانی پارتی سەروی خۆیان بەترسنۆك لەقەڵەم داوە. قوتابیـانی پـارتیو هەنـدێك بـوێر لەوانـە شـەهید عەلی عەسکەری هەوڵیان داوە کە ئەم شەڕ فرۆشیە سنورێکی بۆ دابنرێ، هەندێك لەکەسایەتیە ناسراوەکانی تورکمـان لـە کەرکوك بەپێچەوانەی هەڵوێستی کوردەکانەوە دەچون دڵدەی ئەو شـەلاتیانەیان دەدا کـە بەربونـە گیـان کـورد، لەوانـەی

–کرکوك محاولات د.نوری تاڵەبانی ل51.
–یادگاری خانەقا شێخ رەئوفی خانەقا.
–د.عبدالستار تاهیر ئاران 4 ل5.

کەبەدەستی تورکمان کوژران (یەکەم قوربانی محەمەدە مینی شەربەتچی بوو کە تەمەنی 50 ساڵ بوو لەبەردەم دوکانەکەیدا کوژرا) .

محەمەدە مینی شەربەتچی پیاوێکی ناسراوی ناوچەکەو دوکانەکەی هەمیشە جێگای پارتی بوو، پاشتر مەلا صدیق بلوکێنی رۆشنبیر لەناو پاسدا تیرۆرکراو تێزابیان کرد بەدەموچاوی فەتحولا خەیاتاو هەوڵیان دا تێزاب بکەن بەئەحمەدی حاجی رەزادا، ئەو، ئەو پیاوەی گرت کە تێزابەکەی تێگرت، بەڵام کە بردیە پۆلیس خانە، ئەحمەدیان گرتو ئەویان بەردا، ئەحمەد حاجی رەزای رۆستەم لەبری ئەوەی خەڵات بکرێ کرایە ژوورەوە هەروەها لەقوربانیەکانیتر حەمەساڵح تۆفیق بەگ، حاجی عەلی عەجەم، نائیب عەریف مەجید سلێمان، ئەمانەیان تیرۆرکران یان تێزابیان پیاکرا، لەبەرامبەردا کوردیش دەستیان کرد بەهەڕەشەو لەو نێوانەدا سەلاح ئاوچی کوژرا بەم شێوەیە دەستی دوژمن کاری خۆی کردو لەهەردوو نەتەوە دەیان خەڵکی بێتاوان بونە قوربانی هەندێ لەسەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەدەن کە تورکمانەکان دەیانویست بەپارە کورد بکڕن بۆئەوەی کوردی پێ بەکوشت بدەن، لەوانە کوردێکیان بەکرێ گرت بۆ کوشتنی عەلی عەسکەری، لەساڵانی 1959-1960لەمنارە نەخشینە تورکمانەکان چەند کوردێکیان تیرۆرکرد، رۆژ بەڕۆژ بارودۆخەکە بەرەو خراپی دەچوو، حکومەتیش لەبری کوژانەوەی ئاگرەکە هەمیشە خۆشتری دەکرد، ئەم دیاردەیە تا ساڵی 1963 درێژەی کێشا*.

ساڵی 1963 بەعس کودەتایان کردو لە8ی شوبات هاتنە سەر کورسی دەستەڵات، تورکمانەکان بەهاتنی بەعس کردیان بەئاهەنگو شایی، لێرەوە ستەمی چەند مانگەی بەعس دەست پێدەکات بەرامبەر کورد.

***ستەمی 1963 لەکورد**

(ئەفسەرانی ئازاد) سەرقاڵی روخاندنی رژێمی قاسم بون (تاهیر یەحیا) نامەیەکی بەو مەبەستە ئاراستەی سکرتێری ئەو سەردەمەی پارتی (برایم ئەحمەد) کردو داوای لێکرد لەڕوخاندنی رژێمی قاسمدا پشتگیری کوردیان بۆ مسۆگەر بێت سکرتێری پارتی لە1962/4/2 وەڵامی دایەوەو تەنیا مەرجیشی ئەوەبو دان بە ئۆتۆنۆمی کوردستانا بنرێ ئەگەر قاسم روخا، عبدالکریم قاسم ڕاستە پێشتر بەهۆی ئەو پێشوازیەگەرمەوە لەبارزانی کردبوو کورد خۆشیان دەویست، بەلام لەلایەکەوە لەبەرامبەر هەلگیرسانی شەڕ دژ بەکوردو لەلایەکیترەوە بەو هۆیەوە کە بەربوە گیانی کوردو ئەندامانی پارتی. کورد ئەو سۆزەیان بەرامبەری نەمابوو، لە1963/2/8 بەپشتگیری ئینگلیزو ئەمریکا کودەتاکە کراو سەریگرت، (هەر لەسەعاتی یەکەمەوە کودەتاچیەکان بەربونە گیانی شیوعیو چەپەکانی ترو یەکەم قوربانیش، جەلال ئەوقاتی) فەرماندەیی هێزی هەوایی عیراقی بوو) ، هەریەکە لەسەلیم فەخری، سەعید مەتەر، جەلال بالطە تەها بامەڕنیو عەزیز شەریف خۆیان گەیاندە ناوچەکانی شۆڕشی کوردستان پارتی شەڕی راگرتو چاوەڕێی ئاکامەکانی نیشتنەوەی کودەتاکەی کرد. لەڕاستیدا رەنگە ئەم رووداوانە لەسەدان نوسراوو کتێبدا باس کرابن بۆیە لەسەر هەندێکیان ناوەستین. رژێمی تازەی بەغدا سەر بەدوو هێڵ بوون عبدالسلام محەمەد عارفی سەرۆك سەر بەئەمریکاو دۆستی عبدالناصرو ئەحمەد حەسەن بەکری سەرەك وەزیرانو عەلی ساڵح سەعدی جێگری سەر بەبەریتانیا، پرۆژەی رژێمە تازەکە هەر لەسەرەتاوە سڕینەوەی ئەوانی تر بوو دەیانوسیت جارێ لەشیوعیەکان رزگاریان بێت دواتر بەربنە گیان کوردو لەمەشدا

–چاوپێکەوتنی شێخ عەبدوڵڵا بەرزنجی.

* هەروەها مەلا مەحمود غەرەبو عەریف حەمە فەرەجو مامۆستا محەمەد قەرەداخیش بەرکەوتون، عەریف حەمە فەرەج چاوەکانی لەدەستدا.

–دەستنوسێکی رۆژانەی ئەو سەردەمە کە وەك رۆژژمێر هەندێك لەڕوداوەکانی رۆژانەی تیا تۆمار کراوە.

وا رێکەوتبون کە سوپای‌میسرو سوریاش بەهانایانەوە بێن، بەعسیەکان هیچیان لە گیرفاندا نەبوو بۆ کورد هەر بۆیە کاتی خۆشی تاهیر یەحیا وەڵامی نامەکەی برایم ئەحمەدی نەدابووەوە، دوای سەرکەوتنی کودەتاکەش بە(10) رۆژ (جەلال تاڵەبانی) ئەندامی مەکتەبی سیاسی پارتی لەگەڵ وەفدەێکا لە1963/2/18 چونە بەغداو لە(19ی 2) بەغدا پێیانی گوت (مەسەلی ئۆتۆنۆمی کورد پەیوەندی بەهەموو عەرەبەوەیە دەبێ پرسبەهەموو لایەك بکرێ)!! لەوێوە تاڵەبانی سەردانی عبدالناصرو بن بیلای کرد، کورد لەئانو ساتی دەست پێکردنەوەی شەڕدابون لە1963/3/4 تاهیر یەحیا هاتە کوردستانو لە1963/3/9 لەبەیانێکدا بەعسیەکان دانیان بە(مافە نەتەوەییەکانی گەلی کوردا نا لەسەر بنەمای لامەرکەزی)، بەڵام ئەم دان پیانانە زیاتر لەچاو بەستەکێو تەفرەدان دەچوو، بۆیە هیچ درێژەی نەکێشا، پرۆژەی نەخشەیەکی گڵاو بۆ تواندنەوەی کورد لەنیوەی دووەمدا دانرا، نەخشەی دیجلە (تایگرس) بەم شێوەیە بوو لەشکری عیراق لەناوەندەوەو لەشکری ئێران بەرەو سلێمانیو تورکیا بەرەو موسڵ. بەعس لە1963/6/9 هێرشی بۆ سەر کوردستان دەست پێکرد،لە6/10 داوای لەشۆڕش کرد بێ هیچ داوایەك خۆی بدات بەدەستەوە. رۆژانی 9و10ی 1963/6 هەزاران کوردی کەرکوك لەگەڕەکە کوردەکان گیرانو بەرەو زیندانەکانی ئەبو غرێبو ناو کەرکوكو موسەیەب بەڕێکران.. لەناو کەرکوکدا تاڵانو بڕۆیەك دەستی پێکرد کە لەمێژوودا وێنەی نەبووە تەنانەت مەغۆلیش ئەوەیان نەکردووە، هەندێك لەسەرچاوەکان ئاماژە بەتاڵانکردنی ژنو کچیش ئەدەن، بەعسیەکان گەڕەك گەڕەك کەوتنە تاڵانکردنی کەرکوكو هەر ئەو دەمە چەند گەڕەكو شوێنێکیان وێرانو تاڵان کرد. لەوکاتەدا تورکمانەکان لەبری ئەوەی پشتگیری کورد بکەن لەشارەکەدا لەگەڵ بەعسیەکانداو بەبۆنەی سەرکەوتنی بەعسەوە ماڵ بەماڵ دەست نیشانی کوردەکانیان دەکرد، کەچی بەعس دواتر چی بەکورد کرد کەمتری بەتورکمان نەکرد، جاشی عەرەبو کورد بەناوی فرسان وەلیدو فرسان سەلاحەدینەوە، کە بەدرەدین عەلی پارێزگاری هەولێر دروستی کردبون وەك سەگی هار بەربونەگیانی کوردو ئەو رۆژە دروشمە دزێوەکان:

احن البدو–وین العدو

احن العرب اهل الغيرة

نطرد الاكراد من ها الديرة

کەرکوكو دەوروبەریان پڕکردبوو، جاشەکان لەهیچ شتێ نەدەپرینگانەوە لەشۆڕیجەو ئیمام قاسمو رەحیم ئاوا زۆر ماڵ تاڵان کراو روخێنرا، بازاڕی ئاخوڕ حسین پاش تاڵانکردن بەبلدۆزەر روخێنرا، شۆراو لەگەڵ ئەوەشدا کەتاڵانو وێران کرا چی پیاوی تیا بوو گیرا*.

لەو رۆژە رەشەی کوردا تورکمانەکان داوای جێبەجێکردنی (3) خاڵیان لەبەعس کرد:

1-لەسێدارەدانی کورد بەبیانوی بەشداری لەکارەساتی 1959.

2-دەرکردنی کورد لەکەرکوك بەبیانوی ئەوەی حکومەتو تورکمانیان بەکارهێناوە بۆ خانوکردن.

3-دانی مافی تورکمان لەبەشداری حکومەوت وەزارەتدا.

ئەم داوایانە لەلایەن ئەو وەفدەوە خرایە بەردەست حکومەت کە بۆ پیرۆزبایی سەردانی بەغدایان کرد .

لە1963/6/23 (29) کەس لەباشترین رۆڵەکانی ئەم شارە لەسێدارەدران کە بریتیبوون لە:

1-شێخ مارف شێخ کەریم بەرزنجی-پارێزەر. 2-جەبار پیرۆزخان-پارێزەر.

* بۆ سەرجەم ئەم باسانە جگە لەهەندێك سەرچاوەی نوسراو دەیان خەڵکی ناوچەکە قسەیان بۆ کردوم لەوانە مام نادر کەرکوکی ئێستا لەسەرچنارە، مامۆستا فایەق کۆمەڵەی روناکبیری، شێخ عبداللە، باوکمو هتد.
–بگەڕێوە بۆ کتێبەکانی وریا جافو دکتۆر نوری تاڵەبانیو سەرچاوەکانیتر.

3-حسێن عەبدولکەریم-پارێزەر.　4-ئیحسان حوسێن سالەیی.

5-نوری عەبدوللا.　6-نوری سەید وەلی.

7-فەتاح سالح زەنگەنە.　8-عطا جمیل.

9-عبدالحافظ حاجی شەریف.　10-فاتح داودجەباری.

11-موختار بەرغەش.　12-نەجمەدین نادر شوان.

13-کەریم خەلەف رەمەزان.　14-محەمەد عەزیز حەسەن.

15-تالیب عومەر.　16 -مەهدی مەردان.

17-مەحمود حاجی عەلی بەستێ.　18-حسێن خورشید.

9-تۆفیق مستەفا.　20-عبدالرحمن سعید محمد.

21-خلیل ابراهیم سمین.　22-خورشید مەحمود بەستە.

23-مەحمود مەجید.　24-عبدالرحمن کاك برا.*

لەمانە فاتح مەلا داود ئەفسەر بوو، شێخ مارف سەرۆکی شارەوانی بوو مامۆستا مەهدی مەردان عەرەب بوو بەرپرسی بنکەی ئیمام قاسمی (بەرگری میللی) مقاومە شەعبی بوو. بەم شێوەیە بەعس خەلاتی خۆی پێشکەش بەشاری کەرکوك کرد، ئەمە جگە لەوەی زیندانەکان پڕکرابون لەکورد. کاك نادر کەرکوکی کە ئەو کاتە لەموسەیەب بەتەنیشت حاجی عەلی بەستێوە بووە هەوالی مەرگی مەحمودیان پێداوە، حاجیگوتویەتی (ئەی ئەوە نیە ئەمانەش هەمو کوڕی منن لەگەلما لەزیندانان) شەهیدەکان هێنرانەوە کەرکوك و لەتەنیشت گۆڕستانی شێخ محی‌الدین خرانە چالەوە لەهاتنی بەعسیەکاندا کەرکوك گەورەترین زیانی بەرکەوت هەر ئەو سالە واتە سالی (1963) دەیان گوندی دەوروبەری کەرکوك وێران‌و کاول کران لەوانە شۆراو لەبەشەکانی ئایندەدا لەسەر وێران‌و کاولکردنی گوندەکانی قسەی زۆرتر دەکەین، بەدرێژایی سالانی شەستەکان کەرکوك ئاسودەیی بەخۆیەوە نەبینی تا بەیانی 11ی ئازاری (1970) لێرە بەدواوە بۆ ماوەی چوار سال لەزۆر بواری ئەدەبی‌و هونەریدا ئەم شارە پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی، بەلام ئەمە لەیەك دوو سال زیاتر درێژەی نەکێشاو لەسالانی (1975) بەدواوە جارێکیتر نەگبەتی رووی کردەوە دانیشتوانە راستەقینەکەی ئەم شارە، لەدواجاردا دەبێ بلێین سەرجەم سەرچاوە تازەکانی دۆستو بێگانە سەبارەت بەرێژەو باری کۆمەلایەتی کەرکوك شتیان گوتووە، هەولدەدەین لانی کەم بەخێرایی ئاماژەیەکیان بدەینێ، مەحمود دوڕە لەکتێبەکەیدا (مەسەلەی کورد) ئەلێ لەنیوە پتری خەلکی لیوای کەرکوك کوردن، مەحمود دوڕە ناسیونالیستێکی عەرەبە سەرەڕای ئەوەش ئەو راستیە ناخاتە ژێر لێوەوە، گرنگی ئەم قسەیە لەوەدایە ئەلێ لەنیوە پتر هەرچەندە ئەو بەژمارەو بەلگە دەری ناخات، بەلام لەنیوە کەمترە کە پێکەوە، عەرەب‌و تورکمان‌و کلدان‌و ئاشوری‌و جوو تا دوایی دەگرێتەوەو لەناو ئەمانەداعەرەب کەمینەیەکە، دکتۆر شاکر خسباك لەکتێبی (کوردو مەسەلی کورددا) ئەنوسێ لیوای کەرکوك 52٪ی کوردن ، بێگومان لەهەموو ئەو سەرژمێری‌و ئامارانەدا کە کراون زۆربەی کوردی ناو کەرکوك‌و دەوروبەری، یان هەر نەنوسراوە، یان بەعەرەب‌و تورکمان نوسراون، هەندێك جار کورد خۆی ئامادە نەبووە بەشداری ئەو سەرژمێریانە بکات لەترسی سەربازی‌و کاروباری تر، بۆ ئەم بەشدارنەبون‌و نەنوسینە بڕو بیانوو لای کوردو لای

---

* سەبارەت ناوی لەسێدارەدراوەکان لەیەکێ لەژمارەکانی رێگای کوردستاندا 29کەسن لەوانە ئەم ناوانەش دێن عادل سید حسن، رحیم سعید، مجید حسن، احمد محمد امین، تۆفیق مستەفا، نەسیم عەنبەر، ناوی عبدالرحمن کاکە برانی‌یە، محمد عزیزوکەریم خەلەف لەسەرچاوەی تردا محمد حسن‌و کەریم رەمەزان نوسراوە.

–کەرکوك‌و سیاسەتی تەعریب دەزگای راگەیاندنی (ی.ن.ك) 1985.

حکومـەتیش هـەبووە، تاقـە سـەرژمێریەك کـە تاڕادەیـەك جـێ متمانـەترو زانسـتیانەتر بێـت لـەوانی دی سـەرژمێری (1975)ە هەرچـەندە ئـەمیش لـەفرتوفێڵو سـاختەکاری بـەدەر نـیـە، بـەڵام وەك ئـەوانیتر نـا بۆیـە گوتمـان جـێی متمانـەو باشـترە، کـوردیش بـەردەوام لەدانیشـتنو گفتوگۆکانـدا سـەبارەت کـەرکوك دەگەڕێتـەوە بـۆ ئـەو سـەرژمێرییە، هەموو   سەرژمێریەکان لەبارو دۆخی نائاسایدا کراون، چونکە عێراق بەگشتیو کوردستـان بەتایبـەتی هـەر لەسـەردەمی دروست بونی عێراقی نوێوە تا ئەمڕۆش بۆیـەك سـاڵ ئارامیـان بەخۆیانـەوە نـەدیوە، هـەر بۆیـە لـەو دۆخـە نائارامەشـدا حکومەتە یەك لەدوا یەکـەکان بەبەرژەوەنـدی خۆیـان پێواویانـە، نـەك بەبەرژەوەنـدی گـەلانی (عێراقـی بـەزۆر دروسـت کراو) لە م نێوانەشدا یـەکێ لـە گـرنگترین خـاڵی بەرژەوەندیـەکان نەوتـە. هـیلال نـاجی ئەنوسـێ (نـەوتی کـەرکوك لـە کوردسـتان هۆکارێـك بـووە تـا ناسیۆنالسیتە عەرەبـەکان دان بـەمافی نەتەوایـەتی کـوردا نـەنێن بـەڵام نابـێ عـەرەب وا بیربکەنـەوە، چـونکە خۆیـان نـەوتی زۆر لـە خاکەکەیانـدا هەیـە)[78] لێـرەوە دەبیـنین چ بەرژەوەندیـەك لـە سـەروی بەرژەوەندی گەلانی عێراقەوە بووە بێئەوەی هیچ سەرکردەو ناسیونالیستێکی عەرەب پاشهاتەکانی ئـەو داگیرکاریـە لێـك بداتەوەو ئاکامەکانی بخوێنێتەوە ناسیونالیستە عەرەبەکان بۆ ئەوەی ڕێژەی کورد لەناوچە نەوتیەکان کەم کەنەو خۆیـان دەسـت بەسـەر خێـرو بێـری وڵاتەکـەدا بگـرن بەلێشـاو عـەرەبیان لـەو ناوچـانە نیشـتەجێ کـردووەو لـەم ڕێگایەشـەوە پەیوەنـدی قـوڵو هـەزار ساڵەی عـەرەبو کوردیـان بـەرەو کاڵبونـەوەو کـەناری مـەرگ بردووەئـەم حکومەتـە عـەرەبیو ناسیونالیستانە بەچاوپۆشین لە هەموو ڕاستیەکانی مێژوو بەم کارە هەستاون، ئەدمۆنس کە باسی ڕێگای نێـوان موسـڵو بەغداو ناوچەکانی نێوانیان دەکات دەڵێ (زۆربـەی زۆری ئـەم وڵاتـە کـوردن) هـەروەها دەلیلـی عێراقـی بـۆ ئەسـڵی (13) هۆزی کەرکوكو دەورەبەری لە ساڵی 1936دا لاپەڕە (691) دەنوسێ (ئەم سیانزە هـۆزە، خۆیـان کـوردن، سـیان عـەرەب یەکێکیان تورکمانی بەیات)[79] لێرەدا دەبێ بڵێین بەیاتیەکان بۆخۆیان لە ناوخۆیانـدا دەڵـێن ئێمـەش (2) لقـین، بـەیاتی توکمان بەیاتی عەرەب "ئایـەتوڵا مـەردۆخیش" لـە کتێبەکـەی خۆیـدا مێـژوی کـوردو کوردسـتان وەرگێـڕاوی عبـدالکریم محمد رشید، تەنیا بۆ کورد ناوی (18) هۆز دەبات لە کەرکوكو دەوروبەری بەم جۆرەی خوارەوە:

1-بەرزنجی

2-تاڵەبانی

3-جەباری

4-دەلۆ (دەلۆیی)

5-زەند

6-ساڵەی

(عەرەب کردویانێتی بەساڵحیو هەندێك لە دەوڵەمەندەکانی بەغدا هەرخۆیان بەعەرەب دەزانن لە کاتێکدا بەگشتی ئەمانی تر خۆیان بە تیرەیەکی کوردی سەربەخۆ یان سەر بە شوان دەزانن)

7-باجەلان

8-جاف

9-داودە (داوێ)

10-زەنگەنە

---

(78) کەرکوكو سیاسەتی تەعریب.

(79) الاتحاد ژمارە 23 ل10 نوسینی پارێزەر هەڵکەوت محمد کریم.

11-شوان

12-کاکەی (هەندێك تورکمان بێ ئەوەی تۆزقاڵێك ئاگاداری مێژوبن دەیانەوێ ئەم هۆزە بکەن بە تورکمان کەسێکی وەك عەزیز قادر سەمانچی (هیجری دەدە)ی کاکەی دەکاتە تورکمان).

13-ئۆمەربل (عومەربل)

14-کرەی

15-گاخۆر "گاخوار)

16-هەمەوەند

17-شێخ بزێنی

18-بیبانی (بیبانی)[80]

جگە لەم 18 هۆزە کە لە مێژوی ناوچەکەدا ڕۆڵێکی دیاریان هەبوەو لە ناویاندا دەیانو سەدان کەڵەپیاوی تێکۆشەری وەك کەریم بەگی فەتاح بەگو سەید محمدی جەباریو کوێخا ڕەشكو برایم خانی دەلۆو سەید ئەحمەدی خانەقاو محمد بەگی جافو ناسراوەکانی زەنگەنەو تاڵەبانو کاکەییو تادوای.

کە بۆخۆی لەسەر نوسینو کۆکردنەوەیان کتێبی سەربەخۆی دەوێ ئەمە جگە لە چەندین ژنی دیارو هەڵکەوتو کە شانبەشانی پیاو لە شەڕو شۆڵو بەرگریدا لەمەیداندا بونە وەك کوێخا نەرگزو (نەعنێر*) کە لە شۆڕشەکەی برایم خاندا ناوی هاتووە، ئایەتوڵا مەردۆخی نێوی ئەیوبیەکانیش دێنێ ئەمە جگە لەوەی دەبێت بڵێین گێژو ڕۆژ بەیانیەکانو تیرە سەربەخۆکانی جاف لەناو ئەم هەژدە هۆزەدا نین کە ئایەتوڵا مەردۆخی باسیان دەکاتو مێژویەکی دیاریان هەیە لەناوچەکەدا بۆ نمونە لە ڕۆژبەیانیەکان پیاوێکی هەڵکەوتوی وەك مامۆستای مێژوونوس (مەلاجەمیلی ڕۆژ بەیانی) هەیە.

بەپێی هەمان قسەی دەلیلی عێراقی لاپەڕە (143) پاڵێوراوەکانی مەجلیسی نەتەوەیی خولی (شەشەم) 8ی ئابی (1935) کە شەش کەس دیاری کراوە بۆ لیوای کەرکوك (4) کورد، یەك عەرەب، یەك تورکمان.

(کوردەکان ئەم زاتانە بون:

1-داود بەگی جاف

2-دارا بەگی جاف

3-عەلی ڕەزا عەسکەری

4-فایەق تاڵەبانی، شایەنی گوتنە لەم جۆرە هەڵبژاردنەدا سیماو ڕێژەی نەتەوەییو هەروەها ئاینو ڕەگەزو ئاستی کۆمەڵایەتی ڕەچاو دەکرا)[81] بەم پێیە ئەگەر ڕێژەیەکی تەواو لەسەر ژمێری کورد لەبەر دەست بوایە لەو سەردەمەدا دەمانتوانی بڵێین 6/1 ی کەرکوك تورکمانو هەر ئەوەندە عەرەبو 6/4ی کورد بووە واتە لەنیوە زیاتر. بەپێی سەرژمێرییەکی ساڵی "1930"ش ڕێژەو دابەشکردنی دانیشتوانی کەرکوك بەم شێوەیە بووە:

کورد	67.703 کەس
عەرەب	26.561 کەس*

[80] مێژوی کوردو کوردستان، ئایەتوڵا مەردۆخی وەرگێڕانی بۆ کوردی عبدالکریم محمد رشید.

* بڕوانە لاپەڕەکانی 167–168 لە کتێبی شۆڕشی ئیبراهیم خانی دەلۆ 1920 نوسینی مستەفا نەریمان.

[81] الاتحاد ژمارە 23 ل 10 پارێزەر هەڵکەوت محمد کریم.

تورکمان	**28.741کەس**
جوو	**8.472کەس***
مەسیحی	**1.228 کەس***[82]

گومان لەڕاستی ئەم سەرژمێریە هەیە بەتایبەتی ژمارەی عەرەبو جوو پێدەچێت زۆری پێوەنرابێت. هەر لەوێدا ڕێژەی گشتی کورد بە (49.5٪) هاتووە، بەڵام سێ چوار ساڵێك بەر لەم سەرژمێرە ساڵی "1925" لەکاتی گفتو گۆ لەسەر کێشەی ویلایەتی موسڵ لە کەرکوك بەپێی سەر ژمێری عێراقی عەرەبی.

کورد 81.400 کەس بووە
عەرەب 26.654 کەس
تورکمان 28.741 کەس

ڕێژەشیان بەم جۆرە بووە کورد 59.5٪ عەرەب 19.5 ٪ تورکمان 21٪ پێدەچێت تێکەڵیەك لەنێوان ئەم دوو سەرژمێریەدا هەبێت کارەسات لەوەدایە بەپێی ئەم دوو سەرژمێریە کورد لەبری ئەوەی لەماوەی ئەو (5) ساڵەدا زیاد بکات کەچی (13.697) کەس کەمی کردوە!! جاوەرە ئەمە حاڵی سەرەتای دروست بونی دەوڵەتی عێراقی بێت دەبێ ئێستا چۆن بێت.

لە ساڵانی حەفتاداو بەتایبەتی لەنیوەی یەکەمدا (2) باخچەی ساوایانو (28) خوێندنگای سەرەتاییو (12) خوێندنگای ناوەندیو دوا ناوەندی کچانو کوڕان لە کەرکوك هەبووە زۆربە، یان هەموویان ناوەکانیان کوردی بوەو وانەی کوردیان تیا خوێندراوە، هەندێك خوێندنگا ناوەکانیان بەم جۆرە بوو.

1-ناوەندی کاوە
2-ناوەندی چەمی ڕێزان
3-ڕێگای ئازادی
4-خانزاد
5-ئامادەیی کوردستان
6-ناوەندی ئیمام قاسم
7-پیرەمێرد
8-مەولەوی
9-بەرزان

لەکۆی نۆ کتێبخانە (5)ی هی کوردو ((4)ەکەی تر هی عەرەبو تورکمان بوو ناوی کتێبخانە کوردیەکان بەم شێوەیە بوو.

(هەندرێن، ئاسۆ، دارا، گەل، حمەامین عەسری)[83] ئەم کتێبخانانە هەموو کتێبێکی قاچاغو یاساغیان تێدا دەست دەکەوتو بنکەیەکی باشی هۆشیاریو ڕوناکبیری ناوچەکە بون، دواتر یەکەیەکە ئەو کتێبخانانە داخرانو هەیانبو

[82] سەردەمی قەڵەمو موراجەعات ل 76 نەوشیروان مستەفا.

خاوەنەکانیشیان توشی گێرمەو کێشەو لێپێچینەوە بوو لەوانە جەبار ئاسۆی خاوەنی کتێب خانەی ئاسۆ لە سالآنی پەنجاو پێشتریش کتێب خانەی کوردی لە کەرکوکدا هەبوو، یەکێ لە خاوەن کتێبخانەکانی ئەو سەردەمەی پەنجاکان کتێبخانەکەی عومەر بێکەس بوو لە شەقامی سیروانی ئەوسا، عومەر بێکەس حوسێن بەرزنجی کە کوڕەکەی ئازادی ناوە هەر خۆشی نوێنەرو بەلێندەری گۆڤارەکانی ئەو سەردەمە بوو بۆ نمونە گۆڤاری هیوای ئەو سەردەمە باوەڕ پێکراوەکەی لە کەرکوک عومەر بێکەسە[84]

هەندێك لەو کتێبخانانە بەردەوام لە ڕۆشنبیران‌و هونەرمەندانی شارەکە جمەیان دەهات، لە پەنجاکان‌و شەستەکان‌و حەفتاکاندا لەشاری کەرکوك دەیان تیپی تۆپی پێی میللی هەبووە کە ناوەکانیان کوردی بووە، ئەم تیپە میللیانە لەسەر بنچینەی گەڕەك دروست دەکران‌و بەهەموو گەڕەکەکانی کەرکوکدا بلآو بووبونەوە سەرجەم، یان زۆربەی یاریزانی هاندەران لە کورد بون، تیپەکانیش بریتی‌بوون لە (مهاباد، دەرسیم، یەکێتی شوان، سۆلاڤ، ئاسۆ، ئازادی قادر شەریکەو هاوڕێکانی‌و تادوای)[85] ئەم تیپانە تا ناوەندی حەفتاکان ناوەکانیان هەر کوردی بوو لەو سالەوە ئیتر ڕژێم بەزۆر ناوەکانی پێ دەکردن بە عەرەبی.

گیانی کوردایەتی لای کوردی کەرکوك زۆر بەرزە هەر بۆیە بچوکترین بوارو باریان بۆ ڕەخسابێت یەکسەر کالآی ناوی کوردیان بڕیوەتە بەر کۆگاو یانەو تیپ‌و مزگەوت‌و خوێندنگەو گەڕەك‌و شەقامەکان.

چوار سالی (1970-1974) گەواهی ڕاستی ئەم قسەیەی ئێمە ئەدەن. ئەمە جگە لەوەی لەو چوار سالەداو پێشتریش زۆربەی منالەکانیان بەکوردی ناو ناوەو لەم شارەدا زۆرترین "ئازاد" ناو هەیە کە ئەمەش بۆ خۆی مانایەکی قولی هەیەو نیشانەی تینویەتی ئەو خەلکە دەگەیەنێ بۆ ئازادی تەنانەت سیان لەو تێکۆشەرانەی کە سالی "1963" لە سێدارە دراون منالەکانیان ناوی ئازادە ئەمە تەنیا ئەو سیانەی کە لە نامەکاندا ناوی منالەکانیان نوسیوە ئەوانیش (مەحمودی حاجی عەلی بەستێ کە کوڕەکەی ئازاد لە سالی 1982 لە ڕاپەڕینەکەی خوێندکاراندا تیا چوو دواتر دەگەڕێینەوە سەری) هەروەها سەید نوری سەید وەلی منالەکانی ناویان ئاوات‌و ئازادو شێرزادە، ئەمە جگە لە حوسێن بەرزنجی کە کوڕەکەی ئازادی ناوە[86]

زۆربەی مالەکان ئەگەر کوڕیان بوبێت ناوی ئازد، یان شۆڕش بوەو بەپلەی یەکەم ئازاد دێت.

شاری کەرکوك وەك شارەکانی تری کوردستان سالەها ناوی شوێن‌و جێگاو ڕێگاکانی بەکوردی بونەو ئەم کوردی بونەش بووە بە ناسنامەی ناسینەوەی، لە ڕۆژگارێکی وەك ئەمڕۆدا، ناو گرنگیەکی زۆری هەیە بۆ لێکۆلینەوەو ورد بونەوەو خوێندنەوەو هەلسەنگاندنی، مێژوی زانستی لێکۆلینەوە لە ڕەچەلەك، بۆ دۆزینەوەی بنەماو بنچینەی ناو هەنگاوی گرنگی هەلهێناوە، هەردوو شۆڕشی ئەیلول‌و شۆڕشی نوێ ڕۆلێکی کاریگەریان لە کوردی کردنی ناوی نەوەی نوێدا بینیوەو بەتایبەتی "کۆمەلەی ڕەنجدەرانی کوردستان" وای کرد کە زۆربەی زۆری دانیشتوانی باشوری کوردستان ناوی نەوەکانیان بە کوردی بنێن.*

ئەم ناوە کوردیانەی خوارەوەی کەرکوك بۆ ئەمڕۆ داهاتوو دەست مایەیەکی باشن بۆ لێکۆلینەوەی دیرۆکی ئەوشارە (گۆڕستانی گومەزی ئیمام محمد گۆڕستانی غەریبان- شێخ محی‌الدین، بەرتەکیە، منارەی دانیال پێغەمبەر کورد ئەلێ

---

(83) الاتحاد ژمارە 23 ل 10 پارێزەر هەلکەوت محمد کریم.

(84) بگەڕێرەوە بۆ گۆڤاری هیوا سالی 1957.

(85) یاریچی‌و شارەزایانی بواری وەرزش لەو شارە لەوانە مامۆستا تاریق شەهید هەلۆو هتد قسەیان بۆ کردوم.

(86) بگەڕێرەوە بۆ دەقی نامەی شەهیدەکان کە لە پاشکۆی ئەم کتێبەدا هەن.

* لەم بارەیەوە لێکۆلینەوەیەکی وردم بەدەستەوەبوو پوختەیەکم نارد بۆ کوردستانی نوێ کاتی خۆی ڕوناکی نەبینی.

"دانیار"، قەلا، گڵچیەکان، زێوێ، گاورباخی، چوار باغ، خانی بۆرەکیەکان "بۆرەکیەکان هۆزێکی کوردن لە کوردستانی ڕۆژهەڵاتەوە ڕویان کردۆتە کەرکوك و دەوروبەری زۆریشیان چونەتە کوەیت و شوێنەکانی تر ئەمانە زیاتر خەڵکی پیشەکارو بازرگانی بچوك بوونە"

حەڵواچیەکان- ئاسن گەران، سەی سەروەر، سەرچنار، باخی فەرهاد، حەسیرەکە، خانەقای سەید ئەحمەد، تەکیەی تاڵەبانی، مزگەوتی مەلا بامیە ئەحمەد ئاغاو تادوای) ئەمە جگە لەناوی گوندەکانی دەوروبەری کەرکوك و تەواوی سنوری پارێزگاکەو دانیشتوانەکەی.

لەم شارەدا زۆر ڕۆڵەی تێکۆشەرو دڵسۆز هەڵکەوتون لە هەموو بوارێکی ئاینی، سیاسی، کۆمەڵایەتی، ئابوری، هونەری و ئەدەبیدا ڕۆڵی بەرچاویان گێڕاوە، وەك هەر شارێکی تری کوردستان شاری کەرکوك لە هەموو بوارەکاندا سوارچاکی خۆی هەبوەو ڕیزکردن و ناوهێنان و لەسەر نوسینیان دەیان کتێبی دەوێ و لەوانە ناوی وایان تێدایە کە هەڵدەگرێ کتێبی گەورە لە بارەیەوە بنوسری، لێرەدا تەنیا دەستەیەك ناوی دیاری چەقی شارەکە دەنوسین و کەمتر دەچینە سەر ئەوانی دەوروبەر "مەبەست قەزاو ناحیەکانە" ئەم ناوانەی خوارەوە کە لێرەدا نوسراون مستێکن لە خەروارێك.

1-شێخ محیالدین کەرکوکی

2-شێخ حەسەنی قەرەچێوار

3-محمد بەگی جاف

4-حاجی مەحمود بەستێ

5-عبدالرحمن خالص

6-شێخ عەلی

7-شێخ مەحمودی شۆڕیچە (قوتب)

8-سەعید ئەفەندی نائیب

9-مەلا عەلی حیکمەت ئەفەندی

10-شێخ عەلی تاڵەبانی

11-مەلا جەمیل ڕۆژ بەیانی

12-مەلا ناسیحی سەرۆکی زانایان

13-مەلا زاهیر

14-مەلا ئەحمەدی ڕۆژبەیانی

15-شێخ ڕەزای تاڵەبانی

16-خالسی کوڕی شێخ ڕەزا

17-سابیری

18-ئەسیری

19-مەلای جەباری

20-تاهیر فواد

21-مامەند کەرکوکی

22-سەمەدی خانەقا

23-لوتفی

24-ڕەنجوری

25-مەلا مەحمودی خادم سەجادە

26-هیجری دەدەی کاکەیی شاعیری ناوداری کوردو دۆستی پیرەمێردی فەیلەسوف

27-محمد صادق

28-محمد راسخ

29-رەهبەر

30-بەها

31-سەید ئەحمەدی خانەقا

32-شێخ عومەری عەسری

36-لەتیف حامد

37-جەبار جەباری

38-غەمگین

39-حەسەن کەنۆش

40-خەلیل منەوەر

41-مستەفا نەریمان

42-حسین خانەقا

43-شێرزاد جەباری

44- عەلی مردان

45-رەفیق حیلمی [87]

تا دوای ئەمە جگە لە سەدان ناوی هونەرمەندو لاوچاكو شۆڕشگێڕی تر..

لە سەرەتای سەرهەڵدانی شۆڕشی چەکداری کوردستانەوە بەسەدان قارەمان لەم شارەوە میدالیای کوردستانیان پێبەخشراوەو چەندین سەرکردەو سیاسیو ڕوناکبیری گەورەی تیا هەڵکەوتووە کە لە هەموو بوارێکدا ناو نەهێنانیان کەلێنێکی گەورە دەخاتە مێژووی باشووری کوردستانەوە، لەو ناوانەی لە سەرەوەشدا ناویان هات تێیاندایە خاوەنی چەندین دەست نوسو نوسراوی دانسقەو نایابن، هەردوو خانەقای سەید ئەحمەدو تەکیەی تاڵەبانیەکان سەرەڕای بونی ساردیەك لە نێوانیاندا هەمیشە بنکەی کوردایەتی بونەو بەردەوام کورد پەروەران لەوێوە وانەی کوردایەتیان خوێندووە، ژنانیش لەم شارەداو بەتایبەتی لەناو هۆزەکانی دەوروبەردا جگە لە سەرجەم کردەوەو کارەکانی دەرەوەدا هاوکاری پیاوانیان کردوە بۆخۆشیان ئازادییەکی بەرچاویان هەبوەو لەکۆڕو مەجلیسی پیاواندا دانیشتونو قسەو بیروڕای خۆیان دەربڕیوە، جگە لە کاری ماڵەوەو پەروەردەو بەخێوکردنی مناڵ، لە درەو، شەن، کۆڵکێشی گێرە، کاروانی، شوانو سەپانیو جوتو کشتو کاڵدا ڕۆڵیان هەبوەو لە ئامادەنەبونی پیاواندا ژن دوو ئەرکی خۆیو پیاوی ڕاپەڕاندوە، تەنانەت لە شەڕو

---

[87] بەشێك لەم ناوانە یان زۆربەی حوسێن بەرزنجی لەلاپەڕە دووی بەیانی ژمارە 19ی تشرینی دووەمی 1974 ئاماژەی پێداون.

شۆڵیشدا جێ دەستیان دیار بووە بەهاوکاری کردنی شۆڕشگێڕانو بەرزکردنەوەی ورەیانو تیمار کردنی زامدارەکانو تادوای، ئێستا ئەگەر سەفەرێکی خێرا بە گەڕەکێکی کەرکوکی چەند ساڵ لەمەوبەردا بکەینو لەگەڵ ئێستادا بەراوردی بکەین تاس دەمانباتەوەو لەبەردەم ئەو گۆڕانکاریە گەورەیەدا سەرسام دەبین کە ڕژێمەکانی عێراق بۆ سڕینەوەی کوردی بونی ئەو شارە چۆن کاریان کردووە. لەم شارەدا تا دروست بونی عێراقی عەرەبی نوێ، عەرەب بۆ دەرمان چنگ نەکەتووە (قسەمان لەسەر ناوشارە "مەرکەز") جگە لە حەدیدیەکان کە پێشتر لەگەڵ دانیشتوانی ئەم شارەدا تێکەڵ بونەو لەپێش دروست بونی عێراقی عەرەبییەوە هۆزێکی گامێش بەخێوکەر بونەو هەر لەنزیك کەرکوك بونە (تا سەرەتای پەنجاکانیش حەدیدیەکانی (جدیدە) کوێخاکەیان کورد بوو ناوی حەمە عەلی موختار بوو)[88]

هەرچەندە پێشتر لەسەردەمی دروست بونی عیراقی عەرەبیداو لەسەر دەستی بەریتانیا هەوڵدراوە بەناوی فەرمانبەریو کاری ترەوە عەرەب بهێنرێتە کەرکوك ئینگلیز خۆشییان بەچارەی کوردی ئەم شارەدا نەهاتووە لەبەر ئەوەی زۆربەی کوردەکانی ئەم شارە بەشداری شەڕی شوعەیبەیان کرد لەوانە (ڕەفعەتی ئیسماعیل بەگی داودو نامیقی عەلی ئاغای ئامۆزایو. سەید ئەحمەدی خانە قاش لەو ناودارانەی کوردی کەرکوکن کەبەخۆیانو پیاوەکانیانەوە دژی ئینگلیز چونە غەزاو لەشەڕی شوعەیبەدا بەشداریان کرد)[89] .

ئەمە هۆیەکی گرنگ بووە بۆ ئەوەی بەریتانیا کوردیان خۆش نەوێ بەتایبەتی لە شارێکی وەك کەرکوکداو کار بۆسڕینەوەی سیمای کورد بونی بکەن بۆیە لەو (40،50)ساڵەی کە عێراقیش لەبن دەستیاندا بوو بەردەوام هانی دەستەڵاتدارێتی عەرەبیان دەدا بۆ ئەوەی ڕێژەی عەرەب لەناو کەرکوكو دەورو بەری زیاد بکات ئاخر چۆن وانەکەن لەکاتێکدا (بەشی هەرە زۆری ئەو سێ هەزار کوردەی چونە شەڕی ئینگلیز بریتی بون لە لایەنگرانی شێخ مەحمود کوڕ گەلی داودەو دەلۆو زەنگەنە و هەمەوندو جاخی دەورو بەری کەلار)[90] و لەناویاندا ((نامیقی عەلی ئاغای داودە))[91] شەهید بووە، هەندێك جار دەبێ بگەڕێینەوە بۆ پێشتر لە کاتی مەبەست، ڕقی ئینگلیز لە کوردو کەرکوك پەیوەندی بەو سەرهێشانەوە هەیە کوردو کەرکوك بۆ ئینگلیزیان دروست کردووە، دیارترین لە خەڵکانی کەرکوك لە شۆڕشی شێخ مەحمودا بەشدارو هاوکار بوونە، بەتاڵەبانەکانیشەوە کە هەمیشە ئینگلیز هەوڵی داوە لەگەڵ شێخ مەحمودا نێوانیان تێك دات ئەمەیان بابەتێکی درێژ ترە ئێستا ئەگەر بگەڕێینەوە سەر گەڕەکە کۆنەکانی کەرکوك دەبینین بەم جۆرەیە:

1-شاترلو دانیشتوانی، کورد، مەسیحی، تورکمان، عەرەب لەگەڵ هاتنی بەعسدا بەتەواوەتی کوردی تیاکەم کرایەوە.

2-تەپەی مەلا عەبدوڵا، کورد، تورکمان، کەمێك مەسیحی بەهاتنی بەعس سیماو پێکهاتەی ئەم گەڕەکەش گۆڕا.

3-قۆریە، حەمام عەلی بەگە کورد، تورکمان، کەمێك مەسیحی.

4-ئەحمەد ئاغای کۆن، گەڕەکی شوان، کورد، تورکمان، کەمێك مەسیحی، شوان بەناو هۆزی شوانەوە ناونراوەو ئەم گەڕەکە یەکێ لەگەڕەکە هەرە کۆنەکانی ناوشارە.

5-تیکساس، کورد، تورکمان، چەند ماڵێکی کەمی مەسیحی، بەعس تەعریبی کرد.

6-(نیوکەرکوك) کەرکوکی نوێ کوردو تورکمانو کەمێك مەسیحی بەعس تەعریبی کرد. نیو کەرکوك= ئەڵماس.

---

(88) دیداری شێخ عبداللە بەرزنجی ئێستا کارگێڕی مەڵبەندی گەرمیانە.
(89) کوردو شەڕی شوعەیبە دکتۆر کەمال مەزهەر ژمارە 125ی ڕۆشنبیری نوێ 1990 لاپەڕە 36-40.
(90) پەراوێزی پێشوو.
(91) هەمان پەراوێز.

7-عەرەفە، مەسیحی، کورد، تورکمان، بەعس شێواندی.

8-رەحیم ئاوا 99٪ی کورد بوو ئەم سالآنەیی دوای بەعس بەتەواوەتی شێواندیو ناوەکەشی کردە ((حی ئەندەلوس))!!

9-حی معلمین، کورد، تورکمان، مەسیحی بەعس شێواندی.

10-خانوەکانی شەریکەی نەوت، کورد، تورکمان، مەسیحی بەعس شێواندی.

11-ئەحمەد ئاغای تازە کورد، تورکمان، مەسیحی، بەعس شێواندی.

12-ساحەی تەیران (ئیمام عەباس) کورد، تورکمان، مەسیحی بەعس شێواندی.

13-عەرەسە، کوردو تورکمان کوردی خانەقینیو چەند ماڵە عەرەبێك ساڵی 1991 روخێنرا.

14-حەسیرەکە، هەموو، یان زۆربەیان کوردن.

15-جوت قاوە، بازاڕی گەورە کوردو تورکمان.

16-شۆڕیجە. ئەم گەڕەکە لە چەندین بەش پێکهاتووە لەوانە لەتیف ئاوا، رەشید ئاوا، چینگڵ ئاواو تادوای هەموویان کوردی قەرەحەسەنو جەباریو زەنگەنەو شوانن.

17-ئیمام قاسم، گەڕەکێکی کۆنە، لە ڕوی سیاسیو رۆشنبیریو کۆمەڵایەتیەوە تایبەتمەندی خۆی هەیە، سەرجەم، یان زۆربەی زۆریان کوردن وەك رەحیم ئاواو شۆڕیجە، بەعس لەم سێ گەڕەکە زۆر بەداخە بۆیە بەردەوام لە هەوڵی تەعریب کردنیاندایە.

18-زێوێ، گەڕەکێکی کۆنی کەرکوکە، زۆربەیان کوردن.

19-ئیسکانی تازە، ئیسکانی کۆن، زۆربەیان کوردو کەمێك تورکمان بەعس شێواندی.

20-یادگار هەموویان کوردبوون بەعس شێواندی.

21-ئاخر حسین، زۆربەی زۆریان کورد بوون لەگەڵ تورکمان بەعس شێواندی.

22-بەرتەکیە، زۆربەیان کورد بوون.

23-تسنی کۆن، گوندەکە+ تسعینی نوێ گەڕەکەکە تورکمانو کوردبون بەعس شێواندی.

24-موسەڵا، کوردو تورکمان.

25-ئازادی، چەند هەزار ماڵێك ئەبوو هەموو کورد بوون، تاقە ماڵە عەرەب لە کۆندا ماڵی (عەلاوی) بوو عەلاوی عەرەب بوو خاوەن مەڕو مالآت بوو ئەم کابرایە بوو بوو بەکورد، ئێستا ئەم گەڕەکە نزیکەی (1000) ماڵە عەرەبی لێ نیشتە جێکراوە. بەعس بەو بیانووەی نزیکی باروت خانەو سەربازگەکانە بەردەوام نیازی چۆڵکردنی ئەم گەرەکەی هەیەو لە هەموو خزمەت گوزاریەك بێبەشی کردون. لەسەرتای حەفتاکانەوە تا ئێستا بۆری ئاوەکانی ئەم گەڕەکە تینوی ئاون..

26-عاشور هەموو کورد بوون.

جگە لەم گەڕەکانەی سەرەوە کە ناومان بردن شوێنەکانی دیکەش بەعس شێواندنیو لەگەڵ ئەوەشدا چەندین گەڕەکی عەرەبی تازەی دروست کرد.

لە سەردەمی دەستەڵاتی (عبدالکریم قاسم)دا ڕێگا درا بەخەڵکە دەست کورتو هەژارەکان لە ئازادیو نێوان ئیسکانو یادگارو شۆڕیجە چەند هەزار خانویەك دروست بکەن. ئەم خانوانە ناونران "جەمهوری" ئاماژە بەشۆڕشی چواردەی

تەموزو دروست کردنی کۆماری عێراق، بەعس لە ماوەیەکی کەمی ساڵی "1963"دا ئـەم خانوانـەی هـەمو تـەخت کـردو زۆر بەشیان تالان کران.

ئـەم شـارە هـەر لـە سـەردەمی هـاتنی فەیسـەڵەوە تـا ئێسـتا (کـاتی نوسـینی کتێبەکـە) هـەرگیز ئاسـودەیی بەخۆیـەوە نەدیوەو بنکەی ئاژاوەی نەتەوایەتیو مل ملانێ بووە، رژێمەیـەك لەدوایەکـەکانی عێـراق بـەردەوام هـەوڵی ئـەوەیان داوە ئاگری فیتنەی دوو بەرەکی خۆش بکەنو لەم پێناوەدا سامانێکی زۆریان بەخت کردووە.

کەرکوك هەمیشە گرفتو خاڵی یەکەم بووە لە گفتو گۆکانی کوردو بەرامبەردا هەر لە سـاڵی "1961"ەوە کـە گـەلی کورد یان راستتر بەشێك لە ئاغاو بەگزادەکانی کورد بڕیاری شۆڕشیان داو ناچار پارتیش پشتگیری کردن، گـرنگترین خـاڵی بە یەك نەگەیشتنو لەیەك نەگەیشتن لەسەرجەم رێکەوتنو گفتو گۆو دانوستانەکاندا مەسـەلەی کـەرکوك بـووە، دیـارە مەسەلەی کەرکوکیش بەستراوە بەو نەوتە زۆرەوە کە هەر لە سەردەمی هیرۆ دۆتسەوە گڕە شینەکەی ئەچێ بە ئاسماندا، نەوت نەگبەتیەکی گەورە بووە بۆ خەڵکی ئەم شارە بەتایبەتیو کورد بەگشتی لەبەشی ئایندەدا زیاتر لەو بارەیـەوە قسـە دەکەین، نەوت نەیهێشت کورد ئاسودە بێت بەتایبـەتی نـەوتی کـەرکوك، (هـیلال نـاجی) گوتـەنی (نـەوت ڕێگـا بەڕژێمـە تەماع کارو چاوبرسیەکان نادات، ئـازادی کـوردان بـەپێی خواسـتی خۆیـان دان پیـا بنـێن) هـەر لـەم بارەیەشـەوە فـەهمی هوەیدی دەڵێ (دۆزینەوەی بڕێکی زۆری نەوت لە ناوچـەی کـەرکوك دا زیـاتر هۆکـاری سـەرەکیبو بـۆ پەیوەسـت کردنـی کەرکوك بە حکومەتی عێراقیەوە) [92] دواتر هەر ئەو پەیوەست کـردنو لکاندنـە بـە عێراقـی عەرەبیـەوە بـو بەمایـەی ئەو کوێرەوەرییە گەورەیە بەڵام ئاکامی هیچ داگیرکارییەك تاسەر نییەو چارەسـەری داگیرکـارو فاشیسـتەکانی مێـژووش لە چارەنوسی هیتلـەرو مۆسـۆلۆنیو حەمـەڕەزاو سـۆمۆزاو تشاد شیسکۆ چاکتر نابێت لـە دواجاریشـدا هـەردەبێ کـوردو کەرکوك ئاوێزانی یەکتربن، لەم چەند وتوێژەی خوارەوەدا لـەنێوان کـوردو حکومـەتی عێراقیـدا بایـەخی کـەرکوك زیـاتر دەردەکەوێ:

1-ڕێکەوتنی (5)ی ئازاری ساڵی "1963" یەکەمین هۆی بەبن بەست گەیشتنی ئەم ڕێکەوتنـە، دابڕانـی قـەزای چـەم چەماڵ بوو لە کەرکوكو خستنە سەر سلێمانی ئەو قەزایە، ئەم کارە بـە (بـەیانێك) لەلایـەن (ئەنجومـەنی سـەرکردایەتی شۆڕشەوە!!) لە (15-5-1963) جێ بەجێکرا، رژێم بەم کارە ئەو مافەی بۆ هەولێرو سلێمانیو قـەزاکانی سـەر بـەلیوای موسڵ ڕەوا بوو کە دواتر پارێزگای دهۆکیان لە ساڵی 1968 لێ پێکهات، کەرکوکی لێ بێبەری کردو هەنگاوی ئاشکرای بـۆ دابڕینی کەرکوك لە کوردستان نا، بۆیە لە (10-6-1963) شەڕ هەڵایسایەوەو رژێم بەو فرسان وەلیدانەی باسمـان کـردن کەوتە وێزەی کورد، پیرەژنێکی ناوچەی شوان لەو سەردەمەدا بەدەستی خۆی "حەوت" کراسی ژنانـەی لەبـەر (یابەیـەکی فرسان وەلید) ژماردوە ئەمە تنۆکێکە لە دەریای دزیو تالانی ئەو دراوسێو برا موسوڵمانانە.

2-ڕێکـەوتنی (10-2-1964) یەکێکـە لـە خاڵـەکانی بەیـەك نەگەیشـتنی کـوردو ڕژێـم دیسـان لیـوای کـەرکوك بـوو (تاکۆتای شەستەکان لەبری پارێزگا بەیەکە کارگێڕیەکان دەگوترا لیوا) ساڵی (1964) بەشـێوەیەکی بـێ وێنـەو بـەربڵاو سیاسەتی (عەرەباندن) تەعریب لە کەرکوكو دەوروبەری دەستی پێکـرد وەزیـری نـاوخۆی ئـەوسا (سـوبحی عبدالحمیـد) بەیانێکی بەناوی حکومـەتی عێراقیـەوە دەرکـرد بـۆ ڕاگرتنـی هەڵمـەتی عەرەبانـدن، ئەمـەش لـەفێڵێك زیـاتر هیچـی تـر نەبوو ئەگینا چۆن ڕێی تێدەچێت حکومەتێ خۆی سەرقاڵی تەعریب بێتو بـە بەرنامـە ئـەو کـارە بکـات چـۆن وەزیـری

---

[92] کەرکوك پێش کۆسۆڤۆ کەوتوە لە پیلانی وێران کردنو پاکتاوکردنا نوسینی فەهمی هوەیدی وەرگێرانی ئەندازیار تەها سوڵەیی لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کەرکوکی ی.ن.ك.

ناوخۆکەی بەگژ ئـەم کـارەدا دەچـێتەوە کـوردو ڕژێـم دیسـان لەسـەر دیـاری کردنـی سـنوری جـوگرافی کوردسـتان پێـك نەهاتن‌و لەڕۆژی (1-4-1965) شەڕ دەستی پێکردەوە.

3-بۆ یەکەم جار لە مێـژوودا کـەرکووك بەبۆنـەی بـەیانی 11ی ئـازاری سـاڵی 1970ەوە تاڕادەیـەك ئاسـوەیی‌و باشـی بەخۆیەوە دی، بەندی "14"ی ئەو بەیانە ڕاستەوخۆ پەیوەندی بەکەرکوك‌و شـوێنەکانی دیکـەوە هـەبوو کەمایـەی پێك نەگەیشتن‌و لە سەر گوتن بون لەلایەن کوردو ڕژێمەوە. سەرەڕای هەموو کەم‌و کوڕیەکان ئـەم بەیانـە وای کـرد کـە کـورد لەو شارەدا بۆوێرێ سەر بەرز بکاتەوەو لە پرۆسەی خوێندندا لەپاڵ زمانی عەرەبیدا زمان‌و وێژەی کـوردیش بخوێنرێـت، گرنگ ترین خاڵی بەیانی 11ی ئازار ئەوەیە کە ڕژێم بـەپێی بەنـدی یەکـەمی هـەمان بـەیان دان بـەکوردێتی کەرکوکـدا دەنی، لەلایەن خودی "ئەحمەد حەسـەن ئەلبـەکرەوە" شـەوی (11-3-1970) لـە ئێزگـەی رادیـۆو T.Vبەغـداوە بـەیانی 11ی مـارت خوێندرایـەوە لـەخاڵی یەکەمـدا هـاتووە (زمـانی کـوردی شانبەشـانی زمـانی عـەرەبی زمـانێکی رەسمیـە لـەو ناوچانەی کە زۆربەی دانیشتوانی کوردن)*

لەبەندی (8) یشا هاتووە (گێرانەوەی دانیشتوانی دێهاتە عەرەب‌و کوردەکان بۆ شوێنی پێشویان)* تادوای.

بەڵام هەر لەلایەن حکومەتی عێراقیـەوە بـڕو بیـانوو بـۆ بەیانەکـە هێنرایـەوەو هـەر خێـرا کەوتـە تـەعریب کردنـی کەرکوك‌و دەوروبەری لێرەوە.

(کەرکوك‌و چەند شارو شارۆچکەو ژمارەیـەکی زۆر لـە دێهاتـە کوردیـەکانی سـنور کـە مەڵبەنـدی نـەوتن، بـوون بـە خاڵێکی گرنگی دروست بونی کێشەی نێوان حکومەتی عێراق‌و نەتەوەی کورد، چـونکە مـیری دەیویسـت ئـەو ناوچـانە لـە سنوری دەستەڵاتی‌دەزگاکانی ئۆتۆنۆمی بێنێتە دەرەوەو بیانخاتە سەر دەستەڵاتی پایتەخت، بە بیانوی ئەوەی گوایە کورد نشین نـیە، جەماوەری کوردستانیش بەتوندی بەرپەرچی ئـەو هەڵوێسـتەی میریـان دایـەوەو دڵنیـای‌و سـوربونی خۆیـان ڕاگەیاند لەمەڕ کوردستانێتی کەرکوك‌و ناوچەکانی تر، بۆیە بەنـدی 14ی ڕێکەوتنامـەی 11ی ئـازار "جێبـەجێ کردنـی سەرژمێری گشتی بوو" لەعێراق دا، بۆ دەستنیشانکردنی ناوچە کورد نشینەکان، کە ئەبوایـە دەسـتەڵاتداری‌تی هـەر شـارو ناوچەیەك بـەپێی ڕێـژەی سـەرژمێری نەتەوایـەتی ناوچـەکە بێت. بـەڵام حکومـەتی عێـراق لـە جیـاتی ئـەوەی بڕیـاری سەرژمێری گشتی جێبەجێ بکات، کەوتـە بەعـەرەب کردنـی شـاری کـەرکوك‌و قـەزاو ناحیـەکانی. بـۆ ئـەوەی بتـوانێ لـە داهـاتودا کێشـی تـەرازوی سـەرژمێری شـارەکە بـەلای عەرەبـدا بشـکێنێتەوە)[93] بـەم شـێوەیە لـە مپـەرەکانی بـەردەم جێبـەجێکردنی بـەیانی ئـازار لەلایـەن حکومـەتی عێراقیـەوە قـوت کرانـەوەو زۆری پێنەچـوو دوای هەڵوەشـاندنەوەی بەیانی ئازار حکومەت سەرجەم ناوە کوردیەکانی گۆڕی بۆ نموونە:

خوێندنگاکانی بەم شێوەیە گۆڕی

1-پیرەمێرد کرا بە البکر

2-مەولەوی کرا بە الادریسی.

3-یانزەی ئازار کرا بە مەیسەلون

4-چەمی ڕێزان کرایە الرافدین

5-زێوەر کرایە ئەندەلوس

6-بێکەس کرایە الحسن بن الهیثم

---

* بگەڕێرەوە بۆ دەقی بەیانی 11ی ئازار.

(93) کەرکوك‌و سیاسەتی تەعریب (ی.ن.ك) 1985

7-هەڵمەت كرايە العراقيە

8-بەرزان كرايە ام ايمن

9-كاوە كرايە معاذ بن جبل

10-كوردستان كرايە عبدالملك بن مروان. و تا دواى تەنانەت ناوى كتێبخانەكانيش گۆڕا

ئاسۆ بو بە طليعة، دارا بوبە الحريە، هەندرێن بو بە تأميم.

4-ريكەوتنى ساڵى 1974 (ئەم چوار ساڵە درێژە كێشانى بەيانى ئازار بوو بە سوودى رژێمو شكستى بزووتنەوەى كورد هەر بۆيە لەگەڵ هەرەسا ئۆتۆنۆميە كارتۆنيەكە جاڕدراو لەنێو شۆڕشى كورديشدا خەڵكانێك دايانەپاڵ حكومەتى عێراقى) پاش پاشەكشەى ڕژێمى عێراق لەبەيانى مارت بەتايبەتى سەبارەت بەندى چواردەو سەرژمێرى كەركوكو ناوچەكانى وەك كەركوك. ڕژێم دووبارە دەستى كردەوە بە عەرەباندنى كەركوك، ئەو ساڵەى كوردو ڕژێم لەسەر مێزى دانوستاندن بوون، كەركوك خاڵى دەستپێكى دانيشتنەكان بوو، لاى كورد كەركوك دەبوايە سەر بەناوچەى ئۆتۆنۆمى بێت. لاى رژێم پێك هاتەيەكى نەتەوايەتى تێكەڵ لە كەركوك هەبوو ئەمەش واى كرد ئەم شارەش وەك سەرجەم شارەكانى تر (بەغدا، موسڵ، رومادى) لەژێر چەترى حكومەتى مەركەزيدا بێت، حكومەت لەو چوارساڵەدا، ڕوى خۆى لاى دنياى دەرەوە سپى كردەوە، لە ڕوى ئابوريەوە تەواو خۆى گرتەوە، پيشەسازى وولاتى بەرەو پێش برد، (نەوتى بەعسان) وەك خۆيان دەڵێن خۆماڵى كرد!! كێشەى كوردى لە دەرەوە وەك كێشەيەكى ناوخۆ ناساند، چاكىو جبەخانەى زۆرى دەست خست، پەيوەندى خۆى لەگەڵ دەرو دراوسێدا بەرەو پاكى برد، لەبەرامبەردا كورد لەچوار ساڵى هودنەدا نەيتوانى پەرە بە ديبلۆماسيەتى خۆى بدات، هێزى پێشمەرگە تاقەتى پڕوكابو زۆربەى سەرانو پلەدارەكان جێگاى گەرميان دەست كەوتبو، گرفتەكانى نێو ڕيزەكانى كوردەوارى چارەسەر نەكرابو، باڵى چەپ و ڕاست بەچاوى سوكو ڕقەوە دەيانڕوانيە يەكترو سەدان هۆكارى تر كە بۆ خۆى كتێبێكى تايبەتى دەوێ!! لە هەمانكاتا هەردوو قەزاى كەلارو چەم چەماڵ هەويەيان لە كەركوك سەندراو خرانە سەر سلێمانى، بەم پێيە يەكەى كارگێڕى شارى كەركوك شێوێنراو رژێميش لەگەڵ حەمەڕەزا شاى ئێرانو هەوارى بوميديانى جەزائيردا پێك هاتن، بەڕێكەوتن نامەى جەزائير هێشتا نەچوبووە بوارى كردەييەوە، لەوە دەچێت كورد زۆر پەلەى ئاشبەتاڵى بوبێت لەم بارەيەوە دەيان لێكۆڵينەوە كراوە، (سەدام، شا، بوميديان) وەك يەك سێكۆچكەى ڕەش لەپێناوى لەناوبردنى هيواو ئاواتى نەتەوەيى كوردا كڵاوى برايەتيان لەسەرنا!!

"سەدام حوسێن " گەر بۆماوەيەكى كاتيش بێت بەهۆى ڕێكەوتن نامەى جەزائيرەوە لەشەڕو شۆڵى كورد ڕزگارى بوو، بوميديانيش ڕۆڵى ئەو دايكە بێوەژنەى گێرا كە بە (قوزەڵقوت) ڕازى بوو، كورديش ئاشبەتاڵى كرد.

5-لە وتووێژى ساڵى "1983" يشدا كەركوك بەردى بناغەى كێشەكان بوو.

لە ڕاستىدا ئەم مێژووە بە وتووێژى ساڵى "1984" رۆيشتووە بەڵام هەر لە ساڵى "1983"وە كارى بۆ كراوە راستر لە مانگەكانى كۆتايى "1983"وە ئەوەتا لە "15تشرينى دووەمى 1983" مام جەلال كۆبونەوەيەكى لەگەڵ (30) كاديرى سياسىو عەسكەرى كردووە بۆ ئەوە رايان لەبارەى گفتو گۆوە وەربگرێت"[94]

---

[94] 25 ساڵ سەروەرى (رۆژمێرى روداوەكانى ى.ن.ك) 1975–2000
كۆكردنەوەو ئامادەكرنى ئازاد خانەقينى، چاپكراوى خاك.

هەڵبەتە لەبارەی ئەم گفتو گۆیەوە "نەوشیروان مستەفا" لەبەرگی سێیەمی بیرەوەریەکانی دا "خولانەوە لەناو بازنەدا" دیوی ناوەوەی ڕوداوەکانی کوردستانی عیراق 1984-1988 بەدورو درێژی قسەی کردووە کە زیاتر ئەوەیان مەبەستی ئێمە نییەو خوێنەر دەتوانێ لەو بارەیەوە بگەڕێتەوە بۆ ئەو کتێبە بەڵام پێدەچێت لەم ڕێکەوتنەشدا کە هێشتا ناکرێ ناوی ڕێکەوتنی لێبنرێ، عێراق بە هەمان شێوەی "یانزەی ئازاری 1970" دەڕوانێتە کەرکوکو بەبەشێکی جیانەکراوە لە عێراقی عەرەبی دەزانن، چۆن لەڕێکەوتنی "1970"دا یەکێ لە نوێنەرەکانی عیراق بە هەڵچوونەوە دەڵێ (من ئەڵێم کەرکوك شارێکی کوردی نیەو سوریشم لەسەر ئەوەی کە کەرکوك کوردی نییە)[95] لەجێی خۆیدا مستەفا بەرزانی وەڵامی ئەداتەوە، لە ووتوێژی 1983شدا لەبارەی کەرکوکەوە دەستی دەستیەك لەلایەن حکومەتی عیراقیەوە بەکورد دەکرێت، لەگەڵ ئەوەشدا یەکێتی سورن لەسەر ئەوەی هەر چۆنێکە شتێك لە حکومەت بکەنەوە بەڵام وەك دەبینین لە کۆتایدا ئەم ڕێکەوتنەش هیچ بەرهەمێکی نابێت، یەکێك لەو خاڵە سەرەکیانەی لە خولی یەکەمی گفتو گۆکاندا قسەی لەسەر کراوە (ئاسایی کردنەوەی هەڵو مەرجی کوردستان، بەتایبەتی ناوچە تەعریب کراوەکانی کەرکوك، خانەقین، سنجارو.. دێهاتی راگوێزراو)[96] .

سەیر لەوەدایە سەدام حوسێن دوای خوێندنەوەی مەحزەرەکە دەڵێ (لەسەر هەموو شتەکان رازیم لەسەر کەرکوك نەبێت)[97] بەم شێوەیە یەکێتی پاش ئەوەی تێگەیشتووە کە حکومەت دەستی دەکاتو تورکیاش بەهەموو هێزی خۆیەوە دەیەوێ ئەم گفتو گۆیە هیچ ئەنجامێکی باشی بۆ کورد نەبێت لە (15-1-1985) بە راگەیاندنی بەیانێك کۆتایی بەگفتو گۆ دێنێو هەر ئەو ڕۆژە رژێم لە ناو کەرکوکدا "مەنعە تەجەول" ڕادەگەیەنێو دەکەوێتە ڕەشبگیرێکی کوێرانەو هەزاران هاووڵاتی دەگرێت.

6-چونە سەرمێزی گفتو گۆی مانگی "4ی ساڵی 1991" لێرەشدا رژێم سەرەتا لەسەر هەموو بڕگەکانی ڕێکەوتنەکە بەفاریزەشەوە پێك هاتبوو تەنانەت ئەو بەندانەش کە چارەنوسی کەرکوكو خانەقینو شەنگارو شوێنە تەعریب کراوەکانی دیکەیان پێوە بەند بوو، حکومەت بەشێوەیەکی سەرسوڕهێنەر هاتبوە پێشەوەو پەلەی ئەوەی بوو ڕێکەوتنەکە سەربگرێت، کەچی لە پڕێکدا هەر کە لە ڕوسیا پەرلەمان تەوق کرا رژێمیش پشتی لە ڕێکەوتنەکە کردو لە هەرچی گوتبوی پەژیوان بووەوە لە هەیڤی (9) دا ڕێکەوتن پاش (5) مانگ بێنەوبەرە گەیشتە بن بەستو لەمانگی "10"ی هەر ئەو ساڵەدا مۆڵگاکانی رژێم تابانی مەقان پاککرانەوەو ئەوەش ناونرا ڕاپەڕینی دووەمو لە کۆتای ساڵەکەدا بەتەواوەتی پەیوەندی نێوان کوردو رژێم بڕا لێرەوە رژێم زۆر بەربلاوتر لە ساڵی "1974" بەدواوە لە ساڵی "1991"دا، دوای نەمانی پەیوەندی دەستی کرد بەشاڵاوی دەرکردنی کورد لە کەرکوكو خانەقین. لەو ڕێکەوتنەشدا تاریق عەزیز چۆن لە گفتو گۆی ساڵی 1983دا هەمیشە بە هەڵچونەوە لەبارەی کەرکوکەوە قسەی دەکرد ئەمجارەش گوتی (کەرکوك بۆ کورد وەك ئەندەلوسە بۆ عەرەب) واتە چۆن عەرەب دەبێ تامردن خەون بە ئەندەلوسەوە ببینێ کوردیش دەبێ تا مردن هەر بڵێ شارێکمان هەیە ناوی کەرکوکە. ئەوەی ماوە سەبارەت بە مێژوی نوێی کەرکوك بگوترێو نەگوتراوە ئەوەیە هەر لەسەردەمی دامەزراندنی حکومەتی یەکەمی کوردستانەوە (1918-1922) لەهەردوو جارەکە مەلیك مەحمود سور بوە لەسەر ئەوەی کەرکوك لەچوارچێوەی حکومەتی کوردستاندا بێت، مەلیك زانیویەتی حکومەتی کوردی ئەتوانێ بەو سامانە سروشتیەی هەیەتی ببێتە حکومەتێکی دیارو پێشکەوتوی ناوچەکە بۆیە

---

[95] من اوراقی سامی عبدالرحمن ل81.
[96] خولانەوە لەناو بازنەدا (دیوی ناوەوەی روداوەکانی کوردستانی عیراق (1984–1984) نەوشیروان مستەفا ئەمین ل11.
[97] هەمان سەرچاوەی سەرەوە.

بەردەوام لە خەیاڵی ڕزگارکردنی کەرکوکا بووە کە دواتر دێینە سەری، بەڵام جێی داخە هەندێ هەڵەی دەوروبەری مەلیك و ئەو ڕۆژگارەو عەقڵی کوردی، مەسەلەی کوردستانی لەسیفەر بە لۆزان و لەیەکبون بە جۆبلاو سپارد، ئەم هەڵانە لەسەرو بەندی حکومەتی مهاباد "1946"و لە ڕێکەوتنی "1970"و ڕاپەڕینی "1991"دا بەتەواوەتی لەناو نەچوون.

دەبێت ئەوەش بڵێین کە باشترین سوارەکانی نێو سوپای شێخ مەحمود لە خەڵکانی دەڤەری کەرکوکن لەوانە کەریم بەگی فەتاح بەگ کە بۆخۆی شەرەفی جارێك دروست کردنەوەی حکومەتی پێ دەبڕێت سەید محمدی جەباری، سوارەی داوێ و شوان و زەنگەنەو تاڵەبان و تا دوای ئەمە جگە لە شۆڕشی سەربەخۆیی برایم خانی دەلۆ لە کفری لەگەڵ ئەوەشدا کورد گوتەنی چەم بێ چەقەڵ نابێت.

کەرکوکی نوێ هەمیشە شارێکی سەربازی پڕ عەماری چەکەو لە سەربازگە دەچێت تا شارو چوار دەوری بەسوپاو ڕەبایە تەنراوە ئەمەش نیشانەی ترس و دڵەراوکەو دڵنیانەبونی حکومەتی عیراقە لە کەرکوك و کوردی بونی کەرکوك:

ڕژێمی بەعس لە ساڵی هاتنە سەرکارییەوە وەك دەستەڵاتداری عێراق بەجارێك نەخشەی کۆمەڵایەتی و سیاسی و دیموگرافی کەرکوکی گۆڕی و بەشێوەیەك کە سەرجەم پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و نەتەوەییەکانی ئەو شارە بەرەو هەڵوەشاندنەوە بچێت، هەروەها عەرەبگەلێکی زۆری لەهەموو لایەکەوە تێڕژاند بەشێوەیەك ئیتر سەرژمێری "1957)یش کەجێی متمانەو باوەڕی کورد بوو دەسکاری کرا، چونکە ڕژێم لەو بەبڕهێنانی عەرەبەدا بۆ نیشتە جێکردنی یەکجاریان لە کەرکوك و ڕزگار بوون لە (دەردەکورد) سیجلی ساڵی 1957ی بۆ زۆرێك لەو عەرەبانە کردووە.

لەگەڵ ئەوەشدا کە مێژوی هیچ ماڵێکی عەرەب لەو شارەدا ناگەڕێتەوە بۆ (100) ساڵ لەمەوبەر لەهەمو کەرکوك و ناوچەی کەرکوکیشدا ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ (100) ساڵ لەمەوبەر یەك بستە زەوی نەعەرەب نەتورکمان لەو خاکەدا وەك "مۆڵك" نییە ئەوەش کە پاشتر بوەتە هی ئەوان پێشتر هی کورد بووە بەپێی قسەی "حەنا بەتاتو" موڵکی کەرکوك فری بەسەر تورکمان و عەرەبەوە نییەو هی ئەم بنەماڵانەیە، سەید ئەحمەدی خانەقا، ساداتی کاکەیی بەگزادەکانی جاف، شێخانی تاڵەبانی و بابانیەکان جگە لە موڵکی تایبەتی هۆزەکانی دەوروبەر مێژووی تورکمانەکانیش لەم ناوچەیە پێشتر ئاماژەمان پێدا دەگەڕێتەوە بۆ کەی، ئەگەر چی هێندێك ئەو مێژووە دەگێڕنەوە بۆ زۆر زووتر بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر خاوەن موڵك و زەوی فراوان نەبونە لەناوچەکە.

بەشی دووەم

نەوتی کەرکوك

بەدرێژایی سەدەی رابردو بگرە تا ئەمرۆش نەوت یەك لە چاکترین چەکە ئابوریەکانی جیهانەو ئەو ولآتانەی خاوەن ئەو چەکەن هەمیشە کە ئابوری کۆمەڵەکەیان لەبارودۆخی ئەوانی تر باشترە. ئەمە جگە لەو وولآتانەی کە نەیانتوانیوە وەك پێویست سود لەو سامانە گرنگەی ژێر زەوی ببینن لەپێناوی باشکردنی ژیانی هاوولآتیاندا بۆ نمونە ولآتێکی وەکو عێراق.

نەوت جگە لە کوردستان لە زۆر ولآتی تردا رۆڵی لە چارەنوسو سەربەخۆی ئەو ولآتو نەتەوانەدا بینیوە بۆ نمونە ولآتە عەرەبیەکانی وەك کویت، سعودیە، ئیماراتو تادوای، هەروەك لەگەرمەی مل ملانێکانی نێوان دوو بلۆکی رۆژهەلآتو رۆژئاوادا ولآتە خاوەن نەوتەکانیش پێگەیەکی تری گەمە سەرەکیەکانی نێوان ئەو دوو بلۆکە بوونە لەلایەکی تریشەوە زلهێزێکی وەك ئەمەریکا سەرەرای بونی نەوت لەچەند ویلایەتێکی خۆیدا کەچی بەدرێژایی دەیان ساڵ لەسەدەی رابردو یەك لە پرکریارترین نەوتی جیهان بوەو لەو بارەیەوە نەوتێکی زۆری عەمبارکردووە، ئێمە هەوڵێکی زۆرمان دا سەرچاوەی باشمان لەبارەی نەوتەوە دەست کەوێت لەگەڵ ئەوەشدا کە کەم بوو هەر دەستەوەستان نەوەستاینو بەگرنگمان زانی ئەم بەشە لەدوو توێی ئەم کتێبەدا بێت، ئەگەرچی هەندێك نوسراوی پچرپچر هەن لەبارەی نەوتەوەو کاتی خۆشی گۆڤارێك لەعێراق دەرچووە هەرناوی نەوت بووە بەلآم هیچ یەکێ لەوانە بەکەڵکی ئەم بەشە نەهاتن لەبەر ئەوەی زۆربەی بابەتو نوسینەکان پەیوەندیان بەلایەنی هونەریەوە هەیە پێدەچێت ئەم دیاردەیە لە ولآتێکی وەکو ئەمەریکاشدا هەروابێت بۆیە نوسەرانی ئەوێش گلەیی ئەوە دەکەن کە تا شەری کەنداو ئەو بابەتانەی لەسەر نەوت نوسراون لە ئەمەریکا ئەگەر زۆریش بن بەلآم زیاتر بایەخیان بەلایەنی هونەری داوە، ئەمە لەکاتێکدا ئەو چەکە واتە نەوتو بەپێی ناونانە باوەکەی "زێری رەش" زیاتر لەدوای سیاسەتو کاری سیاسیدا رۆڵی هەبوەو، تەنانەت لەو پێناوەدا وەك کارتی سیاسیو گەمەی دیبلوماسی چەندین رێکەوتن نامەو یەکگرتنی ئابوری لەنێوان ولآتە خاوەن نەوتەکاندا بەرێوە چووە کە لە هەمویان دیارتر رێکخراوی ئۆپیکە کە رۆڵێکی کارا لە خستنە رووی بازارو هەڵکشانو داکشانی نرخی نەوتی بازاردا دەگێرێ. هەرچەند هەمان ئەو رێکخراوەش لەناوخۆدا گیروگرفتو کێشەی تایبەتی خۆی هەیەو ئەمەیان بابەتی ئێمە نییە، لەبواری شەرو شۆڵو مل ملانێشدا نەوت جێ پەنجەی دیاربوەو تەنانەت یەکێ لەهۆکارە سەرەکیەکانی شەری کەنداو نەوتە.

دەرچونی عێراق لەشەری "8"ساڵەیدا لەگەڵ ئێران لە دۆخێکدا بوو کە لە ژێر قەرزێکی زۆری رۆژئاواو عەرەبدا دەیناڵاند، قەرزەکە بە (70) ملیار دۆلار مەزەندە دەکرێت، عێراق بەوپێیەی خۆی بە پارێزەری نەتەوەی عەرەب دەزانێ پێی قورس بوو عەرەب داوای قەزری لێبکەن بۆیە نەك هەر ئامادەنەبوو قەرزبداتەوە بگرە کەوتە بروبیانو گرتن بە کویت کە (10) ملیار دۆلاری بداتێ، کویت نەدەچووە ژێر ئەوبارە، عێراق دەمێکە کویت بەبەشێك لەخۆی دەزانێو کاتی عبدالکریم قاسم ئەم بابەتە زیندوکرایەوەو عبدالکریم داوای کرد کویت ببێتە قەزایەك لە عێراق پاشتر بەعسیەکان دانیان بەکویتا نا، کەچی لە گەرمەی قەرزاری عێراقدا جارێکی ترو بەشێوەیەکی تر ئەم بابەتە هاتەوە سەرزاران، برو بیانوی عێراق بە عەرەب بەگشتیو کویت بەتایبەت رۆژ بەرۆژ لە زیاد بوندا بوو سەرەتاکانی شەر دەرکەوتبون لە رۆژی 16ی تەموزی ساڵی 1990 تاریق عەزیز وەزیری کاروباری دەرەوەی عێراق گوتی ((هەندێ لە ولآتانی عەرەبی لە جیاتی ئەوەی لەم کاتە ناسکەدا یارمەتیمان بدەن، پیلانمان لەدژ دەگێرنو نەوتی ئێمە دەدزنو پارەکەشی دەخۆن، دەبێ ئەوان بزانن ئێمە لەسەر بریاری خۆمان سوورینو تامافی یاسایی خۆمان وەرنەگرین دانانیشین،

ئێوە دەتانەوێ ڕۆڵەکانی ئێمە دەوڵەمەندو هەژار لە برسا بمرن ئێمە هیچ کاتێك ڕێگەی بەدیهاتنی ئەو ئارەزوەتان نادەین‌و دەیبەینە گۆڕەوە))*

ئەم نامەیە وڵاتانی عەرەبی ناوچەکەی نیگەران کردو ترس‌و دڵە ڕاوکەی خستە دڵی کوەیتیەکانەوە، مەبەستی تاریق لە دزینی نەوتی ئێمە نەوتی نێوان کوەیت‌و عیراقە کە عێراق دەیگوت کوەیت دەیدزێ‌و دەیفرۆشێ. یەك ڕۆژ دوای نامەکەو وتەکەی تاریق عەزیز سەدام لە 17ی تەموز گوتی : (بەداخەوە دەوڵەتەکانی کوەیت‌و ئیمارات بەفرت‌و فێڵ‌و کەڵك وەرگرتن لە دڵی پاکی ئێمە، نەوتێکی زۆر بەرهەم دەهێنن‌و دەیفرۆشن، بەم کردەوەیە نرخی نەوت دەشکێنن، لەوەش زیاتر کوەیت بەبێ ئاگاداری ئێمە لە چاڵە هاوبەشەکانی نێوانمان نەوت بەرهەم دێنێ‌و دەیفرۆشێ‌و دیناریکمان ناداتێ، بۆیە ئیتر نیازپاکی‌و ڕوی خۆش چارەسەر نیەو ناچارین هێز بەکار بێنین).

دەبینین نەوت چی بیانویەکی گەورە بووە لای عێراق بۆ ئەوەی پەلاماری کوەیت بدات، ئیتر ئەوە بوو لە (2)ی ئاب عێراق بە (6) سەعات کوەیتی گرت، هەندێك خڕکردنەوەی هاوپەیمانی‌و هێرشی ئەمەریکا لە دژی عێراقیش هەر دەبەستنەوە بە بونی نەوتەوە نەك دڵسۆزی بۆ سەرانی کوەیت. هەر بۆیە کاتێ جۆرج بۆشی سەرۆکی ئەمەریکا بڕیاری دا کە هێزەکان هەر هێزی بەرگری نەبن (ژمارەیەك خەڵکی ئەمەریکا لەبەرامبەر بۆش وەستان‌و دژی شەڕەکە بوون‌و شەڕەکەیان تەنیا بە شەڕی نەوت زانی‌و گوتیان نابێ لاوەکانمان بکرێنە قوربانی نەوت). گرەوی شەڕەکە دەست پێکردن‌و کۆتایی پێهێنانەکەی نەوت بوو، لێرەشەوە بایەخی نەوت خۆی دەنوێنێ، ئەگەر وڵاتە خاوەن نەوتەکان بە ئاوەزەوە مامەڵە لەگەڵ ئەو سامانە سروشتیە بایەخدارە بکەن ئەوە هەرگیز ڕۆڵەکانی وڵاتەکەیان ڕووت‌و قوت نابن، بەڵام ئاخۆ بەعس دەزانێ بەو شیوەیە هەنگاوبنێ لێرەوە دەچینە سەر کرۆکی باسەکەی خۆمان کە نەوت بۆ ئێمە وەك شانۆکارانی کوردی کەرکوك لە حەفتاکاندا ناویان نابوو (بونی ئەم زێڕە ڕەشە بۆ ئێمە خوێنی گەشە). لەڕاستی‌دا بونی نەوت لە وشوێن‌و ناوچانەی کوردستان کە نەوتیان تێدایە لەبری ئەوەی ببێتە هۆکارێك بۆ باشکردنی ژیانی ئابوری‌و بژێوی دانیشتوانەکە کە چی بوەتە مایەی کوێرەوەری بەدرێژایی دەیان ساڵ لە هەر گوندێکی کوردستان بۆنی نەوت هاتبێت ئەو گوندە بەر شاڵاوی ڕاگواستن‌و وێران کردن کەوتووە)

نەوت لەگەڵ ئەوەشدا کە بە بایەخ ترین سامانی ژێر زەوی کوردستانە، بەڵام هەرگیز وەك پێویست بۆ کوردستان‌و خەڵکەکەی سودی لێ نەبینراوە دکتۆر عبدالرحمن قاسملو لە لێکۆڵینەوەکەی خۆیدا کە ساڵی 1962 چاپ کراوەو 103 تەواو بووە لە بارەی ئەم سامانە گرنگەوە دەڵێت (گرنگترین سامانی ژێر زەوی کوردستان نەوتە، تا ئێستا لە کوردستان نزیکەی (2600) ملیۆن تۆن نەوتی خاو دۆزراوەتەوە کە نزیکەی (8٪) ی هەموو زەخیرەی نەوتی دنیای سەرمایەداری‌یە)[1]

ئەم سامانە بایەخ دارە هەرگیز کورد سودی لێنەبینیوەو هەمیشە لەلایەن دوژمنانەوە بەکاربراوە، لەکاتێکدا تەنیا لە عێراق داهاتی نەوت لەسێ ساڵی (1972، 1973، 1974) بەم جۆرە بووە دەبێ بڵێین نەوتی عێراق لە یەکی حوزەیرانی ساڵی 1972 بەعسێنرا ئەوەی کە بەعس ناویان ناوە خۆماڵی کردن داهاتەکە بەم جۆرە بووە (ساڵی

---

* تاریق عەزیز لەگەڵ ئەم وتەیەدا یاداشتێکی دایە (شازلی قولەیبی سکرتێری گشتی وڵاتانی عەرەب‌و کوەیتی بەدزینی نەوتی رومێلە تاوانبار کردو گوتی بایی (2.9) بلیۆن نەوت لەو ناوچەیە دزراوە.
بگەڕێرەوە بۆ ل98 النفط الاکراد کمال مجید.

[1] کوردستان‌و کورد د. عبدالرحمن قاسملو ل18.

1972(572) ملیۆن دۆلار، ساڵی 1973 ئەم پارەیە هەڵکشاوە بۆ (1.84) بلیۆن دۆلار، ساڵی 1974 (5.7) بلیۆن دۆلار)[2]

لەم نێوانەدا نەوتی کەرکوك چاکترین‌و پاکترین جۆری نەوتی کوردستانەو عێراقیش زۆرترین بەرهەمی نەوتی لە چاڵە نەوتەکانی کەرکوکەوەیەو «(3/2)ی نەوتی هەموو عێراق لە کەرکوك دەردەهێنرێ»[3] تەنانەت لەسەر ئاستی دنیاش شاری کەرکوك گرنگترین شارە لەڕوی بونی نەوتەوە. ئەم شارە نەك هەر لە کوردستان یان باشوری کوردستان یان ڕۆژهەلاتی ناوەڕاست بگرە لە تەواوی دنیادا نەوتەکەی بەپاکترین‌و چاکترین‌و پوختترین نەوت دیاری کراوە، بونی نەوتیش لەم شارەدا دەگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سەرهەڵدانی مەشخەڵی بابەگوگوڕ، واتە لەو ڕۆژەوە کە ئەم ئاگرە کڵپەی سەندووە نەوتیش بۆنی بەناوچەکەدا بڵاو بۆتەوە، هیرۆدۆتیس ناوی باباگوڕگوڕو گڕە پیرۆزەکەی دێنێت‌و لەشێوەی ئەفسانەیەکدا بۆمان باس دەکات واتە ساڵی ("570 پ.ز" نەوت لە کەرکوك دۆزراوەتەوەو لەشێوەی ئەفسانە باسی لێوەکراوە)[4] درەنگتر عوسمانیەکان لەڕێگەی شارەزایانەوە بەبونی نەوتی کەرکوکیان زانی ئەویش لەڕێگەی گوڵبا نگیانەوە (گوڵبانگیان لەو کاتەدا ڕاوێژکاری دارایی سوڵتانی عوسمانی بوو، یەکەم کەس بوو کە ساڵی 1890 خەبەری بەسوڵتان دا کە ئەو مەڵبەندە نەوتی تێدایە)[5]، هەر ئەم گوڵبەنگیانە دواتر 5٪ی نەوتی کەرکوك‌و ویلایەتی موسڵ هی ئەو بوو بۆیە پێیان دەگوت (جەنابی سەدی پێنج) لەو ڕۆژەشەوە کە مەسەلەی ویلایەتی موسڵ باشوری کوردستان لەباکوری جیاکرایەوەو خرایە سەر عێراقی عەرەبی‌و لە ساڵی 1926 پەیمانێك لەنێوان تورکیاو عێراق‌و بەریتانیا ئیمزا کرا، بەریتانیا موسڵی بۆ خرایە سەر عێراق، یەکەم بیری نەوت لێدانی دەگەڕێتەوە بۆ ساڵی 1927، ئینگلیز لە هەموو کەس زیاتر پەلەی بو لەوەی ویلایەتی موسڵ لە چنگی تورك دەربکات‌و بیخاتە سەر عێراق، ئەو کاتە کەرکوك وەك سەرجەم شارو ناوچەکانی تری کوردستانی باشور جیا بوو لە عێراقی عەرەبی بۆیە لە خستنە سەر عێراقی ویلایەتەکەش زۆربەی دانیشتوان ناڕازین (ساڵی 1929 کۆپانیای نەوتی عێراق (ئای، پی، سی) لەبری کۆمپانیای نەوتی تورکی دامەزرا)[6]

دەبێ ئەوە بزانین کە ساڵی 1925 بەپێی پەیمانێك ئیمتیازی نەوتی کەرکوك درابو بە تورکیا ساڵی (1935) بەدوو ڕێگای بۆریەکانی تەرابلوس‌و حەیفادا (چوار ملیۆن) تۆن نەوتی کەرکوك گەیشتە بازاڕەکانی ئەوروپا هێڵی کەرکوك حەیفا لە ساڵی (1932) دروست کرا درێژی ئەم بۆریە (1008) کیلۆمەترە هێڵی کەرکوك- تەرابلوس ساڵی (1932) دروست کراو درێژییەکەی (850) کیلۆمەترە بەرلەوەی قسە لە سەر داهات‌و بەرهەمی نەوتی کەرکوك بکەین دەبێ بگەڕێینەوە بۆ ئەو کێبەرکێیەی دەوڵەتە زلهێزەکان هەر لە ساڵی (1907) لەبەرخاتری دەریا نەوتی ژێر کەرکوك لەگەڵ یەك دەستیان پێ کرد. لەوکێبەرکێیەدا هەرەیەکە لە ئەمەریکاو فەرەنساو بەریتانیاو ئەڵمانیاو تورکیا بەشداربوون، لەم گرەوەدا بەریتانیا داشی لە هەموان سوارتربوو بەختی لەبەختی هەموان لەبارتربوو بەوەی هەر لە ساڵی (1921)ەوە عێراقی خستە ژێر ڕکێفی خۆیەوە بەویلایەتی موسڵ‌و نەوتی کەرکوکیشەوە بەپێی ڕێکەوتن نامەی سایکس بیکۆ ساڵی (1916) ویلایەتی موسڵ بەر فەرەنسا دەکەوت بەڵام ئینگلیزەکان زۆربەی ناوچەکانی ویلایەتی موسڵیان داگیرکردبوو پێش مۆرکردنی ئاگر بەستی (مۆدوروس) لە ساڵی (1918)ەدا، لەبەر ئەوەی ناوچەیەکی

---

(2) جینۆساید لە عێراقدا میدڵ ئیست وۆچ-و. سیامەندی موفتی زادە ل96.
(3) پەراوێزی یەکەم ل 81.
(4) هاواری کەرکوك ژ 2 کەرکوك شاری ئاگری هەمیشەیی ئامادەو وەرگێرانی گولەر سیامەنسوری ل36.
(5) سەرچاوەی یەکەم عبدالرحمن قاسملو ل 82.
(6) کوردستانی نوێ ژ. (1605) ڕۆژی 22-6-95 د. نوری تاڵەبانی ل3-ب3.

دەوڵەمەنـد بـوو بەنـەوتو گرنگیـەكی جوگرافیـای‌و سـتراتیژیكی بـوو هـەوڵی ئـەوەیان دا پارێزگـاری پێـوە بكـەن. فەرەنسیەكانیان ڕازی كرد بەوەی لەبری ئەوێ لە شوێنێكی دیكە قەرەبویان بۆبكەنەوەو هەركاتێكیش نـەوتیان لـە چاڵە نەوتەكانی كەركوك دەرهێنا پشكێكیان لە كۆمپانیاكە بدەنێ)[7]. بـەم شـێوەیە بـەریتانیا فەرەنسایان لەویلایـەتی موسـڵ دوور خستەوەو خستیانە بەر دەستی خۆیان ئەگەر چی وەك پێشتر ئاماژەمـان پێـدا سـێ سـاڵ دواتـر ویلایەتەكـە خرایـە سەر عێراقی عەرەبی‌و (9) ساڵ دواتر ئەم عیراقەی ئیستا باشوری كوردسـتانی بـە یـەكجاری خرایـە سـەر واتـە لـە سـاڵی 1926. ولاتی هەمیشە ڕۆژ هەر لە دوای بەماندێت كردنی عێراق و بەستنەوەی ویلایەتی موسڵ بەم عێراقـەوە. كەوتـە پشكنینی بەردەوام‌و درێژەی بەكردەكەیدا، ئەوەبوو ئیتر بۆ یەكەم جارو یەكەم بیری نـەوت لـە 14 یـان 15ی تشـرینی یەكەمی ساڵی 1937 فیشكەی كردو دوای (1520) پێ نەوتی ئەو بیرە چوو بە ئاسمانداو خەونی بەریتانیا هاتەدی ئەم یەكەم چاڵگەیە ناوی نرا چاڵگەی باباگوڕگوڕ بەم بۆنە پیرۆزەوە ئاهەنگێك سازكراو فەیسەڵیش لـەو ئاهەنگـەدا بەشـداری كرد یەكەم تەقینەوە (80) پێ یان (140) پێ چووە بـە ئاسمانـداو سەرچاوەكان قسە لەسـەر هـەردوو ژمارەكـە دەكـەن بەڵام لای من دووەم راسترەو بـە پـێی سەرچاوەكان لـەوكارەدا بیست كـەس بونەتـە قوربـانی‌و بەرهـەمی ڕۆژانـەی ئـەم چاڵگەیە (92.000) نەوەدو دوو هەزار بەرمیل (بۆشكە) بوو دكتۆر شـاكر خصـباك 15ی تشـرین‌و مامۆسـتا عبـدالرزاق حسنی 14ی تشرینی دانـاوە بـۆ ڕۆژی دەرهێنانەكـە دەبـێ ئـەوەش بڵێین كـە بـەریتانیا زۆر پـێش ئـەو سـاڵە لـە لایـەن عوسمانیەوە ڕێگەی پێدرابوو پشكنین لـە ناوچـەكەدا بكـات ((هـەر لـە سـاڵی 1909وە تیمـە پشـكنەرەكانی بـەریتانیا لـە ناوچەكەدا بەدوای كانە جۆربەجۆرەكاندا دەگەڕان))[8]. سەیر لەوەدابوو (لە نـەوتی كـەركوك مۆنۆپۆلـەكان سـاڵانە 400 تا 500 ملیۆن دۆلاریان دەخوارد)[9]. و خەڵكی ڕاستەقینەی شارەكەش هی وایان تێدا بـوو نـان نـەبوو بیخـواتو ڕۆژانـە سەدان كرێكار چاویان لەوەبوو كەسێك بیانبات بۆ ئیش!!

(لە كۆتایی ساڵی 1955دا 44 چاڵە نەوت لە چاڵە نەوتەكانی كەركوك خرایە گەڕو لەهەمان ساڵدا 25 ملیـۆن تـەنی لێ دەردەهێنـرا)[10] هـەروەها ڕێـژەی بەرهـەمی نـەوتی كـەركوك كۆتـایی سـاڵی 1970 گەیشـتە (50) ملیـۆن تـەن لـە ساڵێكداو لەم بارەیەوە دكتۆر عبدالرحمن قاسملو دەنوسێ (گەورەترین كانگای نەوتی كوردستان لەبابـەگوڕ گـوڕی نزیـك شاری كەركوكە كە مۆنۆپۆلی ئیمپریالیستی شیركەتی نـەوتی عێـراق دەریـدێنێ بەرهـەمی نـەوتی كوردسـتان لـە سـاڵێكدا زیـاتر لـە 50 ملیـۆن تـۆن واتـە نزیكـەی (90٪)ی هـەموو ئـەو زەخـیرە نەوتەیـە كـە لـە كوردسـتان دۆزراوەتـەوە)[11]. كارخانەی نەوتی كەركوك چەندین بۆڕی‌و هێڵی سـتراتیژی گواسـتنەوەی لەسـەر دروسـت كـراو نـەوتی كـەركوك لـەڕێگای ئەم هیلانەوە گەیشتە دورترین ناوچەی دنیـاو بـەدنیادا بڵاوبـوەوە، ئـەم هێڵانـە كـەركوك‌و دنیـای دەرەوەیـان بەیەكـەوە بەستەوە، ئەمـە بـێ ئـەوەی بـونی ئـەم پەیوەندیـە بازرگانیـە بـەهێزە كـار بكاتـە سـەر گـۆڕانی سیمای شـارەكەو بـەرەو پێشەوەی بەرێت، نەك بەرەو پێشەوە نەچوو بگرە ڕۆژ بەڕۆژ ئەم شارە سیماكانی شاری لەدەسـت داو تەنانـەت هەنـدێك لە گەڕەكەكانی لە هەموو خزمەتگوزاریەكی پێویست بێ بەشن، ئەم هێڵانە نزیكەی (83٪ی تـەواوی هێڵـی گواسـتنەوەی نەوتی عێراق پێك دێنن)[12].

---

(7) الاتحاد ژمارە 324 1996/6/25. دكتۆر نوری تاڵەبانی.
(8) هەشتا ساڵ، جلال جوهر عزیز. گۆڤاری كەركوك ژمارە 4 ل 31.
(9) كوردستان‌و كورد/ د. عبدالرحمن قاسملو
(10) جوڵانەوەی ڕزگاری نیشتمانی كوردستان عەزیز شەمزینی وەرگێڕانی فرید ئەسەسەرد ل 17.
(11) كوردستان‌و كورد/ عبدالرحمن قاسملو ل19.
(12) ئاڵای ئازادی 1995/10/8 ژمارە (190) نەوزاد عەزیز.

دکتۆر شاکر خصباك دەنوسێ (لە کۆتایی سالانی 1970 بەرهەمی بیرە نەوتی بابەگوڕگوڕ گەیشتە (50) ملیۆن تەن، ئەم بیرە نەوتانەی کەرکوك چاکترین نەوتی ولاتی عێراق پێك دێنن‌و ڕێژەی بەرهەمیان 4/3ی بەرهەمی ولاتە) مەحمود ڕەزا لە سیاسەتی دەولی ژمارە 11 ئەنوسێ (70٪ی بەرهەمی گشتی پەترۆلی عێراق هی چالگەی نەوتی کەرکوکە)[13]. پرۆفیسۆر باڤیچ دەنوسێ (75٪ی سەرجەمی بەرهەمی نەوتی عێراق لە کوردستانەوە هەلدەقولێ)[14] نەوتی کەرکوك هەرچەندەو هەر ڕێژەیەك بێت گرنگ ئەوەیە هەرگیز لەپێناوی خەلکە ڕاستەقینەکەی ئەوشارەدا بەکار نەهێنراوەو بگرە لە دژی بەکار هێنراوە. ئەگەرچی بەشێك لە خەلکی هێنراو بۆ ئەو شارە بەئاشکرا بارو زروف‌و ژیانیان لەبەشە ڕاستەقینەکە باشترەو مرۆڤ بەڕوونی لەبەراوردی نێوان ئەم دوو بەشەدا دوو شار دەبینێ، دوو شاری تەواو لێك جیاواز دەبێ ئەوەش بلێین کە جگە لە کەرکوك لە چەند شوێنێکی تری باشوری کوردستان نەوت هەیە وەك چالگەکانی خانەقین‌و موسل، حکومەتی عێراقی لە هەموو ڕوویەکەوە بە پلەی یەکەم پشت ئەستورە بە نەوتی باشوری کوردستان‌و ئەم عێراقە لە سالی (1921)ەوە لە سایەی ئەم زێڕە ڕەشەی باشوردا دەگوزەرێ‌و نەوت دەیان ستەمکارو سەرمایەداری گەورەی دژی کوردو ئازادی کورد دروست کرد، تەنانەت سەرەڕای بونی نەوت لە عێراقی عەرەبیشدا لەڕۆژێکدا کە کورد بواری بۆ ڕەخسا لەگەل عێراق بچێتە سەر مێزی گفتوگۆ کەچی دواتر عێراق کەرکوکی نەخستە چوارچێوەی حوکمی زاتیەوە، لەم بارەیەوە "دیمتری زیگریسکی دەلێ (شاری کەرکوك کە لە نەوتا دەولەمەندە نەخرایە سەر حوکمی زاتی)[15] بۆ خۆی جیاکردنەوەی کەرکوك لە باشوری کوردستان واتە دەست خستنە ناو بینەڤاقای ئابوری باشوری کوردستان، نەخستنە سەری ئەو شارە جگە لەوەی کارێکە بۆ ئەوەی هەمیشە لە ڕوی ئابوریەوە باشوری کوردستان چاوبڕێتە عێراقی عەرەبی، لەلایەکی تریشەوە بۆنانەوەی دوو بەرەکیە لە نێوان گەلانی ناوچەکەدا، چ ئایندەو چ ئێستا ئەگەر هەر کەرکوك وەك بەشێك لە باشوری کوردستان سەیری نەکرێت ئەوا هەرگیز ئەم ناوچەیە ئاسوودەیی بەخۆیەوە نابینێت، بۆ ئایندەی کوردیش نەوتی کەرکوك بایەخێکی تایبەتی هەیەو لە ئێستاشەوە تا دەیان سالی تر نەوت بایەخی خۆی لەدەست نادات‌و ڕۆژ بەڕۆژ ڕۆلی زیاتر لە پێشخستنی ئابوری جیهاندا دەگێڕێ بۆیە ناکرێ کورد کاراتر لەسەری نەیاتە وەلام، پرۆفیسۆر باڤیچ لەم بارەیەوە دەلێ "دیارە ئێستا مەسەلەی دروست کردنی دەولەتێکی کوردی لە عێراقدا مەسەلەیەك نییە لە ئارادا بێ، بەلام هەرکاتێ ئەم مەسەلەیە بێتە پێشەوە دەبێ ئەو ڕاستیە لەبەر چاوبگرین کە هەر جۆرە سەربەخۆییەك بۆ کورد مەحالە بتوانێ بەپێوە خۆی بگرێ‌و بپارێزرێ ئەگەر قەزاو ناحیەکانی دەشتە پڕ نەوتەکەی موسل‌و کەرکوك‌و هەولێر نەخرێتە سەر دەولەتەکەوە"[16] کوردستانی باشور جگە لە کەرکوك‌و خانەقین‌و موسل لەچەند شوینێکی تری وەك دەشتی کۆیەو چەمچەمال نەوتی هەیەو ئەمڕۆ بیرە نەوتەکانی چەمچەمال سەریان داپۆشراوە بەو بیانوەی تێچوونی دەرهێنانەکەی زیاتر دەکەوێت لە بەرهەمەکەی، ئەمە جگە لەوەی لە بناری گلیشدا نەوتێکی زۆر هەیەو ماوەیەکی زۆر ئەو نەوتە لەژێر ڕکێفی کارپێکردنی شێخ حەمیدی تالەبانی دۆستی ئینگلیزدا بووە، سەردار پشدەری لەسەردانێکیدا بۆ چەمچەمال بەرامبەر خەلکەکە گوتبووی (بەداخەوە ئێوە لەسەر دەریایەك نەوتن‌و کەچی ناچارن چاوتان لە جلیکانە، جلیکانەبێت کە لە کەرکوکەوە دێت) سەرجەم ئەم چال‌و چالگەو چاوە نەوتانەی کوردستان بەهۆی شەڕو شۆلی درێژ خایەن‌و کوردەوە بەهۆی داگیرکردنی باشوری کوردستانەوە

---

(13) سیاسەتی دەولی ژمارە 11.
(14) کوردستان‌و مەسەلەی کوردی پرۆفیسۆر باڤیچ ل 15 چاپخانەی شەهید جەعفەر.
(15) کوردستان مێژوویەکی بێ جوگرافیا دیمتری زگیرسکی، بەرەی کوردستانی ژ 11 ل 20.
(16) کوردستان‌و مەسەلەی کوردی پرۆفیسۆر باڤیچ ل15 چاپخانەی شەهید جەعفەر.

لەماوەی نزیکەی لە سەدەیەك لەمەوبەرەوە بەهیچ شێوەیەك بۆ خێرو بێری کرود بەکار نەهێنراوەو عەبدوڵلا پەشێو گوتەنی:*

منالەکان

ئەی برسیە ژین تاڵەکان

لەسەر سنطة

نەوتاوییەکەی بابەگوڕگوڕ

نزیک ... تاڤگەی

سەرەو ژوری زێڕینی گڕ

گڵکۆیەکی بچکۆلەم دی

لیێ نوسرابوو

ئالێرەدا... منالێکی چاوکەشی کورد لەبرسا مرد

چیا لە کتێبەکەی خۆیدا دەنوسێ (چاڵگەی نەوتی کەرکوك درێژترین‌و گەورەترین چاڵگەی نەوتی جیهانە، لەناوچەی جەبەڵ بۆرەوە تا دێبەگە درێژ دەبێتەوە ئەم چاڵگەیە (222) چاڵە نەوتی تێدایە) [17]. ئەم چاڵانە بەردەوام زیادیان کردووە دابەش بونی ئەم (222) چاڵە بەم جۆرەیە:

1-بابەگوڕگوڕ 54 چاڵەنەوت
2-قوشقایە 24 چاڵە نەوت
3-ئاڤانە 18 چاڵە نەوت
4-هەنجیرە 32 چاڵە نەوت
5-سارەلو 14 چاڵە نەوت
6-سەربەشاخ 21 چاڵە نەوت
7-جەبەل بۆر 22چاڵە نەوت
8-قوتان 38 چاڵە نەوت

چیا لە درێژەی نوسینەکەدا دەڵێ جگە لەوەی دەیان چاڵە نەوتی سەرداخراوی تر لە سنوری کەرکوکدا هەن، هەروەها ئەم ژمارەیە چاڵگەکانی بای حەسەن‌و زەمبوری لێ بەدەرە. ئەو هێڵانەی نەوتی کەرکوك دەگوازنەوە بریتین لە :

* عبدالله پەشێو دوانزە وانە بۆ مندالان، وانەی هەشتەم.
(17) ئەمنی ستراتیژی ماموستا چیا دەزگای ناوەندی کۆمەڵە.

1-هێڵی بۆڕی کەرکوك- حەیفا لەسەر دەستیبەریتانیاو فەرەنسا ڕاکێشرا 12 گرێیە، توانای گواستنەوەی یەك ملیۆن تەن نەوتی لە ساڵێکدا هەیە، لە کەرکوکەوە تا (حەدیثة) دەچێتو لەسەر فورات دەبێتە دوولقەوە.

لقی یەکەم/ بەرەو خۆرئاوا بۆ تەرابلوس دەکشێ درێژی (60) کیلۆمەترە.

لقی دووەم/ بەرەو خۆرهەڵات بۆ حەیفا دەکشێ درێژیەکەی (748) کیلۆمەترە.

2-هێڵی کەرکوك- بانیاس. ساڵی (1950) دەست کرا بەڕاکێشانی (30 تا 32) گرێیە، هاوتەریبە لەگەڵ بۆڕی هێڵی کەرکوك- تەرابلوس. وزەی گواستنەوەی (130) ملیۆن تەنە، لە وێستگەی (K.1)کەیوەنەوە دەست پێدەکات لەبەندەری بانیاسی سوریا کۆتایی دێت درێژییەکەی بەگشتی (888) کیلۆ مەترەو ساڵی 1953 تەواو بوو.

3-هێڵی کەرکوك-یۆمۆرتالیك، ساڵی (1973) ڕێکەوتنی عێراق- تورکیا لە سەر ئەم هێڵە مۆرکرا. لە (3-1-1977) کرایەوەو درێژیەکەی (1005) کیلۆمەترە (345) کیلۆمەتری لەخاکی عێراقو (660) کیلۆمەتری بەخاکی تورکیادا تێپەڕ ئەبێو (16) گرێیە، تەواوی ئەم هێڵە جگە لە (15-20) کیلۆ مەتری نەبێت بەگشتی بەخاکی کوردستاندا ڕاکێشراوە، ساڵی (1984) ئەم هێڵە فراوان کراو ڕادەی ناردنو ڕاکێشانی ڕۆژانە گەیشتە یەك ملیۆن بۆشکە (بەرمیل)، ساڵی (1987) هێڵی دووەمی کەرکوك- یۆمۆرتالیك ئەنجام درا ئەم هێڵە لە کەرکوکەوە بەرەو فیشخابورو لەوێشەوە بەرەو بەندەری جیهان لە دەریای سپی ناوەڕاست درێژ دەبێتەوە[18] بەگشتی لەڕێی ئەم سێ هێڵەو هێڵی ستراتیژیەوە نەوتی کەرکوك بەپێی قسەی کاك "فاتح حمەڕەش" کە بۆ خۆی لەشەریکەی نەوتی کەرکوك کاری کردووە بریتین لە:

1-باب دیگازین بابەگوڕگوڕ

2-باب دیگازین هەنجیرە

3-باب دیگازین قوتان

4-باب دیگازین شۆراو

5-باب دیگازین جەبەل بۆر

6-باب دیگازین زەمبۆر 1

7-باب دیگازین زەمبور 2

8-باب دیگازین بای حەسەن

9-باب دیگازین دڕکە

10-باب دیگازین سارەلو

11-باب دیگازین مەلحەوالی

هەریەکە لەم باب دیزگازینانە نەوتی (10تا 50) بیرکۆدەکەنەوەو دەینێرنە کۆمپانیای کەرکوك (ستاپ لاین) لەوێشەوە بۆ یۆنیتەکانو لەپاش کوڵاندن لە یۆنیتەکاندا دەچێتە فازانەکانی کەیوانەوە بۆ دەرەوە[19]

جگە لەوهێڵە سەرەکیانە، چەند هێڵێکی تری گواستنەوەی ناوخۆ هەن لەوانە:

1-هێڵەکانی گواستنەوەی نەوتی خاو بۆ پاڵاوگەکان

أ-هێڵی پاڵاوگەی ئەڵوەند چالگەی نەفتخانە

---

[18] ئاڵای ئازادی، نەوزاد عەزیز ژمارە 190 1995/10/8 گواستنەوەی نەوتی باشور + گۆڤاری النفط والعالم.

[19] بیرەوەریم لە کەرکوك فاتح حمە ڕەش کەرکوك گۆڤار ژمارە 8، ل 117 بۆ 126 هەروەها چاوپێکەوتنێکی کاك فاتح لەو بارەیەوە.

ب-هێڵی پاڵاوگەی دۆرە چاڵگەی نەفتخانە

ج-هێڵی (K.2) بێجی- دۆرە

2-هێڵەکانی گواستنەوەی نەوتی خاو بۆسەر هێڵەکانی دەرەوە.

أ-هێڵی بای حەسەن- کەرکوك.

ب-هێڵی چەمەبۆر- کەرکوك.

ئەمە بەکورتی تیشکێك بوو بۆسەر نەوتی کەرکوکو چۆنێتی دابەش بونو دەرهێنانو ناردنە دەرەوەی، نابێ ئەوەشمان لەبیر بچێت کە حکومەتی عێراقی لەرێگای ئەو چاڵگانەوە بەردەوام نەوتی ناوچەکانی تریش بەرەو ووشك بون دەبات هەر بۆ نمونە نەوتەکانی، کۆیەو چەمچەماڵ، ئەوەی پێشتر باسمان کرد لەبەر ئەوەی زۆربەی ئەو دەریا نەوتە لەسەر یەك هێڵنو بەیەك رەگەوە گرێدراون وەك پێشتر ئاماژەم پێدا ساڵی 1992 سەردار پشدەری سەرمایەداری کورد بەمەبەستی بیرکردنەوە لە دەرهێنانی نەوتی ئەم ناوچانە سەردانی ئەم دوو شارەی کرد، ئێستا بە هیمەتی ئەندازیارانی کوردو بە کەمترین پێداویستی نەوتی کۆیە بەرهەم دەهێنرێو لەم کارەدا یەکێتیو حکومەتی یەکێتیو خودی مام جلال پشتگیریەکی تەواوی ئەو دەستکەوتە دەکەنو تەواوی سەرمایەکەی لە لایەن ئەوانەوە دابین کراوە.

تەواوی بۆڕیو هێڵەکانی گواستنەوە، لەساڵی (1991)ەوە بەهۆی ئابلۆقەی ئابوریەوە داخرابون تالەکاتی کاراکردنی بڕیاری (986)ی نەتەوە یەکگرتوەکان جارێکی تر ئەو بۆڕیو هێڵانە تینویەتیان شکا. دەبێ بڵێین تەنیا ئەو نەوتەی لەنێو هێڵی کەرکوك- یۆمۆر تالیکدا مابوەوەو تاکردنەوەی بڕیاری نەوت بە خۆاك عێراق ڕازی نەبوو بۆ کاروباری خزمەتگوزاری بیفرۆشێ بای یەك ملیارو 600 ملیۆن دۆلار بوو.

سەبارەت بە داهاتی نەوتی عێراق بەگشتی گۆڤاری عالەمیئیسلامی دەڵێ:

عێراق لەچوارچێوەی ئۆپیکا ڕۆژانە (2.800.000) بۆشکە نەوتی ناردوەتە دەرەوە، ئەمە لە مانگێکی بەردەوامدا دەگاتە (84.000.000) ملیۆن بۆشکە (بەرمیل)و لەساڵێکدا یەك ملیارو هەشت ملیۆن بۆشکە، ئەگەر سێ لەسەر چواری نەوتی عێراق نەوتی کوردستان بەگشتیو کەرکوك بەتایبەتی بێت ئێستا ڕوون دەبێتەوە نەوتی کوردستان چ ڕۆڵێکی لە ئابوری عێراقدا گێڕاوە.

لەسەر دەستی رژێمی بەعس لەیەکی حوزەیرانی 1972دا نەوت عێراقی کراچیا وتەنی بەعسێنرا بەبێ ئەوەی لەو بەناو خۆماڵی کردنەشدا ئەو داهاتە زەبەلاحە لە خزمەت کارگەو کارخانەو مانیفاکتۆری باشوری کوردستاندا بخرێتە گەڕو دەستی کاری ئەم ناوچانە بخرێتە گەڕ کەچی لەبری ئەوە لەو ڕۆژەوە حیزبی بەعسو دەستەڵاتی عێراقی سونی عەرەبی کەتەنیا 15٪ی کۆی دانیشتوانی عێراقی دروست کراو پێك دێنن نەوتیان وەك چەکێك بۆ سەرکوتکردنی بزوتنەوەی ڕزگاری خوازی کوردو گەلی کوردستان بەکار هێنا، لەهەموی سەیرتر ئەوەیە دنیا ئابلۆقەی ئابوری بەهۆی سەرکێشیەکانیەوە لە ساڵانی (1991) بەرەو زور خستوەتە سەر عێراق، عێراقیش لە ساڵی (1992) وە ئابلۆقەی ئابوری خستوەتە سەر کوردستانی باشورو تەنانەت ڕێگانادا نەوتیش خەڵك بیهێنیو زستانی وا رێکەوتووە بەرمیلی نەوت بگاتە (1000) دیناری چاپی سویسری ئێستاش لە (42) کیلۆمەرتی نێوان کەرکوكو چەمچەماڵو هەموو خاڵەکانی تری نێوان ڕژێمو کوردستاندا وەك کفری، قوشتەپە، کەڵەكو سنوری بادینان، لە دەریا نەوتی کەرکوکەوە خەڵك بەدەبەی (5) لیترو (10) لیترو بەترسو لەرز نەوت لە کوردستانەوە بۆ کوردستان دەگوێزێتەوە.

سەبارەت چاڵگەی نەوتی زەمبوریش هاوڵاتیەکی ناوچەکە پێی گوتین ئەم چاڵگەیە لە چەند بیرێك پێك هاتووە لەوانە:

1-بیری ژمارە 14 لەنێوان ئاخجە مەشەتو قەڵغانلودایە.

2-بیری ژماره 8 لەنێوان بیری ژماره 14و بیری ژماره 6 دایه.
3-بیری ژماره 6 لەنێوان بیری ژماره 8و بیری ژماره 4 دایه
4-بیری ژماره 4 لەنێوان بیری ژماره 6و زەمبوردایه.
5-بیری ژماره 2 لەنێو زەمبور خۆیدایەو یەکەم بیره کە لێدرابێت جگە له بیری تر کە نازانین هەروەها دەبێت ئەوەش بڵێین کە لە گوندی کۆرومۆرەوه نەوت بەبۆڕی ڕاکێشراوه بۆ زەمبور[20].

نەوتو ئابوری عێراقو شەڕی کورد

دەوڵەتی عێرای عەرەبی سونی بەدرێژایی تەمەنی شەڕی کوردانی کردوەو نەوت لەو ڕۆژەوه ڕۆڵێکی کارای لەو شەڕەدا بینیووه (لە دروست کردنی دەوڵەتەکەدا ئەوەنده بایەخ بەئیرادەو ویستی دانیشتوانی ناوچەکەو بە لێکدانەوەی (ئیعتبارات)ی نەتەوەییو دینیو مەزهەبی نەداوه، ئەوەنده بایەخی داوه بەمسۆگەرکردنی دەستکەوتو قازانجەکانی خۆی لەمەسەلەی پەترۆڵیو ئابوریو سیاسیو ستراتیژیدا)[21] ئەمە سەرەتای دروست کردنی درزێکه کە دواتر شەڕێکیماڵوێرانکەری لێدەکەوێتەوه لکاندنی هەرێمی چیا ناوچەی سەوز ویلایەتی موسڵ یان میسۆپۆتامیای سەرو، کە ئەمە ناوەکانی پێش لکاندنێتی بەعێراقی عەرەبیەوه، بەعێراقەوه لەبەر بونی نەوت بوو، چونکه هەر لە (ڕۆژی 4ی مارتی ساڵی 1925 ئینگلیز ئیمتیازی نەوتی عێراقیان وەرگرت)[22] ئیتر چش لەوەی ئەو گەلانە چیان بەسەر دێت هەندێك لەسەرچاوەکان ئاماژه بەوه دەکەن کە ئینگلیز هەر لەسەرەتاوه نیازی نەبووه شیعه کە زۆرینەی عێراقی عەرەبی پێك دێنن بباته سەر کورسی دەستەڵاتی عێراقی، لە کاتێکدا شیعه (52٪) زیاتری گەلی عێراق پێك دێنن‌و سونەی عەرەب تەنیا (15٪)و کوردیش (28٪) پێك دێنن ئینگلیز بۆ ئەوەی تای تەرازووەکە تا ڕادەیەکی باش هاوسەنگ بکات کوردستانی لکاند بە عێراقی عەرەبیەوه. شێخ مەحمود لە هەوڵەکانیدا بۆ دروست کردنی حوکم داڕێتی کوردستان سەرکەوتو نەبوو قسەکردن لەسەر هۆکارەکانی سەرنەکەوتن زۆرن‌و دەشێ ئەگەر لەبارەی شێخەوه قسەبکەین بگەڕێینەوه سەری بەڵام دەبێ ئەوه بڵێین"کە زۆربەی گوندەکانی نزیك کانە نەوتەکان باجیان دەدایه شێخ مەحمودنەك ئینگلیز)[23] ئینگلیز پڕ بەدڵ لەمە بەداخ بوو بۆیه لە بەرامبەر نەوتی کەکوکدا نیازێکی خراپی هەبوو ئەگەر ڕەشید عالی گەیلانی سەربکەوتایه دکتۆر کەمال مەزهەر دەڵێ (ئینگلیز بەنیازبونە ئەگەر شۆڕشی مایسی 1941 سەربگرێ ئەوانیش بیره نەوتەکانی کەرکوك کاول بکەن)[24]

ئەمە لەبەر ئەوه ناکه نەبادا ئەو نەوته بکەوێته دەست ڕەشید عالی گەیلانی لەبەر ئەوه کە نەکەوێته دەست کورد ئێستاش ئەوه ڕوون نەبۆتەوه کە بۆچی ئینگلیز سەرەڕای ئەوەی کە دەیان دۆستی چاکی هەبوو لەناو کوردا لەوانە مستەفا پاشای باجەڵان، شێخ حەمیدی تاڵەبانی، سەرانی داوده، بابەکر ئاغای پشدەرو تادوای جگە لە خەڵکانی بەکرێگیراو کەچی نەیویستوه کورد ببێت بەهیچ ئەگەرچی شێخ مەحمود بەپێی قسەی ڕەفیق حیلمی داوای لەویلسن کردووه کە پشتگیری ئینگلیزی بۆ مسۆگەر بکات بۆ دامەزراندنی حکومەتی کوردی، ئەم بابەته ئاو زۆر دەکێشێ‌و لەوانەیه تیرۆرکردنەکەی جەمال عیرفانی بیرمەندو زانا، هەروەها کوشتن‌و تیرۆری عارف سائیبی شاعیرو منەوەر، تەنگ

---

[20] چاوپێکەوتن لەگەڵ کاك محمد جبار خەڵکی ناوچەکەیە ئێستا لە شۆڕش کەرتی پیریادی دادەنیشێ.
[21] عێراق‌و مەسەلەی کورد ل2 ی.ن.ك چاپخانەی شەهید برایم عەزۆ 1984
[22] ڕۆشنبیری نوێ ژ 136 ساڵی 1995 دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد.
[23] گاڵتەوگەپ‌و ڕۆشنبیری نوێ ژ 136 ساڵی 1995 دکتۆر کەمال مەزهەر.
[24] چەند لاپەڕەیەك لەمێژوی کورد ل153 بەرگی دوەم. د.کەمال مەزهەر.

پێهەڵچنینی رەفیق حیلمی، گرتنی ئەحمەد موختار بەگ، حساب بۆکەس نەکردن جگە لە خزمو خوێش هەمو ئەمانە هۆکاری ترین.. سەیر لەوەدایە وەك ئێستا رۆشنبیران کافر کراون تەنانەت ڕوناکبیرێکی وەك جەمال عیرفان کەلەو رۆژەدا بیری لەپەرپێدانی بازرگانی توتن کردووەتەوەو هانی خەڵکی داوە ئازادانە بیر بکەنەوەو بەرهەمیان زیاد بکەن تیرۆرکرا، رەفیق حیلمی دەڵێ شێخ قادر زۆر ڕقی لەمنەوەرەکان بوەو خۆشی بەچارەیاندا نەهاتووە، ئەمانە هەموو بابەتی ترن، ئێمە مەبەستمان بوو بڵێین گەرچی مەلیك سەرەتا پێش فەیسەڵ کرایە هی هەمو عێراقو کوردستانیشی بە خەڵكو دارو بەردو نەوتو ئاوەوە پێشکەش کرا... گەورەترین شەڕێ کەبەرامبەر کورد کرا لە کودەتا شومەکەی (8-2-1963)و دواتر لە ساڵی (1958) بەدواوە دەستی پێکرد ئەگەرچی شۆڕشی کوردستان پێش (63) هەڵگیرساو هەر لە (61)ەوە چەند هەزار کەسێك بوبونە قوربانی، پێشتریش شۆڕشی بەرزان دەستی پێکردبوو بەڵام لەدوای (1968)ەوە ئیتر حیزبی بەعسی فاشی بەتەواوەتی جێ‌پێی خۆی قایم کردو بووبە حاکمی رەهای گەلانی دەوڵەتی عێراقو دەستی بەسەر خێرو بێری ئەم وڵاتەدا گرت مانەوەی حیزبی بەعسی دەستەڵاتداری عێراقی جگە لەزەبرو زەنگو کوشتو بڕو رێگەنەدان بەدەنگو ڕەنگی جیاواز پەیوەندی بەباری ئابوری عێراقەوە بەگشتیو نەوت بەتایبەتی هەیەو لەوەشدا کە "لە 64٪ی نەوتی عێراق لە کوردستاندا هەیە"[25] واتە نەوتی ژێر زەوی خاو بەرهەمنەهێنراو، نەوت گرنگترین فاکتەری سەرخستنو بەرەو پێشەوە بردنی ئابوری عێراق بووە بە درێژایی تەمەنی، ئەمە لەگەڵ ئەوەشدا هەر نەوت فاکتەری سەرەکی پڕچەك کردنی حکومەتە یەك لەدوا یەکەکانی عێراق بووە، بەدرێژایی ساڵانی دەستەڵاتی بەعس عێراق بووە بەحکومەتێکی میلیتاری توند ڕەو و پشت ئەستور بەناوەندو پایتەختو موسڵو سەرانی هێزی سەربازیو سەرانی دەستەڵاتی سیاسیو هەڵسوڕانی وڵاتی لەو شارانەوە پێگەیاندوە بێ ئەوەی بەو بایەخەوە بڕوانێتە شارە شیعەکانو کوردستان، بۆ ئەم مەبەستەو بۆ خزاندنی عەقڵی کەسێتی عێراقی بەهۆی بارە ئابوریە باشەکەو نەوتە زۆرەکەیەوە پارەیەکی زۆری هەڵڕشت، دروست کردنی سوپای بێ شومارو پێك هێنانی چەندین یەکەی سەبازی هەمە چەشن لە عێراقدا بەپلەی یەك بۆ سەرکوتی بزوتنەوەی کوردایەتی لەلایەكو چاوترساندنی شیعە لە لایەکی ترەوەبوو، لەگەڵ ئەوەشدا کە بزوتنەوەی کورد لەعێراقدا هەرگیز بوێرانە داوای سەربەخۆی نەکردوەو لە هەڵوەشاندنەوەی پارتی هیواوە مەگەر حیزبو گروپی بچوك بچوك ئەو دروشمەیان بەرز کردبێتەوە. کە بەکودەتایەکی بەعسیانە لە ڕۆژی (2/8/ 1963)، عبدالرکیم قاسم،و هاوڕێکانی لەکار خرانو بەعسیەکان دەستەڵاتیان گرتە دەستو بێ سێو دوو کەوتنە وێزەی کوردەکانی کەرکوكو بەم کارو کردانە ڕووی رژێمەکانی پێشترو تەبەقچەلیشیان سپی کرد، ئەمانە هەر لە سەرەتاوە موژدەی بوژانەوەی عەرەبایەتیو عەرەبچێتیان هێنابوو، ئەم موژدەیە لەسەر حسابی گەلانی ترو بەتایبەتی گەلی کوردو لەسەر حسابی شوێنانی ترو بەتایبەتی کەرکوك لەبنەڕەتیشا ئەم کردەیە لەپێناوی دەست گرتن بوو بەسەر نەوتی کەرکوکا. تێکشکانو دوبارە هاتنەوەیان لە ساڵی (1968)دا ئەم جارە ڕق ئەستور ترو شارەزاتر لەکاروباری خۆ پڕکردناو شکستەکەی ساڵی (1963) ئەوەی لا ڕوون کردبونەوە کە تاکە فاکتەری مانەوەیان لەسەر کورسی دەستەڵات، سەندنەوەی نەوتە لە شیرکەتی‌نەوتو خۆیی کردنیەتی واتە، بەعساندنی نەوتی کودرستان، حکومەتی بەعس لەهەرمەترسیەك گەورەتر لە دانیشتوانی کوردی کەرکوك زارە ترەك بوبوو، ئەم ئەوەی دەزانی کە کوردی کەرکوك دەست لە شارەکەیانو کورد دەست لە کوردی بوونی کەرکوك هەڵناگرنو هەمیشە ئەو شارە لەهەربۆنەو بوارێکدا ڕەخساوبێت کوردی بوونی خۆی ڕاگەیاندووە بۆیە ئەم ترسەی بەعس تا ڕادەیەك لەجێی‌خۆیدا بوو ئەگەر چی هیلال ناجی گوتەنی (عەرەب خۆیان نەوتیان هەیە)، بەعس وای دانابوو لە خۆماڵی کردنی نەوتدا دەتوانێت بەسەر زۆر

[25] چیا سێکوچکە ل186، چاپی دووەم.

تەگەرەو تەنگو چەڵەمەدا زاڵ بێتو مەسەلەی کوردیش بەهۆی دەسەڵاتە ئابوریەکەیەوە لەبار بەرێت بەتایبەتی لە دنیای دەرەوە.

بە قەولی خۆیان :

1-خۆماڵی کردن عێراقی دەبردە ئاستێکی بەرزی ژیارو شارستانیەتو کارگەو کارخانەو فابریقەی زۆری لێ بنیات دەنرا، ئەمە دور لە لێکدانەوەی دیموکراتیزە کردنی وڵاتو پەرە پێدانی گیانی پێکەوە ژیان بەتایبەتی بۆ وڵاتێکی فرە نەتەوەو ئاینی وەکی عێراق.

2-پێی وابوو لە بەسەنعەتی کردنی وڵاتدا، کوردەکان دێنێتە ژێر بارو هەستی نەتەوەیی لەنێو دەبات!!

3-لەسیاسەتی دەرەوەی‌داو لەکاری دیبلۆماسیدا عێراق بەم چەکە خۆماڵیە دەتوانێ دۆستو هاوکارو هاونیەتی زۆر بۆ خۆی دەستە بەر بکات.

4-لەسیاسەتی ناوەوەیدا هەم لەڕوی چەكو جبەخانەوە پێش دەکەوێت هەم سۆزی عەرەبو دانیشتوانی تر بەم خۆماڵی کردنە بەلای خۆیدا ڕادەکێشێت.

کارەسات لەوەدایە بەعس سەرەڕای نەوتی زۆرو زەمینەی لەبار بۆ پێشکەوتن، زەمینەی لەبار بۆ سەرخستنی سیاسەتی خۆی، بەهۆی ئابوریە باشەکەیەوە کەچی هەر لە سەرتاوە بواری دەنگی جیاوازی نەهێشتەوەو کەوتە وێزەی هەمو دەنگە جیاوازەکان تەنانەت حیزبی شیوعی هاوبەرەیشی لەو هەڵمەتە بێ بەش نەبوو بۆیە حیزبی شیوعی بەناچاری بەرەی چۆڵ کرد، بەعس بۆ سەرکوت کردنی گەلانی عێراقو دەنگی جیاواز دەیان دامودەزگای سەرکوتکەری دروست کرد لەوانە:

1-دائیرەی ئاسایشی گشتی (موخابەرات) ئەم دەزگایە ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە پۆلیسی نهێنی حیزبەوە هەیە کە سەدام ساڵی 1980 دروستی کرد. بۆماوەی چەندین ساڵ بەرزان ئیبراهیمی زڕ برای سەدام سەرپەرشتی ئەم دەزگایەی دەکرد.

2-دائیرەی زانیاری سوپا (استخبارات) ئەم دەزگایە لە گەڵ ئاسایشی گشتیدا تۆڕێکی بەربلاوی تیرۆرو کوشتنی نهێنین.

3-دائیرەی ئاسایشی ناوخۆ (الامن): بەحساب پاراستنی ئاسایشی ناوخۆی لەسەرە ماوەیەکی زۆر وەتبانی زڕ برای سەدام بەڕێوەی دەبرد.

4-دائیرەی ئاسایشی حیزبی بەعس (ئاسایشی حیزب).

5-دائیرەی ئاسایشی سەرەك کۆمار (ئاسایشی تایبەت)*

6-پۆلیسی نهێنی.

7-پۆلیسی نهێنی چاودێری بیانی.

8-پاسەوانی سنور.

9-فیدائی سەدامو .....تادوای

سەرجەم ئەمانە کۆمەڵە دەزگایەکی سەرکوت کەرن بەپێی قسەی (سەمیر خەلیل) نوسەری کتێبی (کۆماری ترس) لە وڵاتێکدا ئەم هەموو دەزگایە هەبێتو لەکۆی لە (65٪) خەڵکی شار کە ئەمە ڕێژەی دایشتوانی شارە لە عێراقدا (50٪) خرابێتە خزمەتی حیزبەوە زۆر ئەستەمە بیر لە دیموکراتیەتو مافی مرۆڤو ڕای جیاواز بکرێتەوە.

* سوودم لە دەست نوسێك وەرگرتوە کە پێدەچێت چەند نوسەرێکی ئەمەریکی دوای شەڕی کەنداو نوسیبێتیان.

1ی حوزەیرانی ساڵی 1972نەوت عێراقی کراو بەم بۆنەیەوە وتارو ئاهەنگو جەژن ڕێك خرا، بەعسی عێراقو ناسیۆنالیستی عەرەبو هەندێ نائاگای سیاسی ناوخۆو بێگانە لە هەر نەتەوەو زمانێك ئەم کردەیان بە گرنگترینو پڕ بایەخترین دەستکەوتی (سەرکردایەنی شۆڕش!!) زانیو زۆربان لەسەر وت.

بەعس دەمێ بوو بەم خەیاڵەوە ئەتلایەوەو ئەیویست بیکات بەواقیع بۆ ئەم مەبەستە لە زۆر وتارو نوسینو ئەدەبیات دا گرنگی نەوتو ڕۆڵیان لە پێش خستنی

وڵاتا روون کردوەتەوە، ئەگەرچی سەرجەم ئەم نوسینانە بەدیدێکی بەعسیانە نوسراونو بایەخێکی زانستی هێندە بەرچاویان نیە.

چوار ساڵی دەستەڵاتی پێش خۆماڵیکردن بەوردی لێکدراوەتەوەو ئەگەرەکانی سەرکەوتنو سەرنەکەوتن، چاكو خراپی ئەم هەنگاوەیان شەنو کەو کردووە سەرانی بەعس لەیەکێ لەو نامیلکانەی بەم بۆنەیەوە چاپو بلاویان کردووەتەوە بەناوی (نفطنا في محاولات الألتفاف الى التأميم) لاپەڕە (11) چاپی ساڵی (1972) وەزارەتی رۆشنبیری دەڵێن: ئەم خشتەیەی خوارەوە ئاماری دە ساڵەی 1960- 1969ی دەرهێنراوی نێردراوو داهاتی نەوتی عیراقیە بەجونەیهی ئیستەرلینی

ساڵ	دەرهێنراو بەملیۆن تەن	نێدراو بەملیۆن تەن	جونەیهی ئوستەرلینی بەملیۆن
1960	46.5	44.5	95
1961	48	45.8	94.8
1961	48.2	45.9	95.1
1963	55.2	53.2	110
1964	60.3	58.2	126
1965	63.1	60.6	131.3
1966	66.5	64.1	140.7
1967	58.5	56.1	131.6
1968	72.6	69.4	203.2
1969	73.3	69.9	187 [26]

نەوتی عیراق پتر لە(75٪)ی برتییە لەنەوتی کوردستانو دەبینین بەو داهاتو پارە زۆرەی سەرەوە رژێم هەمیشە شەڕی کوردی کردووە لەبری ئەو پارەیە بۆ خزمەتگوزاری بەکاربەرێ ئەم رژێمە بەم نەوتی کوردستانە هەمیشە شەڕی کوردانی کردووە، هەربەمە کەوتە سوتاندنو روخاندنی (5) هەزار گوندو ناحیەو قەزا تەفروتوناکران (هەندێکیان بۆ چەندین جار پاش ئاوەدانکردنەوەی خەڵکەکە (گوند هەیە 4-5 جار سوتێنراوەو روخێنراوە لەساڵی 1963 تا 1988).

جینۆسایدو ئەنفالو شوێن ونکردنی پتر لە(180.000) هەزار گەورەو بچوکی مرۆڤی کورد، کیمیابارانی هەڵەبجەو نزیکەی دوو سەت شوێنی ترو کوشتنی زیاتر لە(5) هەزار کەس، شەڕی (8) ساڵەی عیراق-ئێران، هەڕەشەی هەمیشەیی عیراق لەئیسرائیلو وڵاتانی دەوروبەر، هاوکاری بەردەوامی ئەم رێکخراوو ئەو حزب لێرەو لەوێ، شەڕی کوەیتو گرتنی،

[26] –نفطنا في محاولات الألتفاف الى التأميم ص11، 1972.

هەموو ئەمانە بەو چەكو جبەخانە سەربازیە بەڕێوەبراوە كە بەو نەوتە پێكەوەنراوە، ئەمە جگە لەوەی هەموو ئەو دەزگاو هێزانەی پێشتر قسەمان لەسەریان كرد موچەو یارمەتیان لەپارەی ئەو نەوتە دابین دەكرا. كەركوكو دەوروبەری پتر لەهەر شوێنێك بەر ئەم شالاّوی لەنێوبردنە كەوتون هەر لەسالّی (1963) بەدواوە، دەیان گوند لەو سنوری كەركوكەوە لەناوچە نەوتیەكان بەرشالاّوی تەعریبو سوتاندنو راگواستن كەوتون، سەرجەم رژێمەكانی عیراق مانەوەی خۆیان بەپاراستنی نەوتی كەركوكەوە بەستوە لەنیوەی یەكەمی سالّی (1963)و پاش ئەوەی (شیركەتی نەوت بەكردار بۆی سەلما كە رژێمەكەی (عبدالكریم قاسم) چی تر ناتوانێ دەزگاكانی نەوتی كەركوك لەهێرشی كورد بپارێزێ گەڕا بەدوای ئەلّتەرناتیڤێكی لەقاسم بەهێزتردا ئەوەبو تایەر یەحیا تكریتیو كۆمەلّێ ئەفسەری تر كە بە(ئەفسەرانی ئازاد) ناسرابونو سیمای شۆڤێنێستیو ناسیونالیستی توند بەدیدو بیروبۆچونیانەوە دیاربوو بەپشتی ئەمریكاو بەریتانیا لەخەونی كودەتایەكی سەربازیدا بوون تا رۆژی 1963/2/8 كودەتا كراو عبدالكریم كاركەنار كرا)[27] بەم شێوەیە وەك پێشتریش ئاماژەمان پێدا عەرەب لەنا(ناسیونالیستی) قاسم رزگاری بوو لە1963/6/10 دوای چوار مانگو دوو رۆژ بەسەر كودەتادا، شەڕی لەگەلّ كورد دەست پێكرد، هەر لەسەرەتاوە رژێم كۆمەلّێك بەیانی عەسكەری بۆ پاراستنی نەوتی كەركوك لەترسی هێرشی كوردان دەركرد، لەم بەیانانەدا بەئاشكرا عەرەباندنی كەركوكو شاربەدەركردنی كورد دیارە.. شەڕ دەستی پێكرد. رژێم بەردەوام بوو لەدروستكردنی پشتێنەی ستراتیژیو ئەمنی بەچواردەوری ناوچە نەوتیەكانی كوردستاندا، دروستكردنی ئەم پشتێنەو هێلّە ستراتیژیو ئەمنیانە بوو بەهۆی روخانو سوتانو كاولكردنی دەیان گوندی كوردان وەك (سۆنەگۆلی، یاروەلی، جەوەلّبۆر، وەلی پاشا، قزلّقایە، مەحمود ئاوا پەنجا عەلی)و هەتا دوایی بەر ئەم هێرشە كەوتن. هەروەها لەسنوری قەزای دوبز پتر لە(22) گوندو لەناحیەی سەرگەڕان (دواتر بەعس كردی بەقودس) (14) گوند سوتێنرانو تەعریب كران، بەعەرەبی بەدو.

تەنیا سەرژمێریەكانی ئەو وێرانكاریەی سالاّنی (1987-1988) لەكەركوك دەمانگەیەنێتە ئاكامێكی وا كە تا رژێمی بەعس بمێنێ لەكەركوك، ئەمە لەكردەكانیدا دەردەكەوێ. (دكتۆر مارف عومەرگول) لەژێر ناوی (كورد قڕانو یاسای نێودەولّەتان) بەم سەرژمێریە زیانەكان نیشان دەدات:

سالّی 1987-1988 لەسنوری كەركوك.

1-781 گوند سوتێنراو تەخت كرا.

2-6 ناحیە تەختو وێران كرا.

3-39.187 خانوبەرە وێران كران.

4-45.777 خێزان ئاوارەو بەندو بێ سەرو شوێن كران.

5-381 قوتابخانە، 657 مزگەوت، 69 نەخۆشخانە وێران كران.

6-(52) عەماراوو ماتۆڕی ئاوی گەورە (47) جێگای مامر بەخێوكردن (دواجن) (75) مەكینەی ئاش (135) كارێزو ئەستێلّ تەقێنرانەوە.

7-(157) تەكیەو خانەقاو مەرقەدو شوێنەواری ئاینی وێران كران.

8-(1435) رەزوو باخ سوتێنران.

9-(17.200) تراكتۆرو مەكینەی هەمەجۆر سوتێنرانو تالاّن كران.

10-472.720 مەڕو بزن (15) هەزار رەشەولاّخ تالاّنكراو فەوتێنران.

---

[27] -یاداشتو نوسینی تایبەتی كەسێكی نادیار بەناوی شەستەكانو شۆڕشی كورد.

11-(570.000) تەن گەنمو جۆو دانەوێڵە فەوتاو سوتێنرا..[28]

ئەمە جگە لەپەلەوەرو ماتۆڕی بچوكو وڵاخی باریو كشتوكاڵو حەوزی ماسیو ئۆتۆمبیلو ماتۆڕو شمەكی ماڵو تا دوایی.

بەم جۆرە دەردەكەوێ كە دەستەڵاتی میلیتاری عیراقی پشت قایم بەنەوتی كوردستان شەڕێكی كاولكارانەو نەبڕاوەی لەگەڵ كوردان راگەیاندووە. ئەم نوسینە كورتەیەك بوو لەڕۆڵی نەوت لەپێشخستنی ئابوری عیراقو پڕچەك كردنی سوپای عیراقو بەكارهێنانی لەدژی كورد. لێرەوەیە زۆر جار بەسالاچوانی كۆتایی سەدەی رابردوو خۆزگەیان بەسەردەمی پاشایەتی دەخوارد (سەعدەدین ئیبراهیم)* نوسەری دیاری میسری دەڵێ:

(دنیای ئێمە، دنیایەكی سەیرە كاربەدەستانی كۆماری عیراق بەناوی كۆماریەوە هەرهەمان دامودەزگای پاشایەتیان داناوەتەوەو لەملهوڕی بەردەوامن، مەگەر بەگۆڕینی ناو رژێمێك دەگۆڕێ؟!)، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا بەوپێیەی كە لەسەردەمی پاشایەتیدا لانی كەم ئازادی حزبایەتیو تاڕادەیەك ئازادی رۆژنامەگەریو ئازادی مانگرتنو خۆپیشاندان هەبوو بۆیە ئەو خۆزگەیەی بەسالاچوان بۆ گەڕانەوە سەرەڕای ئەوەی گەڕانەوەیە تا رادەیەك لەجێی خۆیدایە.

[28] –رێبازی نوێ ژ(6)، ل116 د.مارف عومەرگوڵ.

* پێم وابێ هەر ئەم كاتی خۆی لەنیسان یان ئازاری 1965 ئەندامی ئەو وەفدە میسریە بو كە لەگەڵ وەفدێكی عیراق لەسەر كورد لەقاهیرە كۆبونەوەیەكیان كرد یان تەوەرێك لەكۆبوونەوەكە لەسەر كورد بوو. ئەو كۆبونەوەیە سەرتاسەر دژایەتی كوردی تیاكرا، ئەندامانی هەردوو وەفدەكە بریتیبوون لە: وەفدی میسری: (كەمال رەفعەت –سەرۆك، حسێن زهوان خلاف، كەمال الحناوی، فتحی الدویب، شعراوی جمعە، السید علی السید، حكمت ابوزید، ابراهیم سعدالدین، امین عزالدین، احمد بهاالدین، لطفي الخولی) ئەندامان.
وەفدی عیراق: (عبدالكریم فرحان–سەرۆك، فراد الركابی، هاشم علی، ادیب الجادر، خیرالدین حبیب، عبدالعزیز دوری، عبداللطیف كمال) ئەندامان.

بەشی سێیەم

بەعەرەب كردنی كەركوك

رژێمە یەك لەدوایەكەكانی (عیراقی دروست كراو) لەفەیسەڵەوە بۆ سەدام جگە لەشەڕی بەئاشكراو كوشتوبڕی كوردان لەو شەڕانەدا كە بۆماوەی دەیان ساڵ بەكوردیان فرۆشتوەو تێیدا هەزاران كەس بونەتە قوربانی، بەنهێنیو لەژێرەوەش هەردەم لەهەوڵی لەناودانو سڕینەوەی دیرۆكو زمانو دابو نەریتو كەلتورو كەلەپوری نەتەوەی كورددا بونەو لەجیَی ئەمە هەوڵی نەخشكردنی دیرۆكو زمانو دابو نەریتو كەلتورو كەلەپوری عەرەب بونە لەناو ئەو رژێمانەدا رژێمی بەعس لەهەمویان زیاتر ئەم كردەیەی پەرەپێداو لەخوێندنگاكاندا خوێندنی مێژووی عەرەبو جوگرافیای عەرەبو ژیانو چیرۆكی عەرەبو شیعری عەرەبی، لەسەرەتاییەوە بۆ كۆلێژەكان بڕەوی پێدراو پارەی بۆ تەرخان كرا، سەیر لەوەدایە بەعس لەپرۆژەی دەستوری كۆماری عیراقدا، بەندی شەش لەدەرگای یەكەم دەڵێ:

(گەلی عیراق لەعەرەبو كورد پێك هاتووە، تا دوای)[1] هەروەها لەبەندی (7)دا دەڵێ:

(زمانی عەرەبی زمانی فەرمیە،زمانی كوردیش لەناوچەكانی ئۆتۆنۆمی لەپاڵ زمانی عەرەبیدا زمانی فەرمیە)[2].

لەوەش سەیرتر ئەوەیە بەندەكە نوسراوە گەلی عیراقو نەنوسراوە گەلانی عیراق نوسراوە پێك هاتووە نەك پێكهاتون، لەڕاستیدا دەبوایە بنوسرایە گەلانی عیراق لەكوردو عەرەبو كەمایەتی دی پێك هاتوون. لەبەندی حەوتدا دەڵێ زمانی كوردی لەپاڵ زمانی عەرەبیداو لەناوچەی ئۆتۆنۆم زمانی رەسمیە كەچی زمانی عەرەبی بۆ هەموو عیراق بەپیَی سەرجەم پرۆژەی دەستورکەش ئەو دەستورە بۆ عەرەبو لەپێناوی عەرەبی عیراقیدا داڕێژراوە تا رادەیەك ئەو یەك دوجار ناوهێنانی كوردەش لەخەڵەتاندن زیاتر هیچی تر نییە، ئەو لەبەندەكانی تردا عیراق بەپارچەیەك لەنیشتمانی عەرەبو جەژنی نەتەوەیی بە17و30تەموز دەزانیَ!! لەبەندی حەوتی ئەو پرۆژەی دەستورەدا دەنوسیَ زمانی كوردی زمانی رەسمیە لەناوچە ئۆتۆنۆمەكان كەچی هەموو مناڵە كوردێكی ناوچەی ئۆتۆنۆم (مەبەست لەئۆتۆنۆمە كارتۆنیەكەی بەعسو سەدامە) عومەر موختارو عبدالقادر جەزائیریو سەعد زەغلولو رەشید عالی گەیلانیو عبدالوهاب شەوافو تا دوایی دەخوێنێتو دەناسێت. كەچی دەگمەن (شەرەف خانی بەدلیسیو ئیحسان نوری پاشاو شەریف پاشاو جەلادەت بەدرخانو سمكۆی شكاكو كەریمی عەلەكەو ئەسیری)و تا دوای دەناسن سەرەتای تەعریب لێرەوە لەپرۆسەی پەروەردەوە دەست پێدەكات، پەروەردە لەعیراقدا بەهەموو مانایەك دەزگایەكە بۆ تەعریبكردنی ئەوانیتر، ئێمە خوێندكارانی نیوەی دووەمی حەفتاكانو سەرەتای هەشتاكان (سەرەتایی) هەمومان (عەباسی كوڕی فیرناس)و (ئیبن هەیسەم)و (حاتەمی تائی)و (عومەری كوڕی عبدالعزیز)و بنەماڵەی هاشمیو تا دوایی دەناسینو دەزانین ئەوانە چینو چیان كردووە كەچی لەیەك كتێبی نەمێژوو نە پەروەردەی بەناونیشتمانی نەعەرەبیو نەكوردیش یەك وشەیان تەنانەت لەسەر شێخ مەحمودیش تیانیە لەكاتێكدا ئەو بە(3،4) هەزار كەسەوە دەچێتە شەڕی شوعەیبە!! هەموومان (وطن المدیو نەشیدە عەرەبیەكانمان) پیَ لەبەر دەكرا كەچی یەك سرودی كوردیمان لیَ قەدەغە بوو ناچار خۆمان لەڕێگەی ئیزگەی دەنگی گەلی كوردستانو ئیزگەی كوردستانی عیراقو ئیزگە كوردیەكانی رۆژهەڵاتەوە سرودە كوردییەكانمان لەبەردەكرد. ئەم بارە ناهەموارە لەڕوی سیاسیو كۆمەڵایەتیو هۆشیاریو دەرونیەوە كاری كردۆتە سەر كەسێتی مرۆڤی كورد، هەمیشە كورد لەم بەشەدا لەبەردەم هەڕەشەی سڕینەوەدا بووە بۆیە دەبینین بەدرێژایی لەسەردەمی دەستەڵاتی عوسمانیو توركیا لەو شارەو لەكودستانیش، هەندێك كورد بۆ هەڵسوڕانی

[1] –مشروع دستور جمهوریه العراق، ل11، الماده السادسه.

[2] –هەمان سەرچاوە بەندی حەوتەم دەقی مادەكان بەم جۆرەیە: المادة السادسة (یتكون شعب العراق من العرب والأكراد، ویقر الدستور حقوق الاكراد القومیة ویضمن الحقوق المشروعة للعراقین كافة ضمن وحدة الوطن والدولة) المادة السابعة اللغة العربیة هي اللغة الرسمیة وتكون اللغة الكردیة لغة رسیمة الی جانب اللغة العربیة في منطقة الحكم الذاتي.

بەرژەوەندیان خۆیان کردوە بەتورکمان، خەڵکانی بەتەمەن‌و شارەزا یان بەتایبەتی لەشاری کەرکوك نەوتچی* و ئاوچی‌و یاقوبیەکانیش لەبنەڕەتا دەبەنەوە سەر کوردو تەنانەت یاقوبیەکان دەبەنەوە بۆ یەك دوو بنەماڵەی گوندی قایتەوەنی ناوچەی زەنگەنە، لەبەهێزی دەستەڵاتی عەرەبدا هەن هیچ نەبێت بۆئەوەی تۆزێ موبارەك تربن لەخەڵکی‌تر خۆیان کردووە بەعەرەب*

خۆ هەر کاتێکیش ماوەیەکی کەم کورد بۆی هەڵکەوتبێت ئەو شارە رزگار بکات هەموان بونەتەوە کورد وەك ئەوەی (سەید بەگ شاعەلی) میری سۆران ماوەیەك رزگاری‌کردو هەروەها وەك راپەڕینی ساڵی (1991). لەگەڵ ئەوەشدا بەهۆی ئەم بارە نالەبارەوە بەدرێژایی مێژوو هەزاران زاناو داناو هۆشیارو روناکبیرو خوێنەواری کورد لەبۆتەی تورك‌و فارس‌و عەرەبدا تواونەتەوە، پرۆسیسی بەعەرەبکردنی کەرکوك بەچەندین قۆناغدا تێپەڕیووە لەلایەن رژێمەکانی عیراق بەگشتی‌و بەعس بەتایبەتی هەنگاوی زل بۆ نراوە ترسناك ترین قۆناغی بەعەرەب کردن دەکەوێتە قۆناغی دەستەڵاتی بەعسەوە بۆ نموونە:

1-تێکدانی نەخشەی ئیداری کەرکوك‌و گواستنەوەو زیادکردنی شارو شارۆچکە بەپێی بەرژەوەندی عەرەب بەڕادەیەك لەساڵی 1976دا بە(مەرسومێکی کۆماری) کەرکوك هێندە تەسك کرایەوە تا ئەوەی کرا بەدوو قەزا، (مەرکەزی کەرکوك‌و قەزای حەویجە).

2-درێژەدان بەڕاگواستنی کوردەکانی کەرکوك. دەکرێ بڵێین ترسناك ترین ماوەی راگواستن دەکەوێتە نێوان ساڵی 1991-2000 کە لەم ماوەیەدا بەپێی ئامارەکان لەهەولێر (133)هەزارو لەسلێمانی (108) هەزار ئاوارەی کەرکوك هەیە، ئەمە جگە لەوەی سەدان ماڵ هەیە نەنوسراوە..

3-نیشتەجێکردنی عەرەبی کۆچەری‌و "بەدو" هەروەها هێنانی ماڵە عەرەبی دورو نیشتەجێکردنیان.

4-گۆڕینی ناوی کوردی‌و ناونانی عەرەبی، گۆڕینی هەموو ئەو سیماو رووکارانەی کە بۆنی کوردیان لێدێت بۆ عەرەبی.

5-دەست کاری‌کردنی سەرژمێری ساڵی 1957 کە دواتردێینە سەری، دکتۆر نوری تاڵەبانیش لەکتێبەکەیدا ئاماژەی پێداوە.

6-دامەزراندنی فەرمانبەرو مامۆستای عەرەب لەکەرکوك‌و عەرەباندنی دام‌و دەزگاکان بەفەرمانبەرو کارمەندی عەرەب.

7-عەرەباندنی کۆمپانیای نەوت‌و دورخستنەوەی کرێکاری کورد لەشەریکەی نەوت‌و دەرکردنیان لەکەرکوك‌و گواستنەوەیان بۆ سلێمانی‌و دهۆك.

8–بەعساندنی گەڕەك بەگەڕەك‌و شوێن بەشوێن‌و تەنانەت چەندین ناحیەو گوند هەر بۆ نمونە سەرگەڕان‌و قەرەهەنجیر کەدوەمیان پڕکرا لەماڵە عەرەب‌و ناویشی نرا (رەبیع).

9-بێزارکردنی کوردەکانی کەرکوك بەئەزیەت دان‌و بانگ کردن‌و لێپێچینەوەو تەنگ پێهەڵچنین.

10-بەسیخوڕکردنی خەڵك بەسەر یەکترەوە.

---

* نەوتچی، نەفتچی زادە (ئەمانە ئیمتیازی دەرهێنانی نەوت‌و فرۆشتنیان هەبو بەخەڵکی ناوچەکە)، د.نوری تاڵەبانی.

* جێی داخە گەورە روناکبیرو عەلامەیەکی وەك مەلا عبدالکریمی مودەڕیس کە خزمەتێکی یەکجار مەزنی بەدیرۆکی ئەدەبی کوردی‌و کورد کردوە کەچی لەبنەماڵەی زانایاندا زۆربەی بنەماڵە بەڕەچەڵەك‌و لەزەردەشتەوە کوردی کوردستان دەباتەوە سەر عەرەب‌و دەیانکاتە سەیدو پشتوێن سەوز، لێرەدا ناکرێ ئەو بنەماڵانە جارێکی‌تر ریزبکەینەوە.

ئەمانەو چەندین کردەوەی دیکە لەدەمی عەرەباندنی کەرکوکا پیادەکراون، هەر ئەم بەعسەی ئێستا (ساڵی 2000 مان مەبەستە) لەنۆمانگەی دەستەڵاتی (1963) یاندا تەنیا لەنۆ مانگدا (8) هەزار خێزانیان لەکەرکوك دەرکرد تەنیا گوناهی ئەو هەزاران خێزانە کورد بونیان بوو.

هەر ئەو ساڵە (1963) لەقەزای دوبز کە ئەو کاتە ناحیە بوو (22) گوندی کوردانی داگیرکردو کردنی بەعەرەب (قەرەدەرە، عەمشە، مەرعی، قوشقایە، قەلاّی عەرەبەت، هەنجیرەی بچوك، قوتانی خەلیفە، قوتانی کوردەکان، مامە، عەلە غێر، شیر ناو، تەقتەق، کونە ڕێوی، گورگە چاڵ، شێخان، چەخماخە، مەلحە) ئەم ناوانە هەموو کوردین یەك دوانێکیان نەبێت کە لەگەڵ کورددا ماڵە عەرەبیش دەژیان بێ کێشەو گرفت، لەناحیەی سەرگەڕان، کە کرا بەقودسو لەهەولێرەوە خرایە سەر کەرکوك (14) گوندی تەعریب کران‌وکوردەکانیان تیا دەرکرا، عەشیرەتی بەدوی عەرەبیان بەسەرۆکایەتی (عەواسی سەدید) بەسینی قورسی عەرەبی تیا نیشتەجێ کرا[3]، سەیر لەوەدایە بەدرێژایی مێژوو لەم ناوچەیەدا بەتایبەتی کوردو عەرەب (عەرەبی کۆچەری) وەکو براو کەسی یەك ژیاون‌و هەمیشە ماڵو منالیان تێکەڵ بووە، هاووڵاتیەکی عەرەب بۆی گێڕامەوەپێش هاتنی بەعس‌و زووتریش بەر لەسالانی پەنجا کوردو عەرەب لەسەر مەچەك‌و ڕانی یەکتر دەنوستن بێئەوەی ڕۆژێ لەڕۆژان شتێك رووبدات، هاتنی بەعس‌و تێکدانی ئەو پەیوەندیە وای کرد کە ئەم دوو نەتەوەیە، نەوەکانی ئەم دوو نەتەوەیە بەیەك نامۆو لەیەك دابڕاو بن‌و تەنانەت بەچاوی رقیشەوە سەیری یەکتر بکەن، چونکە بەعس ئەم دوو نەتەوەیەی کردە دوژمنی یەك‌و وەك دوو گەلی سەردەست‌و ژێر دەست وێنەی کێشان، پێشتر (یاسین الهاشمی) سەرەك وەزیران لەسەردەمی پاشایەتیدا بەنیشتە جێکردنی (العبید والجبور) لەناوچەی (حەویجە) ویستی ئەو ئاوە بڕێژێ کە دواتر بەعس ڕشتی..

بەعس هەر بەکەرکوکەوە نەوەستاو لەتورانیەکان خراپتری بەکورد گوتووە، چۆن تورك‌و (کەمال ئەتاتورك) بەکوردیان دەگوت (تورکی چیا)!! بەعسیش لەهەموو دروشمەکانیدا کوردی وەك پارچەیەك لەنەتەوەی عەرەب زانیوەو وا تەماشای کردووە با لەدەستور راگەیاندنیشدا ئاماژە نومای کردبێت، پێش هاتنی بەعسیش ڕۆژنامەی (الثورة)ی سەردەمی (قاسم) کە (سەعدون حەمادی) سەرنوسەری بوو لەشوباتی 1961 نوسیبووی (ان العراق شعب واحد ولیس مجموعە من الشعوب)[4].

ئەم رستە دزێوە کە لەبنەڕەتا بۆنی جینۆسایدی گەلانی غەیرە عەرەبی لێدێت هیچی لەتورکی چیاو وەچەی جنۆکەو ئەو پڕوپاگەندە بێناوەڕۆکانە کەمتر نییە، عیراق گەلێکە نەك کۆمەڵە گەلێك ئایە (الثورة) مەبەستی لەو گەلە لەعەرەب زیاتر کێیە؟ ئایا کوردو تورکمان‌و سائیبەو سریانی‌و تا دوای عەرەبن یان کۆمەڵێ گەل‌و نەتەوەی سەربەخۆو خاوەن سیماو داب‌و نەریت‌و ئاکارو رەوشتی خۆیانن؟! بەعس بەردەوام هانی دەرەبەگ‌و سەرمایەدارەکانی عەرەبی داوە زەوی‌و زاری سنوری کەرکوك لەکوردەکان بکڕنەوە، هەندێك جار زۆر لەهاووڵاتی کورد کراوە کە زەوییەکەی بەعەرەب بفرۆشێ، هەر بەعس هانی دەرەبەگ‌و خاوەنزەوی ئەو شارەی داوە زەوی‌و زارەکانیان بەعەرەب بفرۆشن، دەبێ بڵێین بەپێی قسەی (حەنا بە طاطو) لەتەواوی کەرکوك یەك خاوەن موڵکی عەرەب یان تورکمان نەبووە کە زەوی‌وزاری لەسەروی (30) هەزار دۆنمەوە هەبێت، خاوەن موڵکەکانی کەرکوك بریتی‌بوو لە:

[3] –مامۆستا چیا، ئەمنی ستڕتیژی، سەرچاوەی پێشوو، دەبێت بڵێین راستە خەڵکانی وەك عەواص حدیدو، عەلی دحام‌و لەو بابەتە پیاوی خراپ‌و جێبەجێکەری نەخشەی دەستەلات بوون هەڵبەت هەشبو ئامادە نەبو لەسەر ئەرزو ئاوی کورد نیشتەجێ بێت، عوبێدەکانی سەرەتای حەویجەش بەپرسی مەلیلك مەحمود نیشتەجێ بوون.

[4] –مێژوو دەڵێ، (جەزا چنگیانی)، 1991 چاپی ئەڵمانیا.

1-جاف بەگزادە جاف 539333دۆنم سلێمانی، دیالی، کەرکوك.

2-سەید رۆستەم سەید محەمەد کاکەیی کاکەیی 191039دۆنم کەرکوك.

3-تاڵەبانی 137163 دۆنم کەرکوك، دیالی.

4-بابان (کوردی موستەعرەب) 81353دۆنم کەرکوك، دیالی.

5-سەید ئەحمەدی خانەقا خانەقا 42351دۆنم کەرکوك[5].

لە(30) هەزار دۆنم بەرەو خواریش هەر خەڵکی کورد بونە، بەڵام بەعس بەفرتوفێڵ دەیان گوندو زەوی زۆر چاکی کشتوکاڵی لەچنگی کورد دەرهێناو بۆ عەرەبی داگیرکرد تەنها لەعەرەباندنی سنوری قەزای دوبزا (دبس) (1500) جوتیاری کورد لەزەویو زاری خۆیان دابڕانو ناوچەکەیان تەعریب کرا ئەم (1500) جوتیارە بەهۆی ئەو دابڕانەوە دەربەدەرو ئاوارە بون، پرۆسەی تەعریب لەگەڵ مەرگی قۆناغی یەکەمی بەعسا تا رادەیەك راوەستا تا ساڵی (1968) کەدیسان تەعریب دەستیپێکردەوە لەساڵانی (1970) تا (1974) پرۆسەکە زۆر لەسەرخۆ بەرێوەدەچوو، بەڵام هەر دوای نەمانی گفتوگۆو راگەیاندنی (ئۆتۆنۆمی کارتۆنی) پرۆسەکە بەشێوەیەکی بەربلاّو دەستیپێکردەوە.

ناو شارو کرێکارانی کارگەکان کە هەموو ئەم جارە بەتەرعیب کردنی کرانە عەرەب)[6] دەستێ پێکرد.

خودی سەدام حوسێنی جێگری (ئەحمەد حەسەن ئەلبەکر) سەرۆکی ئەو دەمە خۆی بەشداری ئەم هەڵمەتە گڵاوەی کرد، کاتی هاتنی بۆ کەرکوك بە بۆنەی تێپەڕبوونی ساڵێ بەسەر بەیانی ئازاردا، بنچینەی گەڕەکی (وەحدە=-حوریە)ی دانا، ئەم بنچینە دانانە بوو بەبنچینەی شێواندنی سیمای کوردێتی کەرکوك بەعس هەر بەوەوە نەوەستا لە(1975/3/6) لەکۆبونەوەی ئۆپێکا کە لەجەزائیر کراو لەپەراوێزی کۆبونەوەکاندا بەستێ قۆڵی لەگەڵ ئێرانو جەزائیر دانیشتنو لەوێدا عیراق وازی لەزۆربەی مافەکانی کەنداو هێنا (مافی خۆی) بەس بەمەرجێ شا یارمەتیشۆڕشی کورد نەداتو ئاوڕیان لێنەداتەوە. کارەسات لەوەدایە حکومەتی عیراق گەلی کورد لەباشوری کوردستان بەپارچەیەك لەعیراق حیساب دەکاتو لەولاوە ئامادەیە بۆئەوەی هیچ نەداتە کورد مافی خۆی بداتە وڵاتێکی تر!! عەرەباندن (تەعریب) لەگەرمەی گفتوگۆکانیشدا نەوەستاوەو کاری بۆ کراوە لەسەرجەم ماوەی گفتوگۆکانیشدا بەعس هەوڵی داوە سود لەئارامی دۆخەکە ببینێ بۆ زیاتر جێبەجێکردنی خواستەکانی خۆی لەگفتوگۆی شەستەکاندا، لەرێکەوتننامەی 70دا لەگفتوگۆی 1983ی یەکێتیو عیراقدا، لەگفتوگۆی (1991)ی عیراقو بەرەدا. هەروەك چۆن سودی لەبارودۆخی دوای راپەڕینیش بینیووە بۆ زیاتر چەسپاندنی پرۆسەی تەعریب، هەر لەچوارچێوەی پرۆسەی تەعریبدا هەنگاوێکی تر گۆڕینی ناوی شوێنەکانە کە پیشتر ئاماژەمان پێدا. رژێمەکانی عیراق بەگشتیو بەعس بەتایبەتی پیس ترینو چڕترین کاریان لەکردەی عەرەباندندا گۆڕینی ناوی شوێنەکان بوو لەکوردیەوە بۆ عەرەبی بۆ نموونە دوا ناوەندی کوردستان کرایە (عبدالملك بن مروان)و ئاسۆ کرایە (طليعة)، حزبی بەعس لەو هەڵمەتەدا ناوی دوکانو چایخانەو کۆگاو مزگەوتو قوتابخانەو بازاڕو باڕو حەمامو جادەو نەخۆشخانەو گەڕەكو گۆڕستانەکانیشی گۆڕی) لەڕاستیدا یەك گۆڕستانی عەرەب کە مێژووەکەیکۆن بێت لەو شارە نییە. یەکەم هەوڵی عەرەباندنی ناوی شوێنەکان لەناوی کەرکوکەوە دەستیپێکرد ئەوەبو بە(مەرسومێکی کۆماری) کە (1976/1/29) دەرچوو کەرکوك ناوەکەی کرایە (تأميم) دەقی مەرسومەکە (بڕیارەکە) دەڵێ:

مەرسومی کۆماری ژمارە 41 رۆژ 1976/1/29

(استنادا الى موافقة مجلس قيادة الثورة والمادة الرابعة من قاون المحافظات رقم 159 لسنة 1969-المعدل وبناء على ما عرضه وزير الداخلية رسمنا بما هوات

---

5 -العراق، كتاب الاول حنا بطاطو، لاپەرە 81 بۆ 86.

6 -کەرکوك لەچاوی مێژوودا ل15، نۆڤەمبەری 1991 ئەکرەم.

1-احداث محافظة باسم صلاح الدين.

2-ابدال اسم محافظة كركوك بأسم محافظة التأميم ويتبعها كل من الأقضية التالية:

أ-مركز كركوك. ب-قضاء الحويجة.

على وزير الداخلية تنفيذ هذا المرسوم

كتب ببغداد في اليوم الثامن والعشرين من شهر محرم

احمد حسن البكر

رئيس الجمهورية)[7]

هەر لەناو شارەکەدا هەستا بەگۆڕینی ناوی گەڕەکەکان بۆ ناوی عەرەبیو دەیان گەڕەکی عەرەب نشینو عەرەبی دروست کرد کە هیچ یەکێکیان نە لەسەرژمێری ساڵی (1947)، نە لەسەرژمێری ساڵی (1957)دا نەبون. دەبێ بڵێین لەسەر ژمێری ئەو دوو ساڵەدا هیچ گەڕەکێك نیيە لەکەرکوکا کە پێی بڵێن ئەمە بەتایبەتی گەڕەکی عەرەبانە، حکومەت کەرکوکی کردە (تأمیم)و لەکاروباری فەرمیدا (تأمیم) دەنوسرێ، بەڵام تەنانەت عەرەبیش زۆربەیان هەر دەڵێن کەرکوكو ئەو ناوە لەناو خەڵکدا وەکو خۆی ماوە. لەو گەڕەکە عەرەبیانەی حکومەت بۆ تەعریب کردنی کەرکوك دروستی کرد.

1-**حی مثنی**

2-**حی کرامە (لەنێوان ئازادیو ئیسکانا)**

3-**خانوەکانی قەراغ خاسە لەئیمام قاسم.**

4-**حي الشرطة.**

5-**الحرية.**

6-**الوحدة.**

7-**العروبة.**

ئەم چوارەی دوای هەر چواریان لەسنوری شۆڕیجە کراون.

8-**قادسية الاولى.**

9-**واحد آذار.**

10-**واحد حزيران.**

11-**حي الواسطي.**

12-**حي الخضراء.**

13-**دوبز.**

14-**جيش الشعبي.**

15-**شقق سكنية في مصلى.**

---

[7] **-لەڕۆژنامەکانی ئەو سەردەمەدا دەقی بڕیارەکە هەیە ئێمە دەقی بڕیارکەمان دانەگرت ئەوەی مەبەست بونوسیمان، هەر بەهەمان ژمارە بڕیار سەلاحەدین دروست دەکرێو دوزی دەخرێتە سەر، سەیر ئەوەیە کەرکوك بەو کۆنیيە 2قەزاو تکریت یەکسەر چواری ئەدرێتێ!!**

16–شقق سكنية في شورجة.

17–الفين دار.

18–دور الضباط وجبةالثانية، الثالثة، الرابعة.

19–دور الجسر الرابع.

20=دور السكك الحديد.

21–دور حي الغاز.

هەروەها

(1-مستوطنه ی (دور استخلاص الكبريت-موظفين) كه هەمویان عەرەبی باشوری عیراقنو بەعسین.

2-مستوطنه ی(دور استخلاص الكبريت-عمال) كه هەمویان عەرەبی باشوری عیراقن.

3–شاكر العزاوی كه سەرەك عەشیەرەتەو بەدوری یەك كیلۆمەتر كۆمەڵێ لە(1، 2) هۆزی عەرەبی كۆكردۆتەوە بۆ پارێزگاری كردنی كارگەكە، زیاتر لە15ماڵن.

4-مستوطنه ی مەیسەلون لای چراغ (100ماڵ) ساڵی 1977 دامەزراوە.

5-مستونه ی حەیفا، عەشرەتی شەرگاوی ساڵی 1977 (150 تا 200ماڵ) لای عومەر بەگ.

6-مستوطنه ی یافا لای قوشقایە 100 تا 150 ماڵ ساڵی 1977 دامەزراوە.

7-مستوطنه ی رافدین سەروی قەرەدەرە بەلای قەرە عەربەتەوە.

8-مستوطنه ی (قدس) بەلای دوبزەوە (100 تا 150) ماڵ.

9-مستوطنه ی (دور منتسبی الامن والاستخبارات).

11-مستوطنه ی (التأمیم).

12-مستوطنه ی (30) تەموز[8].. هتد.

بۆ زیاتر رونكردنەوەی پرۆسەی تەعریبی ناوشار بڕوانە ئەم خشتەیەی خوارەوە

ژ	ناوی گەڕەك	ساڵی دروست بون	ژ. خانوو	شوێن/ تێبینی
1	حي الكرامه	1970 نەخشەی كێشرا	600خانو	سەرجادەی كەركوك-سلێمانی
2	حي المثنى	71-72تەواوبوو	500خانو	نێوان ئیسكانو ئازادی
3	الفين دار+4000	1979دەست پێكرا	6000خانو	مقاولاتی ناوخۆو بێگانە دروستیكرد
4	عمل الشعبی	ساڵانی 72تا85	1000خانو	سەرجادەی كركوك-دبز بۆ كرێكاری غازو كبریتو نەوت

[8] –ئەمنی ستراتیژی عیراقو سێكوچكەی بەعسیان، ئەمین قادر مینە، چاپی دووەم 1999، ل252 هەر لەو كتابەدا بەدورودرێژی ئەم بابەتە قسەی لەسەر كراوە كە پێویست ناكات ئێمە دوبارەی بكەینەوە.

5	حي الضباط	سالانى70تا85	500خانو	بۆ ئەفسەرە پلەدارەكان
6	هي البعث	سالانى 70-85	800خانو	تسعين كۆن بۆ بەعسيەكان
7	حي الواسطي	= = = = = = =	1950خانو	لەسەر رێى بەغدا-تكريت
8	دور السكك	= = = = = =	(7،8)پێكەوە	لەسەر رێى بەغدا-تكريت
9	حي الغرناطة	= = = = =	2600ماڵ	دەستى چەپى جادەى بەغدا
10	حي الاشتراكي	= = = = =	پێكەوە	هاوشانى خاسەو تسعينى نوێ
11	حي الحجاج	سالانى 70-85	2950ماڵ	لەمبەرى خاسە سەر رێگاى لەيلان شۆڕجەو قەسابخانە تازەكە
12	حي الوحدة	= = = = =		
13	حي الحرية	= = = = =		
14	حي العروبة	= = = =		
15	دور الآمن	= = = = =	220ماڵ	لەنێوان شۆڕيجەو حوريە
16	دور ضباط	= = = =	100ماڵ	بۆ ئەمنو سيخوڕەكان
17	حي القتيبة	= = = = =	750ماڵ	بەرامبەر دور الامن ودور الضباط
18	كوژراوەكانى قادسيە	1981-1982	200زەوى	نێوان حي المثنى وحي الكرامة
19	نێوان لەيلانو كەركوك	هاوينى 1981	33.000 پارچە زەوى	بەدوو قۆناغ يەكەم 8هەزار پارچە زەوى+19هەزار دينار دوەم 25 هەزار پارچە زەوى
20	شوقەكان	سالانى1980	400ماڵ	نێوان موسەلاو قەسابخانەى كۆن دەهەزاريەكان
2	حي البعث	= = = =	200ماڵ	ئيمام قاسم بۆ بەعسيە

1				پیسەکان امن واستخبارات
22	قادسیەو شوێنی دیکە	ت/یەکـــەمی 86و دواتر	30.000هەزار پارچـــە زەوی	بەسەر عەرەبدا دابەشکرا جگـــە لەهـــەزاران پارچەیتر
23	دوبز	70بۆ 80	1500 تـــا 1600 ماڵ	لـەنێوان کرکـوك-دبـز بـۆ عەرەب
24	بەدوەکان	83-72	6000ماڵ	لەناوچەی کەرکوك
25	بەهۆی دیکەوە	1994-1963	هەزار ماڵ	بـەبیانوی‌و هەمەچەشـن لەتەواوی کەرکوکا
	گەرەك‌و شوێن‌و جێ		100.000ماڵ زیاتر	

هـەروەها سـەرگەڕانی کـردە قـودس، ناحیـەی سـەرگەڕان، چیا لەکتێبەکەیـدا سێ کوچکەی بەعسیان دەنوسێ (ئـەم ناحیەیە لەسـاڵی 1963 تـەعریب کـرا، سـەرلەنوێ سـاڵی 1976 تـەعریب کراوەتـەوەو، عەشـیرەتی جبـوری عـەرەبی بـۆ هێنراوە)و سەرجەم گوندەکانی ئەم ناحیەیە عەرەبی تیا نیشتەجێ کراوە.

قەرەهەنجیریش کە گوندێکی کۆنی کوردنشینەو دانیشـتوانی لەخـەڵکی ناوچـەی شـوان‌و قەرەحەسـەن پێـك دەهـاتن‌و لەسەر جادەی نێوان سلێمانی کەرکوك بوو حزبی بـەعس کردیـە شارۆچکەو تـەعریبی کـردو ناویشی نـا (رەبیـع) دبـزی کـردە دبـس‌و بـەم جـۆرە کەوتـە تـەعریبکردنی ناوەکـان، گـۆڕینی نـاو بـەلای رژێمـی بەعسـی کۆلۆنیالسـتەوە هۆیەکـە لەهۆیـەکانی سـڕینەوەی کوردبـوون، بۆیـە لـەو پێنـاوەدا سـەدان ملیـۆن دینـاری خـەرج کـردووەو لـەناو شـارێکی کـۆنی کوردەواریدا شارێکی عەرەبی دروست کردووە، ئەوەی وای کردووە کە بەعس پشتی بەم کارەوە نەیەشێ ئەوەیە.

1-بەم کارە کەرکوك لەچنگی کورد دەردەهێنرێ‌و دەبێتە شارێکی عەرەبی، هەروەك چۆن بەرەوتی مێـژوو موسـڵ بـو بەشارێکی عەرەبی.

2-هەموو ئەو خەرجی‌و زیانانەی لەرژێمی بەعس دەکەوێت لەکیسەی ئەو دەرناچێت‌و هەر لەداهاتی نەوتی کەرکوك خۆی دەردەچێ، ئێمە ئەگەر بزانین کە داهاتی نەوتی عیراق لەساڵی (1980) گەیشـتۆتە (25)بلیـۆن دۆلارو لـەو داهاتـە 80%ی نەوتەکە لەکەرکوك دەرهێنرابێت ئەوا نزیك (20)بلیۆن دۆلار لەو پارەیە دەسـکەوتی نـەوتی کوردسـتانە. لێـرەدا دەردەکەوێ کـە بۆچـی بـەعس پشـتی بـەو پارەیـەوە نەیەشاوەو بگـرە قـازانجی گـەورەش دەکـات، بـەعس لەدرێـژەی ئـەم هێرشـی تـەعریبی شـوێن‌و جێگـەو رێگـەو نـاوەدا لەسـاڵانی (1980) بـەدواوە هـەوڵێکی بێ‌وچـانی خسـتەگەڕ بۆئـەوەی تەنانـەت رێگە نەدات دایك‌و باوکی کـورد نـاوی منداڵەکانیشیان بـەکوردی بنـێن لەکاتێکدا شۆڕشـی نـوێ لەدەسـت پێکـەوە بەکوردی‌کردنی ناوی منالانی کردە یەکێ لەئامانجە سەرەکیەکانی شۆڕش، لەسـاڵانی هەشـتا بـەدواوە ئـەو دایـك‌و باوکـەی منداڵەکەیان لەکەرکوکدا لەدایك بێت‌و ناوی کوردی لێبنێن دوچاری دەیان کێشەو بێنەو بەردەی دەکەن بۆیە دەبینین لـەو شارەدا لەساڵانی حەفتا بەدواوە ناوەکان زۆربەیان دەبنە عەرەبی ئەمە جگە لـەماوەی گفتوگۆی نێـوان یـەکێتی‌و بـەعس

کە لەکەرکوکدا جارێکی‌تر منالآن بەکوردی ناونرانەوەو لەو ماوانەدا دەیان خێزان منالەکانیان ناو نا هەلۆو هەلمەتو شوان بەناو پێشمەرگەوە.

چیرۆکی ناوی کوردی لەکەرکوك وەك چیرۆکی ناوی ئەمازیغی دێتە بەرچاو سالی 1998 کە لەمەغریب باوکێ منالەکەی ناو نا(نۆمیدیا) سەرهێشەیەکی گەورەی بۆ دروست بوو و لەکەرکوکیش ئەو بەزمە بەشێوەیەکی‌تر هەیەو ئەو فەرمانبەرانەی لەنەخۆشخانە یان لەدەزگاکانی تۆمارکردنی ناوو ناسنامەی شارستانین بۆ تەعریبکردنی ناوێکی کوردی هەزاران بڕوبیانوو دێننەوە بەپێی قسەی دکتۆر ئازاد شێخانی (حکومەتی بەعسی عیراق لەچوارچێوەی تەعریبا هەر ناوچەیەکی بەرەو رۆژهەلات لەکەرکوك دروست کردبێت ناوێکی فەلەستینی لێناوە وەك (قودس، حەیفا، تادوایی، بەلام بەرەو رۆژئاوا جۆرێکی‌تر لەتەعریب بەکارهاتووە)[9] سەرجەم ئەو گەڕەکانەی ناو کەرکوك کە پێشتر ناومان بردو بەنیازی تەعریب دروست کراون نە لەسەرژمێری (1947) نە لەسەرژمێری (1957)دا نین. دکتۆر نوری تالەبانی لەکتێبەکەیدا (ناوچەی کەرکوكو هەولدان بۆ گۆڕینی واقیعی نەتەوایەتی) دەلێ (حکومەتی عیراقی هەر بەتەعریبی ئەو ناوانەوە وازی نەهێنا لەگەڕەكو شوێنەکانی ناو کەرکوك بەلکو سەرجەم ئەو گوندانەی کە لەئاکامی تەعریبدا روخاندنیو لەسنوری ناوچەی بابو باپیر دوری خستنەوەو لەئۆردوگا زۆرەملێکان نیشتەجێی کردن لەهەندێ مەرکەزی قەزاو پارێزگاکانی دیکەی بێ‌ئەوەی هیچ پێداویستییەکی ژیانیان بۆ دابین بکات ناوی عەرەبی لەم ئۆردوگایانەش نا وەك (الصمود، القدس، القادسیە)[10].. تادوایی. بەم جۆرە ئەو ئۆردوگایانەش کە بۆ ئەو خەلکە (سیڤیل) مەدەنیە دروست دەکرا کە لەگوندی بابو باپیرو زەوی‌وزاری خۆیان دوردەخرانەوەو دەخرانە ژێر چاودێری توندوتیژی دەزگاجاسوسیەکانی حزبی بەعسەوەو ئەم ئۆردوگایانە لەشێوەی زیندانێکی گەورەدا دروست کرابوون حزبی بەعس جگە لەوەی لەچوارچێوەی دەستورە کاتییەکەدا ئاماژە بەبونی کورد دەداتو تەنانەت دان بەئۆتۆنۆمیەکی کارتۆنیشدا دەنێ بۆ کورد کەچی رێگەی نادات حزبی سیاسی بۆ خۆی دروست بکاتو لەژێر پەرچەمی حزبی بەعسدا دوو حزبی کارتۆنی هەبوو کە زۆرێك لەرۆشنبیران سەبارەت بەبونە ئەندام لەو حزبە کارتۆنیانەدا بڕوایان وابوو ئەوە (جاشی جاش بوونە) بۆیە دەگوترا کورد هەر ببێتە پیاوی بەعس باشترە راستەوخۆ بێت نەك لەرێگەی کەسێکی ترەوە لەناویشدا حزبی بەعس بەهیچ شێوەیەك جێگای کوردی تیا نەبووەوە لەبەرئەوەی ناوی حزبەکە (حزبی بەعسی عەرەبی ئیشتراکی) بو ئێمە قسەمان لەسەر ناوەکەو گرێکانی ناوی نیە. قسەمان لەسەر ئەوەیە کە ئەو دەلێ عەرەبیو دێ کورد لەو حزبەدا بەزۆر رێك دەخات وەك ئەوەی لەخوێندنگاو پەیمانگاو زانکۆکان دەیکرد. ئەوە بۆخۆی هەلوەشانەوەی بەندەکانی دەستورەکەو تەنانەت ئۆتۆنۆمیە کارتۆنیەکەش بوو..

ئەلبەت لەکەرکوکدا ئەم پرۆسەیە قورستر بوو لەبەرئەوەی کەرکوك نەدەچوە چوارچێوەی ئۆتۆنۆمی کارتۆنیەوە.

*دەسکاریکردنی سجلی 1957 :

(عیراقی دروست کراو) هەر لەو رۆژەوەی دوستکرا کەوتە وێزەی کوردو هەموو سەرانی یەك لەدوایەکی عیراق. چەپو راستیان. کۆنەخوازو پێشکەوتنخوازیان بڕوادارو بێ‌بڕوا. دەرحەق بەکورد تاوانبارنو هەمویان بەشی خۆیان بەکورد کردووە. لەفەیسەلەوە هەتا سەدام. سەرجەم ئەوپەڕی درندەییان بەرامبەر کورد نواندووە. چونکە هەر دروست بوونی عیراق بەم شێوەو قالۆرەیە دروستبونێکی زۆردارانەیە، تاوانباری فەیسەلیش بۆئەوە دەگەڕێتەوە هەر زوو لەو

[9] -دکتۆر ئازاد شێخانی/ رۆژی 2001/9/8 کات (6)ی ئێوارە. بارەگای کۆمەلەی روناکبیری کەرکوك کۆڕێك بەناوی (سیاسەتی تەعریبو هەلوێستی دەولی).

[10] -پەیڤین ژمارە (1) لاپەڕە (54) دکتۆر نوری تالەبانی.

قسەوقسەلۆكو بەڵێنانە پاشگەز بوونەوە كە بەكوردیان دابوو. بگرە هەڵپەی ئەوەیان بوو چۆن ویلایەتی موسڵ (كوردستان) بخەنە ژێر ركێفی عەرەبەوە دەبێ بزانین كە پێشتر عیراقو بەرتانیا لەبارەی كوردەوە شتی تریان دەگوت. دكتۆر عەزیز شەمزینی دەڵێ (عیراقو بەریتانیا بەناچاری دانیان نا بەدەوڵەتی خاوەن شكۆو دەوڵەتی عیراق بۆ ئەو كوردانەی لەچوارچێوەی سنوری عیراقدا دەژین مافی دامەزراندنی حكومەتێكی كوردی لەچوارچێوەی ئەو سنورەدا دەسەلمێنن. هەردوكیان ئومێدەوارن گروپە جیاجیاكانی كورد لەنێو خۆیاندا لەسەر شێوەو سنوری دەوڵەت رێكەونو كوردەكان چەند نوێنەرەێكی بەرپرسیار بۆ گفتوگۆ سەبارەت بەپەیوەندی ئابوریان بەدەوڵەتی خاوەن شكۆو دەوڵەتی عیراقەوە بنێرن)[11].

پێشتریش پێش ئەوەی حكومەتی عیراق دابمەزرێ حكومەتی كوردستان هەبوو، بەلام ئەمانە ئەحمەد موختار بەگ وتەنی قسەی روت بوون ساڵێكیش دوای ئەم راگەیاندنە كە حكومەتی خاوەن شكۆو عیراق دایان لە11ی تەموزی 1923 هەردوو دیسان پێكەوە بەیانێكیان دەركرد بەم جۆرەی خوارەوە:

1-حكومەت نایەوێ فەرمانبەری عەرەب لەقەزا كوردیەكاندا دابمەزرێنێ مەگەر كەسانی پێویستو شارەزا.

2-نایەوێ خەڵكی قەزا كوردیەكان ناچار بكات زمانی عەرەبی لەكاروباری (فەرمی) رەسمیدا بەكاربێنن.

3-پێویستەو دەبێ هەموو مافێكی دانیشتوان نەتەوەییو دینیەكانی ئەو قەزایانە پارێزراو بێت[12] پاشگەزبونەوەی وڵاتی هەمیشە سەربەخۆو عیراقی عەرەب لەم قسەو راگەیاندنانەی سەرەتای سەرهەڵدانی چەوسانەوەی كوردە هەر بۆیە هەر لەسەردەمی پاشایەتیدا (یاسین هاشمی) دەست دەداتە تەعریبكردنی ناوچەی حەویجە (مەلحە) پرۆسیسی چەوسانەوەو زەبروزەنگ لەهەر كوێیەكیتر زۆر زیاتر لەشاری كەركوكو سنوری پارێزگاكە بەگشتی پیادەكراوە، لەبەرامبەر دەركردنی هەر ماڵە كوردێكی كەركوكی دوو ماڵە عەرەبی دور لەهەموو دابو نەریتو ئاكارو رەوشتو مێژویەكیئەو شارە نیشتەجێ كراون. (هەرسێ كردەكە عەرەباندنی كەركوكو كیمیابارانی هەڵەبجەو ئەنفالی كوردستان سەبارەت چەوسانەوەی نەتەوەیەك لەلایەن ستەمكارانەوە هیچ جیاوازیەكی نیەو هەرسێ كردەكە دەچنە خانەی جینۆسایدەوە). پێشتر باسی ئەوەمان كرد هەر لەساڵی (1937)ەوە مەلیك غازی (20)هەزار ماڵە عەرەبی لەسنوری پارێزگای كەركوكو مەلحە (حەویجەی ئێستا) نیشتەجێ كرد. ئەمانەو دواترئەوانەی كە پاشتریش هێنرانە ئەو شارەوە چوارچێوەی سنورەكەی هەمویان بۆ بەرژەوەندی زیادكردنی عەرەب بەكارهاتنو بەكارهێنران لەسەرژمێریەكانی دواتردا لەبنەڕەتا حەویجە نە قەزابوو نەئاوەدانی ساڵی (1925)یش كەویلایەتی موسڵ لكێنرا بەعیراقی عەرەبیەوە شاری كەركوكیش كرا بەلیواو لەم چوار قەزایە پێك هات (مەركەز، كفری، گل، چەمچەماڵ) ئەوكاتە شتێك نەبوو ناوی قەزای حەویجە بێت، دكتۆر نوری تاڵەبانی دەنوسێ ژمارەی هۆزی (العبید) پاش (10)ساڵ لەنیشتەجێكردنیان لەدەشتی حەویجە گەیشتنە (11) هەزارو (جبور) لەوەش زیاتر. تەنانەت لەساڵی (1957)دا (20) ساڵ دوای ئەو نیشتەجێكردنە عەرەب لەپارێزگای كەركوك گەیشتنە (109620) كەس (26981)كەسی لەسنوری ناحیەی حەویجەدا بووە. بگەڕێرەوە بۆ سەرژمێری ساڵی (1957).

---

[11] –جوڵانەوەی رزگاری نیشتمانی كوردستان. دكتۆر عەزیز شەمزینی، وەرگێڕانی فەرید ئەسەسەرد ل162 ئەم دان پیانانە لە24ی تشرینی دوەمی 1922 راگەیاندرا.

[12] –القضیة الكردیة في العشرینات. د.عەزیز الحاج.

بەعس لەگەڵ گرتنەدەستی دەسەڵات بۆئەوەی ڕێژەی عەرەب لەشارەکە زیاد بکات هەر ماڵە عەرەبێکی هێنابێتە کەرکوك دەسبەجێ (سجل نفوس)ی ساڵی (1957)ی بۆ کردووە، بۆیە سجلی (1957) چونکە لای کوردو بێگانە ئەو سەرژمێریە سەبارەت کەرکوك تاڕادەیەکی بەرچاو لەوانی‌تر باشترەو هەڵەو پەڵەی کەمتری تێدایە، بۆیە حکومەتیش مکۆم تر کاری بۆ شێواندنی ئەمەیان کردووە لەکاتێکدا دەکۆمێنتەکانی سەرژمێری ساڵی (1957) پارێزراوەو کەمو زیادکردن لەدوای ئەو کارناکاتە سەر ڕاستییەکان. لەسەرژمێری (1957)دا ژمارەی دانیشتوانی کەرکوك بەم شێوەیە بوو:

زمانی دایك	ناوشاری کەرکوك			پاش ماوەی پارێزگاکە			کۆی گشتی پارێزگا		
	نێر	مێ	کۆ	نێر	مێ	کۆ	نێر	مێ	کۆ
کورد*	21281	18266	40047	74110	73436	147546	95391	92203	187593
عەرەب	15008	12119	27127	41716	40777	82493	56724	52896	109620
ئێرانی	60	41	101	17	5	22	77	46	123
تورکمان	22564	22742	45306	18992	19073	38065	41556	41815	63371
ئینگلیز	391	243	634	42	21	63	433	264	697
فەرەنسی	22	13	35	6	-	6	28	13	41
هیندی	53	26	79	5	3	8	58	29	87
کلدانی‌و سریانی	774	735	1509	48	48	96	822	783	1605
هی‌تر	226	192	418	-	-	-	226	192	418
نادیار	2684	2462	5146	113	25	138	2797	2487	5284
گشتی	63063	57339	120402	135049	133388	268437	198112	190727	388839[13]

لێرەدا دەبێ بڵێین سەبارەت بەم ڕێژەو ژمارانەش کورد تێبینی خۆی هەیە، چونکە زۆربەی کوردەکان خۆیان بەتورکمان نوسیوە ئەمە جگە لەوەی سەبارەت بەو (5284) کەسەی کە بەنادیار نوسراوە بەڕاستی نیشانەی سەرسوڕمانی دەوێ لەڕاستیدا ئەم ژمارانە لەدەیان بەڵگەو دەکۆمێنتا نوسراون‌و تۆمارکراون. کەچی ڕژێمی بەعس تاکە مەرجی بەرامبەر ماڵە دە هەزارییەکانی ساڵانی هەشتا ئەوەبوو دەبێ سجلی نفوسیان بگۆڕنە کەرکوك‌و نەچنەوە شوێن‌و ڕێی خۆیان. بەعس بۆئەوەی ئیشوکاری سجلی نفوس گۆڕین‌و بێنەوبەردەی گواستنەوە نەبێتە مایەی سەر ئێشەی ماڵە عەرەبە هێنراوەکان کارئاسانی زۆری کرد لەوانە:

1-بەڕێوەبەرایەتی ناسنامەی شارستانی بەخەڵکانی سیخوڕو جاسوس پڕکردو کوردو تورکمانەکانی ئەو فەرمانگەیەی یان گواستەوە یان کارکەنارکرد، مەبەست لەمەش ئەوەبوو کە زۆربەی فەرمانبەرەکان بکاتە بەعسی‌و عەرەبە هێنراوەکان لەئیشوکاردا کێشەیان بۆ دروست نەکرێت.

---

* لەلیستەکەدا عەرەب یەکەمەو کورد دووەمە خۆمان وامان لێکرد.
*لەبری تورکمان تورك نوسراوە.
13 –کرکوك دراسة سياسية واجتماعية/ وريا جاف ص254.

2-زۆربەی ئەو فەرمانبەرە نوێیە عەرەبانەی لەو فەرمانگەو بەڕێوەبەرایەتییە دادەمەزران سەبارەت ترسناکیو زیادبوونی ڕێژەی کورد لەو شارەدا خولی تایبەتیان بۆ کرابووەو بۆ خۆشیان وا پەروەردە کرابون کە بەچاوی دوژمنەوە تەماشای کورد بکەن.

3-پارەو پوڵو زەویو خەڵاتی هەمە چەشن بۆ فەرمانبەرە عەرەبە نوێیەکان دابین دەکراو بەڕادەیەك هەرچیان پێویست بایە بۆیان دەستەبەر دەکرا.

بەم جۆرە سجلی نفوسی دانیشتوانی کەرکوك بەیەکجاری شێواو گۆڕانێکی بەرچاو لەکەمو زیادبونی دانیشتوانەدا سەری هەڵدا بەڕادەیەك جیاوازی نێوان سەرژمێری ساڵی (1957) بۆ ساڵی (1977) هێندە گەورەیە کە عەرەب بۆ خۆشیان بڕوایان پێنیە.

ئەمە جگە لەوەی سەدان گوندی ناوچەکە لەکورد چۆڵ کرانو عەرەبیان بۆ هێنرا کە ئەمەش کاری کردە سەر ڕێژەی دانیشتوان لەو گوندانە (حەشیشە، دەڵسی گەورە، دەڵسی بچوك، کۆمبز، ڕەحیم ئاوا، گرد رابیعە، عەتشانە، تەل مەغار، سێکانی، ئەرگۆن، سەی محەمەد) پێشتر لە زۆربەی ئەم گوندانەی کوردستان کوردو عەرەب پێکەوە دەژیان بێئەوەی ئەو پێکەوەژیانە کار بکاتە سەر پەیوەندی لەمێژینەیان. عەرەبە نیشتەجێکانیش ئەو خاکەیان بەخاکی کورد دەزانی نەك خاکی خۆیان، لەماوەی کەمتر لە(20) ساڵی دەسەڵاتی بەعسیاندا گەر بێتو ژمارەی سەرخێزانی هەرماڵێك (ماڵە عەرەب) بە(5) کەس دابنێین ئەوا دەبێ لەوە تێبگەین کە لەو ماوەیەدا زیاتر لەنیو ملیۆن عەرەب لەپارێزگای کەرکوك نیشتەجێ کراوە.. لەبەرامبەر ئەم نیشتەجێکردنەدا بەرتاقای ئەوە ماڵە کورد دەرکراوەو دورخراوەتەوە لەزێدی بابو باپیری. بەعس پێی وایە ڕێگای بەعەرەب کردنی کەرکوك بەوە دەستەبەر دەبێت هەر ماڵە عەرەبێك بێت گورج سجلی (1957)ی بۆ بکاتو هەر ماڵە کوردێ دەربکات خێراتر مافی بوونی لەو سجلەدا بسڕێتەوە. ئەمە بەتایبەتی لەو گواستنەوەی سجلانەدا دەستیپێکرد کە ساڵی (1988) بەبۆنەی ئەنفالەوە بەشێکی زۆریانی گواستەوە بۆ سلێمانیو هەولێرو شوێنەکانیتر. ئەم کارە سەرئێشەیەکی زۆری بۆ خەڵکە کەم دەرامەتەکە دروست کرد. دور لەهەموو بڕوبیانوو بوختانێك ڕژێمی بەعس بۆ زیاتر شێواندنی سیمای کۆمەڵایەتی ئەتنیکیو ڕەوشتیو دیرۆکی کەرکوك خراپ ترین نمونەی عەرەبی لەم شارە نیشتەجێ کرد. بەم جۆرە دەبینین حکومەتی عیراقی عەرەبی زۆرترین هەوڵی بەکارخست بۆ تێکدانو دەسکاریکردنی سجلی (1957). ئێستا ئەو ماڵە عەرەبانەی لەساڵانی (1963) بەدواوە هێنراونەتە کەرکوكو نیشتەجێکراون هەموویان سجلی ساڵی (1957)یان بۆ کراوە. زۆرێك لەو عەرەبانە سەرەڕای دابینکردنی هەموو پێداویستییەکانیان کەچی هەر خەون بەگەڕانەوەوە دەبینن گەڕانەوە بۆ شوێنو جێی خۆیان..

*تێکدانی نەخشەی ئیداری:

ڕژێمەکانی عیراقو ڕژێمی بەعس بەتایبەتی بۆ دەربازبون لەو دەردەسەرییەی بەبۆنەی بونی کوردەکانی کەرکوك-ەوە توشیان هاتوە پەنایان وەبەر هەموو ڕێگایەك بردوە تا قوتاربنو کەرکوکیش لەکورد قوتاربکەن!! تێکدانی نەخشەی ئیداری کەرکوك یەکێك بو لەو کردانەی ڕژێمەکانو بەتایبەتی بەعس لەم پێناوەدا لەهەموویان زیاتر کاریکردوە. ئێمە پێشتر گوتمان لەساڵی (1925)دا لیوای کەرکوك لەم چوار قەزایە پێك هات (مەرکەزی کەرکوك، چەمچەماڵ، کفری، گل) کەچی بەدرێژایی ساڵانی دواتر هەر بەخاتری ئەوەی ژمارەی عەرەب سەروتر چێت ئەم قەزاو ناحیانە ئەم بەرەو ئەوبەریان پێکراوە، بۆ نموونە قەزای دوز بەهەر چوار ناحیەکەیەوە (قادر کەرەم، نەوجول، ئامرلی، سەلمان پاك) کفری بەهەموو ناحیەکانی (سەرقەڵای جەباری، کولەجۆ، قەرەتەپە) بەخشران بەدوو پارێزگای (دیالی، تکریت)، لەکاتێکدا کفری هەر لەسەردەمی عوسمانیەوە شوێنێکی دیارو بەرچاو بوەو هەمیشە مەرکەزی ناحیەو قەزابوەو تکریتیش تەنها ساڵی 1976 کرایە پارێزگا قەزاکانی چەمچەماڵو کەلارو ناحیەکانی سەنگاو ئاغجەلەرو تیلەکۆو پێبازی خستە سەر سلێمانی ئەگەرچی دەبێ بڵێین

قەزای چەمچەماڵ لەسەردەمی‌عوسمانی‌دا تا ساڵی 1922 خۆی لەسەر سلێمانی بووە لەدواجاردا کەرکوک بەم شێوەیەی خوارەوە لەکورد روت کرایەوە، بڕوانە خشتەکە:

پارێزگای نوێ	ناحیە	روبەرکم²	قەزا	پارێزگاکە	ژ
تکریت	قادر کەرەم، نەوجول، ئامرلی، سەلمان پاک	4019	دوز	قرکوک	1
دیالە	سەرقەلا، جەبارە، کولەجۆ، قەرەتەپە	نزیکەی 9.000کم² روبەرێتی	کفری	کەرکوک	2
سلێمانی	تیلەکۆ، پێباز		کەلار	کەرکوک	3
سلێمانی	ئاغجەلەر، سەنگاو		چەمچەماڵ	کەرکوک	4

تێبینی: کەلارو چەمچەماڵ پێکەوە روبەری خاکەکەیان (4490)کم² پتری نەخشەی[14] کارگێڕی کەرکوک لەسەر دەستی رژێمی بەعس بەر هەڵوەشاندنەوە کەوتو عەرەبێنرا.

بەرلەوەی باس لەو هۆزو بنەماڵانەش بکەین کە بەعەرەب لەقەڵەم دراون بەخێرایی ئاوڕێك لەچۆنێتی یەکەی کارگێڕی کەرکوك ئەدەینەوە. هەر لەساڵی (1929-1930)یەوە تا ئێستا:

ساڵی 1929-1930 یەکە بەڕێوەبەریەکانی لیوای کەرکوك بەم شێوەیە بووە:

1-مەرکەزی لیوا بریتی بوو لەکەرکوك، داقوق، ئاڵتون کۆپری (پردێ)، قەرەحەسەن (لەیلان) شوانو مەلحە.

2-قەزای چەمچەماڵ بریتی بوو لەناحیەی چەمچەماڵ.

3-قەزای کفری بریتی بوو لەکفری، دوزخورماتوو، قەرەتەپە، قەڵای شێوانە.

4-قەزای گل بریتی بوو لەناحیەی گلو سەنگاو[15]

ساڵی –1936-

1-مەرکەزی کەرکوك — قەرە حەسەنو شوان و داقوقی لەسەر لادراوە

2-کفری — شەبیجەی لەسەر لادراوە

3-چەمچەماڵ — ئاغجەلەر شوانو سەنگاوی خراوەتە سەر

4-گل — کراوەتە قادر کەرەمو داقوق[16]

ساڵی –1947-

1-مەرکەزی قەزا — قەرە حەسەن، ئاڵتون کۆپری، مەلحە، شوان

2-چەمچەماڵ — ئاغجەلەر، سەنگاو

3-داقوق — قادر کەرەم، دوزخورماتوو

4-کفری — پێباز،قەرەتەپە، شێروانە[17]

---

14 –ئەمنی ستراتیژی عیراق و سێکوچکەی بەعسیان/ ئەمین قادر مینە م.چیا.

15 –کەرکوك، گۆڤار ژمارە 4 ساڵی دووەم بەهاری 2001 مێژووی سەردەمە کارگێڕیو بەڕێوەبەرایەتیەکان ناوچەی کەرکوك/ بەشی یەکەم/ ئەژێ.

16 –سەرچاوەی پێشوو.

17 –بڕوانە سەرژمێری ساڵی (1947).

سالی –1948-

مەرکەزی قەزاوچەمچەماڵو کفری وەك خۆیان ماون، لەبری قەزای داقوق دوزکراوەتە قەزاو داقوقو قادر کەرەمی خراوەتە سەر.

سالی –1957-

1-کەرکوك ئاڵتون کۆپری (پردێ)، حەویجە، شوان

2-کفری پێباز، قەرەتەپە، شێروانە

3-چەمچەماڵ ئاغجەلەر، سەنگاو

4-دوز داقوق، قادر کەرەم

سالی –1984-

1-مەرکەزی قەزا قەرە حەسەن، شوان، تازە، یایچی،داقوق، قەرەهەنجیر

2-حەویجە عەباسی، ریاز، زاب

3-دوبز ئاڵتون کۆپری، قودس (سەرگەڕان)

روبەری گشتی سالی (1984) بریتی بووە لە(10391)[18]

سالأنی 1977-1987 چەند جارێکی تر گۆڕان بەسەر کەرکوکدا هاتووە

سالی 1988

قەرەهەنجیرو شوانو لەیلان بەر شالأوی ئەنفال کەوتنو وێران کران کە روبەرەکەیان بەگشتی (2202)کم^2 بوو.

سالی 1990-1991

1-قەزای کەرکوك تازە خورماتوو، داقوق

2-حەویجە ریاز

3-دوبز پردێ

سالی 1991-1992

1-قەزای کەرکوك داقوق، تازە

2-حەویجە عەباسی، ریاز

3-دوبز پردێ، قودس[19]

دەبینین بەردەوام شاری کەرکوك شارێکی سەقامگیرو ئارام نەبووە تەنانەت لەڕووی کارگێڕیشەوە هەرکاتێك رژێم ترسی ئەوەی لێنیشتبێت ناوچەیەکی کوردی سەربەو شارە لەڕوی رێژەی لەدایك بوونەوە بەرەو بەرزبوونەوە دەچێت بەهەرشێوەیەك بوە لەسەر ئەو شارە لایداوە ئەگەرچی ئەو یەکە عەرەبیانەش کە خراونەتە سەر شارەکە یەکەی هێنراون نەك مێژوویی. حکومەت هەر بەوەوە نەوەستاوە ئەم قەزا بکاتە ناحیەو ئەم ناحیە لابەرێ بگرە دەستیکردووە بەتەعریبکردنی هۆزو خێڵە کوردیەکانو هەوڵی داوە لەڕێگای بنەچە دروستکردنو فرٶفێڵو تەفرەدانی ترەوە زۆرێك لەوانە بەرێتەو سەر عەرەب لەوانە:.

[18] –ئەمنی ستراتیجی عیراق ئەمین قادر مینە ل283.

[19] سەرچاوەی ژمارە (15) نوسینی ئەژی.

1-سەرجەم کاکەییەکانی بەرجادەی بەغدا-کەرکوك سالی 1977 بەعەرەب نوسراون‌و چ وەك هۆزو خێڵ‌و چ وەك ئاین هەوڵیان داوەلەکوردی دابڕن. لەڕاستیدا کاکەییەکان لەسەرجەم شۆڕش‌و راپەڕینەکانی کورددا بەشداربونەو بۆ خۆشیان بیروباوەڕەکەیان بیروباوەڕێکی یەکجار کۆنی کوردستانەو تا ئێستاش زۆر بەیان هەمان ئەو بیروباوەڕەی خۆیان پاراستووەو دەیان شاعیری کوردی دیاریان تێدا هەڵکەوتووە لەوانە: (هیجری دەدە، میرزا خەلیل منەوەر، سەی عەباسی حیلمی، جۆپانی سوساوك، مەلا فەتۆش، مەلا زەینەڵ دارتاش، مەلا ئەڵماس خان، محەمەد جۆبان ئاسنگەر)* ئەمە جگە لەدە یان شاعیرو روناکبیرو کوردپەروەری‌تر سەیر ئەوەیە (عەزیز قادر سەمانچی) بێ‌هۆ شاعیرێکی پایەبەرزی وەك هیجری دەدەی کاکەیی کورد دەکاتە تورکمان لەکاتێکدا کە هەموو دەزانین کە دەدە هیجری یان هیجری دەدە شاعیرێکی پایەبەرزی‌کوردە راستە بەتورکی‌و فارسی شیعری گوتووە، بەڵام کوردەو ناوی (محەمەد کوڕی‌قەیسەر کوڕی مام نەزەر)ە لەهۆزی کاکەییە بەتیرە (مام)ە لەنەوەی ناوداری پایەبەرزی کاکەیی خەلیفە عەزیز شارەزوری‌یە کەیەکێك بووە لەیارانی سوڵتان ئیسحاق کوڕی شێخ عیسی بەرزنجی لەسالانی (1877-1952ز) ژیاوەوشیعری بەکوردی‌و تورکی‌و فارسی وتووە[20]. مستەفا نەریمان لەبارەیەوە دەڵێ (زۆربەی شیعرەکانی‌بەتورکمانی‌و فارسین لەو پارچە شیعرەی بەولاوە کە لەچلەی ماتەمی پیرەمێرددا خوێندویەتیەوە ئیتر بەکوردی هیچی بلاونەکردوەتەوە)[21] پیرەمێردو هیجری دەدە زۆر یەکیان خۆش ویستووە سەردانی یەکیان کردووە. هیجری‌دەدە زۆر سلێمانیشی خۆش ویستووەو توحفەی سلێمانی بەو عیشقەوە داناوە. پیرەمێرد لەبارەیەوە دەڵێ:.

هیجری دەدە هات بۆ سلێمانی
نەشئەو نەشیدەو سمێڵی هانی
خۆی زوو رۆییەوە شیعری جێ‌ماوە
خۆشی‌و شیعریشی بەناوو داوە[22]

ئەم بابەتە قسەی زۆرتر هەڵدەگرێ‌و ئەم کتێبە جێگای نیە. لێرەدا پێویستە بڵێین کاکەیی وەك هۆز هەموو کوردن‌و دەدەش پلەیەکی ئاینی، دینی کاکەییە، بەڵام کاکەیی وەك ئاین تورکمانیشی تێ‌کەوتووە. کاکەیی نەك هەر خۆیان بەکورد دەزانن بگرە خۆیان بەباووباپیری راستەقینەی کوردو پارێزەری ئاینی راستەقینەی باووباپیری کورد

* هەردەوێڵ کاکەیی بەم جۆرە باسی ئەو شاعیرانە دەکات.
1-میرزا خەلیل منەوەر. ناسراوە بەشاعیری چەوساوەکان (1863-1923ز).
2-سەی عەباسی حیلمی کاکەیی (1882-1962ز).
3-جۆپان یوسف جەمال، بەیەسوساوك کاکەیی بەناوبانگە، گەڵێ شیعری هەمەجۆری بەشێوە زاری ماچۆ هەیە تا ئێستا بەرهەمەکانی کۆنەکراوەتەوە (1859-1925ز).
4-مەلا فەتۆش. فەتحوڵلا کوڕی حەویش کاکەییە ئەم زاتە رابەرێکی ئاینی بووە، سرودی ئاینی هەیە لەکەرکوك هاتۆتە دنیاوە. هەر لەوێش کۆچی دوایی کردووە (1863-1919ز).
5-مەلا زەینەڵ کوڕی حەویش کاکەییە برای مەلا فەتۆشە. زۆربەی شیعرەکانی خۆشەویستین (1866-1922ز).
6-مەلا ئەڵماس خان یان خان ئەڵماس (1072-1138ك) ئەهلی حەق بووە.
7-محەمەد جۆپان ئاسنگەر کوڕی مەحمود کوڕی قەمبەرە (1890-1935ز).
بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە گۆڤاری کاروان ژمارە (41)ی سالی چوارەم 1986 گەشتێك بۆ ناوچەی گەرمیان ل74-77 هەردەوێڵ کاکەیی.
[20] -هەمان سەرچاوەی پێشوو.
[21] -رۆشنبیری نوێ ژمارە (107)، 1985، توحفەی سلێمانی مستەفا نەریمان ل216.
[22] -ژیان ژمارە 408/ 25ی ئابی 1934.

دەزانن،کاکەیی بەسنوری قەسری شیرین‌و کرماشان‌و خانەقین‌و کەلارو شارەزورو ناو کەرکوك‌و گوندەکانی سنوری داقوقدا بلاٌوبونەتەوە.

ئەمە جگە لەدەڤەری بادینان‌و موسلٌ‌و کوردستانی باکور، هەندێك لەگوندەکانی سنوری کەرکوك، داقوق کەباووباپیری کاکەییان بەدرێژایی سەدان سالٌ تیا ژیاوە بریتین لە(تۆپ زاوە، عەلی سەرای، زەنقیڕ، عەرەب کۆیی، مەتیق، عەلوەت پاشا، خۆرز)..

2-گێژ. ئەمانیش لەسنوری قەزای کفری دان‌و لە(20) گوندو ئاوایی نیشتەجێن ئاوایی سەرەکی گێژەکان (ئەبو عەلیقە) هۆزی گێژ سەدان تێکۆشەرو پێشمەرگەیان لەڕیزی کوردایەتی‌دا بووەو لەو پێناوەدا قوربانیان داوە. ئەمانیش وەك کاکەیی لەسالٌی (197)دا بەر شالاٌوی تەعریب کەوتن.

3-پالاٌنی لە(7 یان 8) گوندی سنوری ناحیەی قەرەتەپە نیشتەجێن سالٌی (1977) بەر شالاٌوی تەعریب کەوتن‌و دورخرانەوەبۆ عیراقی عەرەبی (باشوری عیراق).

4-سالٌەیی. کرا بە(صالٌحی) لەسالاٌنی حەفتادا بەر شالاٌوی تەعریب کەوتن بەتایبەتی لەسەرژمێری سالٌی (1977)دا لەناوچەو شوێنەکانی گل‌و قەرە حەسەن‌و گوندی سەربیرو ناو شوان‌و ناوشاری کەرکوك هەن. خەلٌکی رۆشنبیرو کوردپەروەریان تیا هەلٌکەوتووەو دەیان شەهیدیان هەیە.

5-شێخ بوزێنی. هۆزێکی کۆنی کوردن پێ‌دەچێت کاتی خۆی لەکوردستانی باکورەوە هاتبن. شێخ رەزای شاعیر شیعرێکی بەناوی شێخ بوزێنی هەیە، بەلاٌم ناوەرۆکی شیعرەکە لەگەلٌ ناونیشانەکەدا یەك نین. سەبارەت بەسالٌەیی‌و شێخ بوزێنی شوان ئەم دوو هۆزە بەلقی شوان دەزانن.

ئەم پێنج هۆزەو چەندین هۆزو بنەمالٌەی تر هەولٌی نەزۆکی بەعەرەبکردنیان دراوە.

6-هەروەها بەعس هەولٌی بەعەربکردنی شێخ‌و سەیدەکانی کوردستانی داوە لەکاتێکدا ئەم شێخ‌و سەیدانە بەڕەچەلٌەك‌و باووباپیر کوردن‌و پلەوپایە ئاینییەکەشیان پەیوەندی بەپلەوپایەی عەرەبی‌و ئیسلامییەوە نیە. جێی داخە خەلٌکانی ساویلکەو ناهۆشیار پێیان وابووە گەر ببنە عەرەب پیرۆزدەبن‌و بەئاگری دۆزەخ ناسوتێن. کاتی خۆیشی زاناعبدالکریمی مودەڕیس لەبنەمالٌەی زانایاندا زۆری لێکردین بەعەرەب لەو بارەیەوە مەلا جەمیلی مێژوونووس وەلاٌمێکی داوەتەوە.

بەم جۆرە زیاتر لە42.488کم^2 لەخاکی کوردستان بەر شالاٌوی عەرەباندن کەوتووە کە دەکاتە 49.41٪ی سەرجەم خاکی باشوری کوردستان کەتێکڕای خاکی باشوری کوردستان (86.000کم^2)ە[23].

ئەمە مشتێك بوو لەخەرواری رەفتارو کردەوکاری رژێمی بەعس بەرامبەر بەگەلی کوردو خاکی کوردستان لەکەرکوك بەمەبەستی تێکدانی نەخشەی کارگێڕی ئەو شارە. هەموو ئەم کارانە دادیئەو ستەمکارە مل هوڕانە نادەن کە بەزۆری زۆرداری دەیانەوێ خاکی دیکە داگیر بکەن‌و خێروبێرو خوێنی گەلانی دیکە بمژن. کوردی شاعیری گەورەی کوردو یەك لەئەندامانی سێکوچکەی بابان جوانی فەرموە:

کورد ئەوەند کوردن بەسەت شەیتان لەکوردی ناکەون
ئیکە خەلٌکی بۆچی بۆ خۆی دەردی سەر پەیدا ئەکا[24]

---

[23] –ئەمنی ستراتیجی عیراق‌و سێکوچکەی بەعسیان م.چیا. دەزگای ناوەندی رۆشنبیری کۆمەلٌە ئایاری 1987.
[24] –دیوانی کوردی.

حەقە ئەو رژێمە مل هوڕانە پاش بەهەدەردانی ئەو هەموو سەروەتو سامانە لەپێناوی سڕینەوەی خەڵکێکدا بیر لەئایندەی خۆیانو نەتەوەکەیان بکەنەوە ئەوەتا پاش سەدان ساڵ لەسەرپنەوەی (قیبتیو سائیبەو ئەمازیغ) لەسەردەستی عەرەب تا ئەورۆژەی ئەو گەلانە مانەوەو ئازادیو سەربەخۆییان دێتە دی. ئەو رۆژە خەونی ئەو گەنجە ئەمازیغیە دێتە دی کە دەڵی:

(نەخا نوومان دەویێ نەکار، بەڵام دەمانەوێ سەربەستو سەربەرز بژین).

***بەبەعسی کردنی کەرکوک (بەعساندن):**

هەر لێکۆڵەرێك کە بیەوێ لەمێژووی عیراقی دروست کراو بکۆڵێتەوە بەڕاستی بەرامبەر ئەو هەموو کارەساتو بگرەو بەردەیە سەرسام دەبێت رەنگە تورکیای لێدەرچێت لەو مێژووە کەمەدا گۆڕەپانی عیراق جێی پڕترین کارەساتو کودەتا بوبێت لەسەردەمی پاشایەتیداو دواتر لەگەل دورستبوونی (کۆماری عیراق)دا هەریەکە لەو حاکمو دەسەڵاتدارانەی کە هاتون تێکڕا خەڵکی چەوسێنەرو تێکدەر بوونەو هەموویان ویستویانە بەزەبری ئاگرو ئاسن خۆبسەپێنن لەکاتێکدا تادەستیان لەکورسی دەسەڵات گیربووە لەدیموکراسیدا بێ وێنە بوونە چ عەبدولکەریمو چ دوو کوڕەکەی عارف چ ئەحمەد حەسەن بەکرو تا ئەمڕو بەگشتی بەچاوی دوژمنەوە سەیری کوردیان کردووەو بەردەوام لەخەونی ئەوەدا بونە سەرکوتی بکەن لەنێو ئەمانەدا سەدامو بەعس لەهەمویان خراپتر بونە، دزێوترین کارێك کە بەعس پێی هەستا بەعساندنی بەزۆر بوو. دەبێ بڵێین پێش بەعس تاڕادەیەك ئازادی سیاسی باشتر بووەو خەڵك توانیویەتیبۆخۆی حزب دروست بکات، بەڵام بەعس بەتەواوەتی بەرهەڵستکاری لەسەر گۆڕەپانەکە نەهێشتو کورد گوتەنی خۆی بوە بەکەڵەگا بەعس رۆژ بەڕۆژ لەگەڵ زیاتر جێ قایمبوونی کەوتە راوەدونانی نابەعسیەکانو ئازادی سیاسی قەدەغە کردو دەرگای بەڕووی هەموو حزبێکی ئۆپۆزسیۆندا داخستو تەنانەت یەکەم پەلاماریشی بۆ سەر حزبی شیوعی هاوپەیمانی زۆردڕندانە بەرێخست بۆیە حزبی شیوعی بەناچاری جارێکیتر بەرەی بەجێهێشتو دایەوە شاخ. حزبی بەعس تەنها ئازادی سیاسی ئاشکرای بۆخۆی (حزبی بەعسی عەرەبی سۆسیالیستی) پێڕەوا بوو نەك کەسو لایەنکێیتر. سەیر لەوەدایە ئەم ناوانە لەگەڵ واقیعی کۆمەڵی عیراقیدا نایەتەوە لەبەرئەوەی پێکهاتەی دروستبونی دەوڵەتی عیراق بە(مۆزەخانەی رەگەزەکان) ناودەبرێ. ناسیۆنالیستی عەرەب یان زاڵی بیری شۆڤینیانە لای ئەندامانی ئەو حزبە عەرەبیە شۆڤێنیە بەڕەوای نەزانی تەنانەت ناوی حزبەکەش بکاتە (پارتی بەعسی عیراقی سۆسیالیستی) کەلانیکەم لەوێدا دەکرێ بڵێین جێگایکوردو تورکمانو کەمینەکانی دیکە دەبێتەوە. ناوەکە وا نەبوو کەچی بەعس بەزۆر گەلانی غەیرە عەرەبیشی لەحزبەکەی کۆدەکردەوەو تا ئێستاش بەردەوامە. بەعساندن بەلای حزبی بەعسی عەفلەقی-سەدامییەوە شێوەیەك بوو لەپاراستنی ئاسایشی نەتەوەیی عەرەبو پاراستنی ئاسایشی حزبی بەعس هەروەك چۆن کارێك بووە بۆ سڕینەوەو تواندنەوەی نەتەوەکانیتر لەبۆتەی نەتەوەیی عەرەبدا هەرچۆن لەڕابردوودا لەو شاڵاوانەداکە لەپەنای بانگەوازی دینییەوە بەرێ دەخرا هەمان کردە جێبەجێدەکرا، بەعس ئاسایشی بەم جۆرە بەکارهێناوە (بۆ مانەوەی خۆتو بەگژداچوونەوەی مەترسی سەرکوتی بەرامبەرەکەت بکە).

(بەعس هەموو بیروبۆچونەکانی خۆی لەسەرچاوەی رەگەزپەرستییەوە هەڵ ئەهێنجێ هەوڵ ئەدا گیانی خۆ بەزلزانینو بەسوك سەیرکردنی میللەتانیتر، گیانی داگیرکەرانەو پەلاماردەرانەو دەستدرێژکەرانە، گیانی ترساندنو تۆقاندن، کوشتنو بڕینو بەزۆر سەر پێ دانەواندن.. لەناو گەلی عەرەبدا بچەسپێنێ لەمەشدا تا ئەندازەیەکی زۆر لاسایی کاروکردەکانی هیتلەرو نازیەکانی ئەڵمانیاو سەهیۆنیەکانی ئیسرائیل دەکەنەوە)[25] بەعس بۆ خۆشی

[25] -ئەمنی ستراتیژی عیراقو سێکوچکەی بەعسیان. ئەمین قادر مینە/ ل(65+69).

لەناميلكەيەكدا بەناوى ئامانجو مەبەستەكان (اهداف وغايات) دەڵێ: (كەسە نەتەوە ناعەرەبەكان كە ناتوانرێ لەكۆمەڵى عەرەبدا بتوێنرێنەوەو بەشێوەيەكى تەواو بەعەرەب بكرێن دەخرێنە ژێر ياساى تايبەتەوە كە ئەرك‌و مافەكانيان بەشێوەيەكى واديارى دەكا نەتوانن زيان بەبەرژەوەنديەكانى عەرەب بگەيەنن‌و هەر بەبێگانەش دادەنرێن. مافى دەوڵەتى عەرەبيشە كە هەركاتێ بيەوێ ئەوانەى زيان بەبەرژەوەنديەكانى دەگەيەنن دەريان بكاو دروستكردنى قوتابخانەو دامەزراندنى رێكخراوو رۆژنامە بەزمانەكەيان‌و بانگەوازى نەتەوايەتيشيان لێ قەدەغە بكات)[26] بەعس بەم شێوەيە بيردەكاتەوەو كە (دەوڵەتى عەرەبى)ش بەكاردێنێ مەبەستى سەرتاسەرى ئەو زەويەيە كە خۆيان ناويان ناوە نيشتمانى عەرەب بێئەوەى هيچ حيسابێ بۆ كوردو ئەمازيغ‌و قيبتى‌و زغبى‌و كەمايەتيە زۆرەكانى ترى ئەو نيشتمانە بەزۆر بەعەرەب كراوە بكەن. (لەمادەى حەوتەمى دەستورى پارتى بەعسدا كە بيرۆكەيەكى تايبەتيان لايە دەستنيشانكردنى سنورەكانى ناوەڕاست‌و شاخەكانى پشت گۆو كەنداوى بەسراو دەرياى عەرەبى كردووە)[27] مەبەستى وەرگێڕ ئەوەيە بڵێ سنورەكە بەم شێوەيە بەعس رەسمى كردوە بەم شێوەيە بەعس لەهەوڵى سڕينەوەى ئەوانى تردا بوە كە ئەمە بۆ خۆى دەچێتە خانەى جينۆسايدەوە ئەم كردەيە جارێك بەنەرمى‌و جارێك بەتوندى‌و جارێك لەسەرخۆو جارێكيتر بەزەبرو زەنگ پيادەكراوە بەعسى عەرەبى بێ رەچاوكردنى مافى كوردو توركمان‌و مەسيحى‌و كلدان‌و.. تادوايى سوربوە لەسەر ئەوەى كە پێويستە مرۆڤى عيراقى سەر بە(حزبى ژيانەوەى عەرەبايەتى) بێت!! (سياسەتى تەبعيس ساڵى 1963 دەستى‌پێكرد، بەڵام پەرەسەندنى بەشێوەيەكى فراوان‌و توندوتيژ دواى ئاشبەتاڵى (1975) بوو)[28] دواى ساڵى 1975 حزبى بەعس كردەى بەعساندنى بردە هەموو شوێنێكەوە دايەرەو بەڕێوەبەرايەتى‌و مزگەوت‌و خوێندنگەو ماڵ‌و.. تا دوايى تۆوى بەعسى لەهەموو جێگايەك تۆوكرد (بەعساندن‌و عەرەباندن لەعيراقدا تەواوكەرى يەكن‌و ئەوى بەعس بوونى قبوڵ بوبێت ئەوە يەكسەر عەرەبى بوونى قبوڵ بووە) بەعساندنى كوردستان‌و كەركوك بەتايبەتى هەوڵى زۆرى بۆ دراوەو بەچەندين هەنگاو براوەتە پێشەوە لەوانە:.

1-دامەزراندنى بەعسيە عەرەبەكان لەدام‌و دەزگاكاندا.

2-بەعساندنى خوێندن.

3-بەعساندنى كوردو توركمان‌و مەسيحى‌و.. تاودايى.

4-دابەشكردنى گەڕەكەكان لەسەر بنەماى يەكەى حزبى‌و بەعساندنى بەزۆر. لەخوارەوە لەسەر هەر يەكێ لەم خاڵانە بەكورتى دەوەستين تاكو رادەى ئەو شاڵاوى بەزۆر بەعساندنە لاى خوێنەر زياتر روون بێتەوە.

1-دامەزراندنى بەعسيە عەرەبەكان:

دەسەڵات بەردەوام دام‌و دەزگاكان لەخەڵكى خۆى پڕدەكاتەوەو تا بۆى بكرێ خەڵكانى ترى لێ بێبەرى دەكات لەسەردەمى عوسمانيەكاندا دام‌ودەزگاكانى كوردستان (ويلايەتى موسڵ) بەخەڵكى توركمان‌و لەسەردەمى عيراقى عەرەبيدا بەخەڵكى عەرەب پڕكرايەوە بەدەگمەن كورد پۆستە گرنگەكانى هەڵسوڕان‌و بەڕێوەبردنى وەرگرتووە مەگەر ئەوانەى لەكوردى كەوتون لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ بڵێين زۆر كەسيش بەهەوڵ‌و هيمەتى‌خۆيان چ لەسەردەمى عوسمانى چ لەسەردەمى عيراقى عەرەبى‌دا دەسەڵاتيان وەرگرتووە، بەڵام هەر كاتێك زانرابێت كە دەبنە مايەى هەڕەشە يەكسەر

---

[26] –هەمان سەرچاوەى پێشوو.

[27] –كێشەى كوردو ئاسايشى‌نەتەوەى عەرەب، مهندس رجائى فائد. وەرگێڕانى باوكى رەوەز، ل17.

[28] –عيراق‌و مەسەلەى كورد (ى.ن.ك) 1984 چاپخانەى شەهيد (برايم عەزۆ).

لەناودراون بۆ نمونە: (تیرۆرکردنەکەی بەکر سدقی). دوای هاتنی بەعس و پاشتر لەسەردەمی ئۆتۆنۆمیە کارتۆنیەکەوە دامودەزگاکانی کوردستان تا راپەڕین بەخەڵکی کورد، بەڵام بەعسی پڕکراوەتەوە کەچی لەکەرکوک و خانەقین و شەنگارو.. تادوایی نەك هەر کوردێك رۆژێ لەرۆژان لەسەردەمی بەعسدا پۆستێکی گرنگی نەدراوەتێ بگرە هەر کوردێکیش کارێکی میری بەدەستەوە بوبێت لێی سەندراوەتەوەو دورخراوەتەوە، حزبی بەعس بەمەبەستی دامەزراندنی بەعسیە عەرەبەکان لەجێگای ئەو کوردانەی کە دەردەکرێن و دوردەخرێنەوە کارئاسانیەکی زۆری کردووەو هەرگیز بەلای پسپۆرایەتی و شارەزاییدا نەچووە گرنگ ئەوە بووە عەرەبێك دابمەزرێنێ کە خزمەتی بیروبۆچوونی حزبی بەعس بکات بەتایبەتی لەکاتی هێنانی ماڵە عەرەبەکانی خواروەدا بۆ کەرکوک یەکسەر ئەندامانی خێزانەکەی بێکەند و کۆسپ و بڕوبیانوی بڕوانامەو شتی لەو بابەتە دامەزرانەوە. بۆ ئەم مەبەستە تەزکیەی حزبی بەعس لەسەروی هەمو شتێکەوە بوو، تەزکیە تەنانەت بۆ نەخوێندەوارەکانیش رۆڵی خۆی بینیوەو سەرجەم ئەو نەخوێندەوارانەش کە هێنراون بۆئەوەی بیر لەگەڕانەوەو جێهێشتنی کەرکوک نەکەنەوە دامەزرێنراون (دەسەڵاتدارێتی عیراق هەستا بەهێنانی چەندین عەرەب و دامەزراندنیان وەك و پۆلیسی ناوخۆیی یان کرێکاری نەوت تەنها لەبەرئەوەی عەشایەرن)[29]. ئەوانەی کە دەکرانە پۆلیس یان کرێکار لەشوێنی جگە لەوەی کەدەبونە رەقیب و کوێخا بەسەرئەوانی ترەوە دەبونە جاسوسیش و بەردەوام کاری ئەوان نوسین بوە لەسەر کوردو تورکمان بێگومان بەخراپ. لەکاتێکدا بەعس بۆ دامەزراندنی عەرەبە بەعسیەکان ئەو ئاسانکاریەی دەکرد، بۆ کوردو تورکمان و کەمایەتیەکان بەپێچەوانەوە لەشاری کەرکوک دا دامەزراندن و دەست بەکاربونیان روبەڕووی چەندین کۆسپ و تەگەرە کردووەتەوەو ئەمسەرو ئەوسەرێکی وای پێکردون تا بەتەواوی بێزاربن. بەم شێوەیە وای لێدەکردن کە خۆیان داوا بکەن کە یان لەکوردستان یان لەخواروی عیراق دابمەزرێنرێن. لەدامەزراندندا هەرگیز ئاستی هوشیاری و کارامەیی رەچاو نەکراوە هێندەی ئەوەی ئاستی پەیوەندی و پلەی حزبی رەچاو کراوە. لەم کردەیەدا زۆربەی بەعسیە عەرەبە هێنراوەکان لەشوێنەکانی ترەوە بۆ کەرکوک لەشوێنی ئەو کوردانەی دەرکراون و دورخراونەتەوە دامەزرێنراون لەشەریکەی نەوت و کارگەو کارخانەو نەخۆشخانەو دەزگاکانی دیکەدا. فەهمی هوەیدی دەڵێت (گواستنەوەی ئەو ژمارە فەرمانبەرو کارمەندانەی کە مابونەوە، لەمامۆستایان و کارمەندو کرێکارانی کۆمپانیای نەوت و کەرت و دام و دەزگاکانی حکومەت بۆ دەرەوەی پارێزگای کەرکوک، پاشان هێنان و دامەزراندنی عەرەب لەشوێنەکانیان)[30] بەم شێوەیە دامەزراندنی بەعسیە عەرەبەکان لەدام و دەزگاکاندا هەم لەو رووەوە خرایە خانەی پرۆسیسی بەعساندنەوە کە بەدەرکردنی کوردو کەمایەتیەکانی‌تر جێگایان بۆ ئەکرایەوە هەم لەو روەوە کە لەدەزگاو کارگەو فابریقەکاندا عەرەبە بەعسیە دامەزراوەکانی کرد بەسیخوڕو جاسوس بەسەر هاوکارو هاوپیشەکانی خۆیەوە پرۆسەی روتاندنەوەی دام و دەزگا کارگێڕی و حکومیەکان لەکورد بەتەواوەتی لەدوای ئاشبەتاڵی ساڵی (1975)ەوە جێبەجێکرا بەڕادەیەك خوێندنگە هەبووە ساڵی (1970) سەرجەم یان زۆربەی مامۆستاکانی کورد بووە کەچی هەمان خوێندنگا ساڵی (1985) گەر سەردانێکت کردبا یەك مامۆستای کوردت لێنەدەدی هەرچەندە لەنێو گەڕەکە سەراپا کوردیەکانیشدا بوبێ..

2-بەعساندنی خوێندن:

رژێمی بەعس بۆ زیاتر بەعساندنی کەرکوك خوێندنگاو قوتابخانەکانیشی لەو هێرشە بێبەش نەکرد، لەخوێندنی سەرەتاییەوە تا کۆلێژەکان بێ رەچاوکردنی تەمەن لەڕێگای (طلائع وفتوة و سەربازگەی هاوینەی خوێندکارانەوە)

[29] –کەرکوك پێشی کۆسۆڤۆ کەوتووە لەپیلانی پاکتاوکردنا، نوسینی فەهمی هوەیدی وەرگێڕانی ئەندازیار تەها سوڵەیی.
[30] –کەرکوك پێشی کۆسۆفۆ کەوتووە. فەهمی هوەیدی وەرگێڕانی ئەندازیار تەها سوڵەیی.

کەوتە بەعساندنی منداڵو گەنجو لاوەکانی کورد، خودی سەدام حوسێن بۆ راکێشانی لاوانو خوێندکاران بۆ نێو ریزەکانی بەعس دەیگوت (نكسب الشباب لنضمن المستقبل). لاوان پەیوەس دەکەین بۆ مسۆگەرکردنی ئاینده. ئـەم قسـەیە زۆر لەقسەی هیتلەرو مۆسۆلۆنی دەچێت لەو کاتەدا کە دەیانویست لاوانـی ئـەڵمانیاو ئیتالیـا بـەرەو بـەرەکانی مـردن بنێـرن. راستە لەشارەکانی هەولێرو سلێمانیو دهۆك زمانی کوردی لەخوێندنگەکانـدا دەخـوێنرا، بـەڵام سـەرجەم پرۆسـەکە لـەو سێ شارەش لەخزمـەتی بەعسیکردنی لاوانـدا بـوو، لـە کـەرکوك کارەکـە زۆر ترسـناك بـوو لەبەرئـەوەی لـەدوای پیلانـی جەزائیر یەك وشە خوێندن لەکەرکوکدا نەماو هەمووی بـوو بەعـەرەبی دکتـۆر جـەمال نەبـەز لەنامیلکەیەکدا کـە سـاڵی (1957) وەك زنجیرەیەك بۆ ژیانەوەی میراتی نەتەوایەتی کورد بەچاپی گەیاندووە بەشی سێیەم (خوێنەواری بـەزمانی کوردی) لەسەرەتادا دەڵێ (خوێنـدن بـەزمانی بێگانـە نیشـتمان پـەروەریو هەسـتی بـەرزی نەتەوایـەتیمان ئـەمرێنێو تـا لەوزەماندا بێت خوێنەواری بەزمانی خۆمان بڵاوبکەینەوەو بیخەینە برەو)[31] لەسەردەمی بەعسدا نـەك هـەر خوێنـدنو خوێنەواری بەزمانی عەرەبی بوو لەکەرکوکدا بگرە دەبوایە لەنێو پۆلدا هەموو پرۆسـەکانی گوتنـەوەی وانـە، قسـەکردنی ئاسایی نێوان مامۆسـتاو خوێنـدکار بـەزمانی عـەرەبی بوایـە ئەمـە جگـە لـەوەی لەزۆربـەی پـەیمانگاو کۆلێـژو تەنانـەت ئامادەییـە پیشەییەکانیشـدا مـەرجی وەرگـرتن ئـەوە بـوو کـە قوتـابی حزبـی بێـتو تەزکیـەی حزبـی بەعسـی هـەبێت. وەرگـرتن بەتەزکیـەی حـزب زۆر جـار خوێنـدنکارانی ناچـار دەکـرد پـەنا بەرنـە بـەر بەعسیبوون، هەرچـەند بـەهۆی تەزکیەشەوە سەدان خوێندکار هیواو ئاواتەکانیان کوژراو نەیانتوانی بگەنـە ئـەو کۆلێـژو پەیمانگایـەی کـە خـەونی پێـوە دەبینـن سـەربازگەی هاوینـەی خوێنـدکاران کـە رژێـم لەهاوینـدا بـۆ مەشـقی خوێنـدکاران لەشـێوەی مەشـقی سـەربازیو چالاکی سەربازی ئەیکردەوە هـەر خوێنـدکارێك بەشـداری نەکردایـە ئـەوا دەرئـەکراو بەئاسانی وەرنەدەگیرایـەوە مەگـەر بەلێبوردن یان خەڵاتێکی تایبەتی خودی سەدام هەر بۆیە دەبینین زۆرجار وەك خۆیـان گوتـەنی (مەکرەمـە) مۆڵـەتێکی تریان دەدایەوە خوێندکارانو ئەوەشیان ناودەنا (مەکرەمەی رەئیس)[*].

حزبی بەعس بۆ مەبەستی بەعساندنی خوێندن جگە لەوانەی تایبەتی وتنەوەی (رۆشنبیری بەعسی) قوتابیـانی بـۆ گیـان یـەكو بەسـەریەکەوە ئـەکردە سـیخوڕو دەزگـا ئەمنیەکـەی خـۆی بـەناو خوێندکارانـدا بڵاودەکـردەوەو لەهـەر قوتابخانەیەکدا مامۆسـتایەکی تایبـەتی بەعسـاندن هـەبوو کـە هـەرکاری ئـەوەبوو قوتابیـان بکاتـە بەعسـیو چـاودێری جموجۆڵی قوتابیـان بکـات. ئـەم مامۆسـتایە راسـتەوخۆ سەرپەرشـتی ئـەو قوتابیـە بەکرێگیراوانـەی دەکـرد کـە لـەنێو پۆلەکاندا سیخوڕی سەر هاوڕێکانیان بوون. ئەم سیخوڕانە ئیمتیازاتی تایبەتیو نمرەی بەعسیبونیان هەبوو جگە لـەوەی زۆرجـار دەکرانـە کەڵـەگای سـەر مامۆسـتایانیش بـەم جـۆرەش لـەڕێی یارمـەتی نمـرەو دیاریـەوە هـەوڵی دەدا سـەرنجی نابەعسیەکان رابکێشێ بۆ بونە بەعسی. ساڵانی نیوەی دووەمی هەشـتاکان (1985 تـا 1989-1990) سـەرەڕای ئـەوەی قسە لەکرانەوەو شتی لەبابەتی ئازادی حزبی دەکرا کەچی زۆر بەتوندوتیـژی بەعساندنی لـەناو خوێندنگاکانـدا دەسـتی پێکرد بـەم شـێوەیە لـەهیچ یـەکێ لەخوێندنگاکانـدا نابەعسـی نـەما مەگـەر بەدەگمـەنو زۆر کـەم. بەتایبـەتی لەشـاری کەرکوكو دەوروبەری بەتەواوەتی خوێندنو خوێندەواری بەعسێنرا.

---

[31] –خوێنەواری بەزمانی کوردی. جەمال نەبەز/ 1957. چاپخانەی نور. بەغدا.

[*] جاری وا هەبوو بەبێ بونی هیچ بیانویەك تەنیا لەبەرئەوەی بۆ نمونە خوێنـدکار نمرەکانی لەپـەنجاو شەسـتەکاندایە یـەك دووساڵ ئەو خوێندکارەی دواناوەندی تەواو دەکرد لەهیچ شوێنێك وەرنـەدەگیرا دواتـر سـەدام مەکرەمەیـەکی رادەگەیانـدو خێریان بەخوێندکارەکە دەکرد!!

جگـە لـەوەی لـەزانکۆو پـەیمانگاکان وانـەی (ثقافة) هـەبوو لەسـەرەتاییو ناوەدیش (پـەروەردەی نیشـتمانی) هـەبوو کـە سەرجەم وانەکانی بریتیبوون لەبەعساندنی خوێندنکاران. لەم پەروەردەی بەناو نیشتمانیەدا قسە لەسەر کۆماری عیراقو حزبی قائیدو سەرۆکی فەرماندەو ئەو شتانە دەکرا!!

3-بەعساندنی كوردو توركمانو مەسیحی:

رژێمی بەعس لەكەركوك بەعساندنی بۆ دانیشتنو بەڕێوەچونی كاروباری هاووڵاتیان وەك مەرجێك بەسەر كوردو كەمایەتیەكاندا چەسپاند. واتە (ئیجباری كردن) بۆئەوەی ناچاربن ببنە بەعسی. مەبەست لەمە ئەوەیە هاووڵاتی بۆئەوەی بتوانێ دانیشێ لەكەركوك بەتایبەتی هاووڵاتی ناعەرەب دەبێ بەعسی بێت یان گەر بیەوێ كاروبارەكانی گیری تێنەكەوێ دەبێ بەعسی بێ بۆ ئەم مەبەستە:

1-تەواوی كەناڵەكانی راگەیاندنو رۆشنبیری وەك گۆڤارو رۆژنامەو T.V و رادیۆی خستەگەڕ.

2-خەڵكانی بەعسی لەدەرەوەو لەناو خێزاندا كرد بەسیخوڕ بەسەر ئەوانی دیكەوە بەشێوەیەك باوكو كوڕ لەیەك كەوتنە نهێنگریو بەعسیەكانی زاڵ كرد بەسەر ئەوانی دیكەدا ئەمەش تاكتیكی باش بوو بۆئەوەی سەرجەم ئەندامانی خێزانەكە بكرێنە بەعسی تەنانەت لەزیندانەكانیشدا نابەعسیەكان هەمیشە ئازارو ئەشكەنجەی زۆرتر ئەدرانو لەنێو زیندانیشدا بەعساندن پیادە دەكراو (رەفیقو نەسیرو ئەوانە هەبوون) ئەم بەعساندنە سەرتاسەریە لەپێناوی لێك هەڵوەشانو تەفروتوناكردنی كۆمەڵی كوردەواری بوو (تەبعیسی كورد بۆ ئەوە نەبوە كە میری هەوڵ بدات دۆستایەتی كورد بۆ خۆی دابین بكاتو لەفیتی بێگانەو تەفرەخواردن بیانپارێزێ. تەبعیسی كورد بۆ بەگژاچونەوەی جوڵانەوەی شۆڕشگێڕانەی خەڵكی كوردستانو لاوازكردنی جوڵانەوەكەو كنەكردنی كۆمەڵی كوردەواری بووە)[32] ئەمە بووە مەبەستی سەرەكی بەعساندن لەكەركوكو كوردستان بەگشتی ئەو ویستویەتی لەو رێگایەوە برزوتنەوەی نەتەوایەتیو هەستی شۆڕشگێڕیو كوردایەتی لەناخی مرۆڤی كوردو لەهەنگاویدا لاواز بكات.

(بەعساندن بۆ بەگژداچونەوەی كوردایەتی بووە) بۆ خۆی خودی بزوتنەوی ژیانەوەكەش بزوتنەوەی ژیانەوەی عەرەب بووە. بەعس بۆ بەعساندنی گشت جگە لەهەڵبژاردنی پیاوانی خۆی لەوانەی بەئاسانی تەفرە دەخۆنو لێبونەتەوە. هەوڵیشی ئەدا بۆ بەعساندنی:

1-دەوڵەمەندو بازرگانەكان.

2-سەرەك عەشرەت دەرەبەگەكان.

3-زاناو پیاوە ئاینیو مامۆستاكانی بیروباوەڕە ئاینە جیاجیاكان.

4-مامۆستاو كارنامە بەرزەكانی كۆلێژو پەیمانگا.

5-سەرانو ئەندامانی رێكخراوە پیشەییەكان وەك مامۆستایان. خوێندكاران، جوتیاران، كاسبكاران، ئەندازیاران، پارێزەران، رۆژنامەنوسانو نوسەران..هتد بۆ خۆی ئەم رێكخراوانە لەژێر سایەی پەرچەمی بەعسا درێژەیان بەژیانو بوون دەداو لەدەزگایەكی بەعسی بەولاوە هیچی تر نەبوون بەگشتی مەبەست لەتەبعیس كردنی ئەم توێژو گروپانەی سەرەوە سەرنج راكێشانی گشت بوو هەرچەند لەم كردەیەدا وەكو ئەوەی خۆی دەیەوێ نەیتوانی ئامانجی تەواو بپێكێو بۆی نەچوە سەر، بەڵام كارگەیشتە ئەوەی تاكە پێوەری دڵسۆزی بەعسی بوون بێت لەعیراقدا بۆیە سەدام خۆی دەیگوت:

(هەموو عیراقیەكی دڵسۆز بەعسیەكی دڵسۆزە گەر ئینتیمایشی نەبێ)

لەم مەبەستەیدا بەعسو سەدام بەشێوەیەك كار لەگەورەكردنەوەو فراوانكردنی بەعس دەكەن كە گوایە دڵسۆزی لەهەناوی بەعسەوە سەرهەڵدەدا. رژێمی بەعس بۆ بەعساندنی كەركوك جگە لەو هەنگاوانەی سەرەوە (ماڵە رەوشت نزمەكانی عەرەبیشی بەكارهێنا بۆ ئەم مەبەستە ئەو جۆرە ماڵانەی لەكەركوكو لەگەڕەكە كوردەكاندا نیشتەجێ

---

32 –عیراقو مەسەلەی كورد (ی.ن.ك) 1984 چاپخانەی شەهید برایم عەزۆ.

دەکرد) ئەمە لەگەڵ تورکمان‌و کەمایەتیەکانی تردا هەروا بوو چۆن لەگەڵ کورد رەفتاری دەکرد لەگەڵ ئەوانیش هەروا رەفتاری دەکرد. جگە لەوەی ئەم گەلانەش کرانە سیخوڕ بەسەریەکەوە سەیر لەوەدایە حکومەتی عیراق دوای بڕانەوەی شەڕی عیراق ئێران 1988 بەساختەو لەبن دەمامکی بەعسدا هەوڵی بلاوکردنەوەی پڕوپاگەندەی ئەوەیدا گوایە ریفۆرم‌و دیموکراتیەت‌و فرەحزبی پێقبوڵە. ئەم کارەش زیاتر لەپێناوی ئەوەدا بوو کە بزانێ چەند خەڵکی عیراق بەگشتی‌و کوردستان بەتایبەتی بەپیری ئەم درۆو دەلەسانەوە دەچن تا توشی گیروگرفت‌و بێنەوبەردە بن.

***کۆچ پێکردن، تاراندن، راگواستن:**

بەرلەوەی قسە لەسەر بەزۆر دەرکردنی کورد بکەین لەکەرکوك پێویستە ئەوە بزانین کە (ڕاگواستن، کۆچ پێکردن، دەرکردن) سێ چەمکی جیا لەیەکترن، بەڵام لەبنەڕەتا هەرسێکیان یەکن حکومەتی عیراقی‌و بەعس بەتایبەتی بەرامبەر کورد هەرسێ رێگاکەی گرتۆتەبەر چ لەبەرامبەر کوردە فەیلیەکان کە لەبەغدا دەریان کردن‌و دەستی بەسەر ماڵ‌و سامانیاندا گرت‌و چ بەرامبەر خەڵکی کەرکوك کە بەردەوام بەزۆر رایان دەگوێزێ چ بەرامبەر ناوچە ستراتیژی‌و بەناو سنوریەکان کە بەزۆر کۆچی پێدەکردن‌و لەخاك‌و زەوی باووباپیر دوری دەخستنەوە، ئەڵبەت جگە لەدوو هەوڵی عەرەباندن‌و بەعساندن بەتایبەتی لەکەرکوکدا کاتێ هەردوو پرۆسەی پێشوو نەیانتوانی ئامانجەکانی ئەم حزبە بپێکن پەنای بردە بەر راگواستنی کوردەکان ئەم کارە زۆر بەچڕی لەساڵی (1963)وە دەستی پێکردو تا نوسینی ئەم لێکۆڵینەوەیەش بەردەوامە..

رژێمی بەعس بۆ دەرپەڕاندن‌و پاکتاوکردنی کورد لەکەرکوك زۆر رێگای گرتەبەر لەوانە:

1-بەناوی پشتێنەی ئەمنی‌و پاراستنی کۆمپانیای نەوتەوە چەندین گوندی تێك داو شوێنەکەیانی کردە سەربازگە.

2-بەبیانوی ئەوەی کە خێزان هەیە کوڕی لەشاخەو کەسوکاری لەدەرەوەیەو بەشداری بزوتنەوەی کوردایەتی دەکات چەندین خێزان لەماڵ‌و خانوی خۆی لەکەرکوك دورخرایەوە بەم جۆرە دەرکردنی کورد لەکەرکوك لەدورخستنەوەی زێدی باب‌و باپیر بو بەپرۆسیسی بەردەوامی بەعس‌و پای سێیەی سێکوچکەی بەعسیان دوای هەوڵی رژێمی بەعس بۆ کەمکردنەوەی رێژەی کورد لەکەرکوك لەدوای سەرژمێری (1987)ەوە بەرەشترین کردەی مێژوویی کۆتاییهات کە ئەنفالی سەرتاسەری کوردستانی ساڵی (1988) بوو زیاتر لە1\3ی قوربانیانی ئەنفال دەکەونە سنوری پارێزگای کەرکوکەوە کە خۆی دەدا لە(70) هەزار بێسەروشوێن.

1-راگواستنی کوردەکان:

(لەکەرکوك‌و ناوچەکانی سەر بەکەرکوك رۆژانە دەیان خێزان رادەگوێزرێن، لەوێ کورد لەبەردەم سێ رێگادایە، یان دەبێ بەڕەسمی دان بەگۆڕینی نەتەوەکەیدا بنێ (لەنەتەوەی کوردەوە بۆ نەتەوەی عەرەب) یان دەبێ کۆچ بکات، لەمەشدا گەر باشوری عیراق هەڵبژێرێ دەتوانی کەلوپەلەکەی ببات گەر هەرێمی کوردستان هەڵبژێرێ ئەوا هەموو پارەو کەلوپەلێکی لێدەستێنن‌و دەست بەسەر خانوو بەرەو زەوی‌و زارەکەیدا دەگرن)[33] هەندێك لەو خێزانانەی کە بەناچاری‌و لەپێناوی سەروەت‌و سامانەکەیاندا بۆ ماوەیەکی کاتی دەبن بەعەرەب، ناوی منداڵەکانیان کوردیەو هەموو کەسوکاریان لەکوردستانە، شێتی حکومەتی عیراق لەوەدایە پێی وایە گەر خێزانێك خۆی کرد بەعەرەب لەکوردی دەکەوێ، ئەمە دێڕە شیعرەکەی کوردی شاعیرمان بیر دەخاتەوە، کورد بەگشتی‌و کوردی کەرکوك لەسایەی ئەم حزبە شۆڤێنیەدا هەرگیز ئاسودەییان بەخۆیانەوە نەدیوە. هەمیشە لەژێر هێرش‌و هەڕەشەدا بونە، دروستکردنی ئۆردوگای

[33] -کێشەی کوردو پێکهێنانی دەوڵەتی عێراق ل28، دکتۆر فوئاد مەعسوم، و.ب.رەوەز

شێوه سه‌ربازی ته‌نراو به‌ڕه‌بایه‌و دابڕانی خه‌ڵکه‌که له‌خاك‌و شوێنی خۆیان. جگه له‌هێڵه سنوریه‌كانی نێوان تورکیا-عیراق، ئێران-عیراق، سوریا-عیراق‌و راگواستنی کورده فه‌یلیه‌کان‌و ده‌رکردنیان به‌بیانوی ئێرانی بونه‌وه.

که‌رکوك سه‌ره‌کی ترین پێگه‌ی راگواستن بووه، پێشتر ئاماژه‌مان به‌ره‌فتاره‌کانی به‌عس دا له‌م شاره‌دا، ئه‌م کرده‌یه وه‌ك وتمان سه‌ره‌تاکه‌ی ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ (9) مانگی ده‌سته‌لاتی به‌عس له‌ساڵی 1963 ئه‌و کاته جارێك (8) هه‌زار خێزان‌و جارێك (21) گوندو پتر له‌(1500) جوتیار له‌که‌رکوك ده‌رکران، هه‌زاران که‌س له‌خه‌ڵکی که‌رکوك بێگومان کورد به‌زۆری‌و که‌مێکیش تورکمان‌و ئه‌وانی‌تر له‌زیندانه‌کانی موسه‌یه‌ب‌و شوێنه‌کانی تری ناوشار توندکران‌و زۆربه‌ی ئه‌وانه تاکه مه‌رجی به‌ربونیان ئه‌وه بوو که ئه‌و شاره به‌جێبێڵن، هه‌ڵبه‌ت ئه‌وانه ماڵ‌و سامانیان تالان کراوه، عه‌ره‌ب له‌که‌رکوکا چه‌ندین گه‌ڕه‌کی تالان کردو سوتاندو وێرانی کرد. ساڵی 1974 (15) گوندی هه‌ردوو هۆزی داوده‌و کاکه‌یی تاپۆکرایه سه‌ر عه‌ره‌به هێنراوه‌کان‌و کورده‌کان ده‌رکران، ساڵی پێشتر (1973) بێ هیچ هۆیه‌کی ته‌ندروستی، هۆشیاری یان سیاسی (118) کرێکار له‌کۆمپانیای نه‌وت ده‌رکران‌و عه‌ره‌بیان له‌جێگا دانرا.. ساڵی 1977 بۆ دروستکردنی جاده‌ی (60)ی سه‌دان خێزانی کورد له گه‌ڕه‌کی شۆریجه بێ‌جێگاو رێگا کران‌و رێگاش نه‌درا جارێکی‌تر له‌ناو شاری که‌رکوك خانوو بکه‌نه‌وه، ئه‌مه جگه له‌هه‌زاران خێزانی کورد له گه‌ڕه‌کی کۆماری که به‌عس به‌ته‌واوه‌تی ته‌ختی کرد. به‌گشتی _زیاتر له‌36.684کم^2 له‌خاکی کوردستان به‌ر شالاوی دڕندانه‌ی راگواستن‌و کۆچ پێ‌کردن که‌وتوه که 42.66٪ی خاکی کوردستانی باشور پێك دێنێ)[34]واته نزیکه‌ی نیوه‌ی خاکی کوردستان به‌رشالاوی راگواستن‌و کۆچ پێکردن که‌وتووه، له‌وانه ته‌نیا ئه‌وه‌ی له‌سه‌رچاوه‌کاندا باس کراوه له‌سنوری که‌رکوك‌و خانه‌قین‌و دیاله، ئه‌وه‌ی زانراوه 407گوند که کۆی خێزانه‌کانیان له‌سه‌رو (22) هه‌زار خێزانه‌وه‌یه، ئه‌گه‌ر بۆ هه‌ر خێزانێك (5) سه‌ر خێزان دابنه‌ین کۆی راگواستراوه‌کان ده‌کاته (110) هه‌زار که‌س له‌کاتێکدا ده‌بێ بزانین ئه‌و گوندانه‌ی گه‌رمیان‌و خه‌ڵکی گه‌رمیان به‌گشتی زۆریان ئاره‌زوو له‌منالی زۆره‌و خێزانه‌کان زۆربه‌یان له‌سه‌رو (6و 7) که‌سه‌وه‌ن. ئه‌م ژمارانه ده‌که‌وێته پێش کاره‌ساتی ئه‌نفاله‌وه که به‌ته‌واوه‌تی سنوری پارێزگای که‌رکوك‌و گه‌رمیان به‌ر پاکتاوکردنی ره‌گه‌زی که‌وت‌و شالاوی ئه‌نفال له‌ته‌واوی گونده‌کاندا ئاوه‌دانی نه‌هێشت‌و سه‌رجه‌م ناوچه‌که بوو به‌ناوچه‌ی یاساغ کراو، ئه‌م حاڵه‌ته تا راپه‌ڕینی کۆمه‌لانی خه‌ڵکی کوردستان درێژه‌ی کێشاو له‌دوای راپه‌ڕینه‌وه تا ئێستا پرۆسه‌ی ئاوه‌دانکردنه‌وه زۆربه‌ی گونده‌کانی گه‌رمیانی گرتوه‌ته‌وه‌و تا ئێستا (662)[35] گوند ئاوه‌دان کراوه‌ته‌وه. بۆ زیاتر شاره‌زابون له‌پرۆسه‌ی راگواستن بڕوانه ئه‌م خشته‌یه که به‌شێکی بچوکی ئه‌و گوندانه‌یه که پێش شالاوی ئه‌نفال به‌ر راگواستن که‌وتوون به‌هۆی بونی نه‌وت‌و شه‌ڕی کوردستانه‌وه:

ژ	ناوی شار	ژ	ناوی گوند	ژمارەی ماڵ
1-	قه‌زای که‌رکوك	1	مه‌لا عه‌بدوڵلا	نه‌زانراوه
	یایچی	2	تۆپزاوه	نه‌زانراوه
	داقوق	3	عه‌لاوه مه‌حمود	(100) سه‌د ماڵ
		4	چه‌ورکه	(25) ماڵ
		5	جه‌به‌ڵ بۆر	(20) ماڵ

[34] –م. چیا ئه‌منی ستراتیژی عیراق‌و سێکوچکه‌ی..

[35] –چوار ساڵ کارو خزمه‌ت‌و بوژاندنه‌وه‌و ئاشکراکردنی سیاسه‌تی راگواستن‌و ته‌عریب. ئاماده‌کردنی راگه‌یاندنی پارێزگای که‌رکوك.

ژ	ناوی شار	ژ	ناوی گوند	ژمارەی ماڵ
-2	قەزای دوبز ناحیەی مەرکەز	6	قەرە دەرە	(100) ماڵ
		7	عەمشە	(30) ماڵ
		8	مەرعی	(25) ماڵ
		9	قوشقایە	(100) ماڵ
		10	قەڵا عەربەت	(15) ماڵ
		11	هەنجیرەی بچوك	(30) ماڵ
		12	قوتانی خەلیفە	(15) ماڵ
		13	قوتانی کوردەکان	نەزانراوە
		14	سێکانیان	(50) ماڵ
		15	شۆراو	(100) ماڵ
		16	باجوان	(40) ماڵ
		17	شێخان	نەزانراوە
		18	گورگە چاڵ	(15) ماڵ
		19	نادر ئاوا	نەزانراوە
		20	عەلا غێر	(70) ماڵ
		21	مامە	نەزانراوە
		22	درکەی کوردان	(60) ماڵ
		23	ئەبو خورجەی یەکەم	نەزانراوە
		24	ئەبو خورجەی دووەم	نەزانراوە
		25	شیرناو	(45) ماڵ
		26	چەخماخە	(60) ماڵ
		27	تەق تەق	نەزانراوە
		28	سمایل ئاوا	(8) ماڵ
		29	کونە رێوی	نەزانراوە
		30	چراغ	نەزانراوە
		31	مەلحە	نەزانراوە
		32	زەرب کێف	نەزانراوە
		33	خانەکە	نەزانراوە
		34	بای حەسەن	نەزانراوە

[36]

[36] -م. چیا ئەمنی ستراتیژی عیراق و سێکوچکەی بەعسیان.

تەنیا لەناحیەی دوبز (29) گوند کە ژمارەی خێزانی (17) گوندیان (781) خێزانە ئەمە جگە لەگوندەکانی یاروەلی و سۆنە گۆلی و گوندەکانی ناوچەی قەرە حەسەن و.. تادوایی.

تا ئەم چرکەساتەش (کاتی نوسینی لێکۆڵینەوەکە مانگی 2001/1/6) (108) هەزار بۆ سنوری سلێمانی و کەرکوکی ئازادو (133) هەزار بۆ هەولێر دورخراونەتەوە ئەڵبەت ئەوانەی کە نوسراون لای لایەنە پەیوەندیدارەکان کە بەگشتی دەکاتە (241) هەزار کەس واتە نزیکەی چارەکە ملیۆنێك ئەمەش لەساڵی (1991 ەوە بۆ ساڵی 2001)ە.

پاشتر لەپاشکۆی ژمارە (1)دا (راگواستن وەك سیاسەتی جینۆساید) زیاتر لەوبارەیەوە قسەمان کردووە.

2-راگواستنی هەمە بیانوو:

حکومەتی عیراقی لەڕێگای هێنانەوەی بڕوبیانوی زۆرەوە هەمیشە ویستویەتی کورد لەکەرکوك دوربخاتەوە. بۆ ئەم مەبەستەش پەنای بردوەتە بەر هەموو کردەیەك بۆ نمونە:

أ-کاتێك کە مامۆستایەك لەمامۆستا کوردەکانی کەرکوك بیویستایە دابمەزرێ حکومەت لەناوچەی (ئۆتۆنۆمی)دای دەمەزراند. بەم بیانووە ماڵ و خێزانەکەی دەگواستەوە بۆ سنوری پیشەکەی. زۆربەی مامۆستاکانی کەرکوك لەسلێمانی و هەولێرو قەزاو ناحیەکانی ئەم دوو پارێزگایە دادەمەزراند. ئەمە سەبارەت پیشەو کارەکانی دیکەش هەروا بوو.

ب-ئەگەر سەربازێکی کوردی کەرکوك سەربازی نەکردایەو هەڵبهاتایەو رووی بکردایەتە گوندەکان ئەوا رژێم کەسوکارەکەی دەرئەکردو دەستی بەسەر سەروەت و سامانەکەیاندا دەگرت و بەدەستی خاڵی دەیانی برد لەشوێنێ دای دەگرتن دەیگوت بڕۆن بۆ لای کوڕەکانتان.

ج-بەبیانوی بیروباوەڕی سیاسی و کوردایەتی و پێشمەرگایەتییەوە پاش گرتن و دەست بەسەرداگرتنی ماڵ و خانوو دوور دەخرانەوە.

د-بەنیازی دروستکردنی شەقامێك یان پردێك یان هەر شتێکی لەو بابەتە چەندین خانوی هاووڵاتیانی کوردی تەخت دەکردو رێگەشی نەئەدان جارێکی‌تر لەکەرکوکدا خانوو بکەنەوەو دور ئەخرانەوە بۆ دەرەوەی کەرکوك.

نمونەی (60)مەتری گەڕەکی شۆڕیجە ساڵی (1977).

ئەم ئامارەی خوارەوە پێش کارەساتی ئەنفال و بەتەواوەتی خاپورکرنی کوردستان کراوە بەهۆی شەڕی کوردستانەوە لەپارێزگاری کەرکوك و قەزاو ناحیەکان:.

1-قەزای مەرکەز کەرکوك ناحیەی لەیلان (قەرە حەسەن) (4)گوند (139)خێزان.

2-ناحیەی شوان (9)گوند (339)خێزان.

3-ناحیەیقەرەهەنجیر حکومەت ناوی نا (رەبیع) (8)گوند (350)خێزان.

4-قەزای دوبز ناحیەی ئاڵتون کۆپری (پردێ) گوندەکانی (قەرە سالی سەرو، قەرەسالی خوارو، حەساری گەورە).

5-قەزای دوز ناحیەی سلێمان پاك (سەلمان پاك) (1)گوند (18)ماڵ.

6-ناحیەی نەوجول (16)گوند (970)ماڵ.

7-ناحیەی قادر کەرەم (6)گوند (166)ماڵ.

کۆی گشتی (47) گوند (1982) ماڵ جگە لەنەزانراوەکان[37] پێویستە بڵێین لەکارەساتی ئەنفالدا (1287) گوند کە کۆی گوندەکانی سنوری پارێزگای کەرکوك بوو بەر شاڵاوی ئەنفال کەوتن. گوندە کوردنشینەکان ئێستا لەمانە (625)گوندی تا ئێستا بەخاپورکراوی لەژێر رکێفی بەعس دایە[38] لەشاڵاوی ئەنفالیشدا جگە لەم گوندانە (12) ناحیە بەتەواوەتی هەڵوەشانەوە لەوانە قەرە حەسەنو قەرەهەنجیرو قادرکەرەمو رێدار (شوان) ئاغجەلەرو سەنگاو.. تادوایی. بۆ زیاتر ئاگاداربوون بڕوانە ئەم خشتەیەی خوارەوە کە (زیاد عەبدولڕەحمان) لەکتێبەکەیدا (تونی مەرگ) دایگرتووەو ئامارێکی گشتی (10) قەزاو ناحیەیە کە بەر شاڵاوی ئەنفال کەوتوون:

ژ	قەزاو ناحیە	کۆی گوندەکان	کۆی خانوەکان	کۆی خێزان	کۆی دانیشتوان	کۆی ئەنفال کراو	قوتا بخانە	نەخۆ شخانە
1	تیلەکۆ	81	1164	1409	7596	3680	4	1
2	پێباز	69	1849	2003	9124	4420	5	1
3	قادر کەرەم	87	4041	6211	3067	1486	25	4
4	سەنگاو	92	1970	2000	8	3	13	3
5	کەلار	24	1393	1796	1015	4922	7	1
6	قەرەداغ	80	2241	2273	9	4568	30	9
7	چەمچەماڵ	65	1898	1310	9430	5937	15	2
8	ئاغجەلەر	67	2813	2760	1225	5645	10	1
9	بازیان	55	1482	1542	4	7201	20	4
1	دەربەندیخان	57	2141	2159	1165	3689	15	7
0					3	5146		
					1486			
					4			
					7616			
					1062			
					3			
	کۆی گشتی	677	21.19 2	23.79 9	123.99 7	60.57 6	144	33

39

هەڵبەت ئەم ژمارە هێشتا تەواو نیەو سەدان کەس نەنوسراوە یاخود ئەو دەمە لەژێر دەسەڵاتی رژێم بوونە لەسنوری کەرکوكو تکریتو حەویجە لەگەڵ ئەوەشدا:

---

37 -چیا. ئەمنی ستراتیژی عیراقو..

38 -چوار ساڵ کاروخزمەت راگەیاندنی پارێزگای کەرکوك.

39 -تونی مەرگ، زیاد عەبدولڕەحمان. ل124، چاپی/ 1995.

1-ڕێژەی سەدی ئەنفال کراوەکان بۆ کۆی گشتی دانیشتوان برتی‌یە لە48.45٪.

2- ئەم ژمارەیە بەبێ مەرکەزی قەزاو ناحیەکانە[40].

ئەمە جگە لەوەی ئەم ئامارە ناوچەی شوان‌و ناحیەی‌ڕێدارو قەرە حەسەن‌و سەرجەم گوندەکانی ئەو ناحیەو بەشێك لەگوندەکانی جەباری‌و بان ساڵەی‌و شێخ بوزێنی‌و گوندەکانی پردێی تیا نیە.

بیانوی ئەنفالی کوردستان زۆر بوو لەوانە:

1-دانیشتوانی گوندەکان هاوکاری پێشمەرگە (یاخی بووە تێکدەرەکان) دەکەن ئەمە بەڕونی لەقسەکانی (عەلی حەسەن ئەلمەجید) لەکاسێتی تۆمارکراو دەردەکەوێ دەقی کاسێتەکە کاتی خۆی لەژمارەکانی ڕێگای کوردستان‌و لەکتێبی (جینۆساید لەعیراقداو پەلاماری ئەنفال بۆ سە کورد)یش هەندێکی بلاوکراوەتەوە.

2-پێشمەرگە (یاخی بووە تێکدەرەکان) دەستی بێگانەیان ڕاکێشایە کوردستانەوە) حکومەتی عیراقی بەردەوام بەگومانەوە لەو پەیوەندیەی نێوان کوردو ئێران دەڕوانی‌و بەبەشێك لەنۆکەرایەتی بۆ بێگانە لێکی دەداتەوەو بزوتنەوەی ڕزگاری‌خوازی کوردیش بەخەڵکانی تێکدەرو بەکرێگیراو پێناس دەکات.

3-لەنەمانی گوندەکاندا پەنا بۆ پێشمەرگە (یاخی بوو-تێکدەرەکان) نامێنێ. هەر بەڕاستیش وادەرچوو نەمانی گوندەکان کارێکی نێگەتیفی گەورەی کردە سەر هێزی پیشمەرگەو بارودۆخێکی خراپ بۆ پێشمەرگە هاتە پێشەوە. بۆ ئەم مەبەستە بڕوانە بیرەوەریەکانی ئەو پێشمەرگانەی پاش ڕوخانی گوندەکان لەکوردستان مانەوە لەوانە بیرەوەریەکانی پێشمەرگەی شەهید (مەحمودی مامە عەزە) کە تەنانەت هاوڕێکانی خۆی خیانەتی لێدەکەن. لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا لەناوشاری کەرکوك بەعس بەردەوام لەهەوڵی ئەوەدابوو کورد لەگەڵ تورکمان، تورکمان لەگەڵ عەرەب، کورد لەگەڵ عەرەب ئەمانە بکاتە گژیەکداو ئاژاوە بنێتەوە تا بیانوی ئەوەی دەس بکەوێ کە سەرکوتی کورد بکات.

سەیر لەوەدایە بەعس چارەنوسی تەبەقچەلی‌و کارە دزێوەکانی دەزانی‌و کەچی هێشتا لەسەر ئەو میراتەکاری دەکرد. پێویستە لێرەدا بڵێین ئەم کردانە ڕاستە ڕاستەوخۆ لەگەڵ کورددا بەڕێخراوە، بەلام تورکمانیش بێبەش نەبووەو هەڵمەتی کوشتن‌و برین‌و ڕاونان تورکمان‌و مەسیحی‌و ئەوانی دیکەشی گرتوەتەوە. جێی داخە ئەو گەلانە زۆر جار هەندێکیان مێژوویی پێکەوەژیان‌و هەموو بەها پیرۆزو پڕ بایەخەکانیان لەبیرکردووەو بەفیتی دەسەڵاتداران دەستیان چوەتە خوێنی کورد. سەرچاوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە گوایە زۆرێك لەو شۆفێر کۆبتەرانەی هێرشیان دەکردە سەر ماڵ‌و سامانی کورد لەبرا (غەیرە عەرەبەکان) بون. لەدوا جاردا جگە لەڕاگواستنی ئیداری کە پێشتر باسمان کرد بەعس کەوتە سڕینەوەی شوێنەواری لەمێژینە لەو شارەداو بەتەواوەتی قەڵای دێرینی کەرکوکی وێران کرد. کە یەکێ لەسیما شارستانیەکانی ناوچەکەو دەستەخوشکی قەڵای دێرینی هەولێر بوو. ئەم قەڵایە لانی کەم (500)خانووی بەسەرەوە بوو کە هەندێ لەو خانوانە دووماڵ‌و سێ ماڵی تێدا بوو نزیکەی (3-4) هەزار هاووڵاتی لەسەر ئەو قەڵایە دەژیا. لەگەڵ هەموو ئەم سڕینەوەو کوشت‌و بڕو لەناودانەی بەرامبەر کورد دەکراو کراو کورد هەمیشە هەوڵی داوە لەگەڵ دانیشتوانی کەرکوك تەنانەت لەگەڵ ئەوانەش کە وەکو داگیرکەر هێنراونەتە ئەو شارە ویستویەتی بەئاشتی بژێت لەبەرئەوە لەبنەڕەتدا کورد لەوە گەیشتووە ئەگەر ئاشتی نەبێت هەرگیز ئەم شارە ئاسودەیی‌و پێکەوە ژیان بەخۆیەوە نابینێ.

[40] –تونی مەرگ، زیاد عەبدولڕەحمان ل124، چاپی/ 1995.

(**سەرژمێری ساڵانی 1957و 1977**)

***ڕێژەو سەرژمێریەکان:**

لێرەدا دێینە سەر ئەو ڕێژەو سەرژمێریانەی بەردەوام حکومەتە عەرەبیەکانی عێراق لەکەرکوکدا لەهەوڵی گۆڕینو دەسکاریکردنیدا بوونە بەخزمەتی نەتەوەی عەرەب کاتێ بەوردی تەماشای ئەو ڕێژەو سەرژمێریانە دەکەینو ئەودەسکاریو یاریکردنە دەبینین کە حکومەتە یەك لەدوایەکەکانی عێراق لەپارێزگای کەرکوك کردوویانە بەڕاستی تاس دەمانباتەوە لەگەڵ ئەوەشدا پێکەنینمان بەئەقڵی سەرانی بەعس دێت کە بەو شێوە ناشرینە رووی خۆیان نیشانی دنیا دەدەن بۆ نموونە ئەمە کارەسات نەبێت چیە؟ ڕێژەی زیادبوونی عەرەب لەم شارەدا بەردەوام بەشێوەیەکی خەیاڵی هەڵکشێتو لەبەرامبەردا کوردو تورکمان بچنە ئاو. تەماشای ئەم بەرزبوونەوەی کێرڤی زیادبوونەی عەرەب لەکەرکوك:

ساڵی 1957	**28٪**
ساڵی 1965	**39٪**
ساڵی 1977	**44٪** [41]

ئەڵبەت لەساڵی 1987یشدا ڕێژەکە بەرزبوەتەوە دەبێ ئەوە بزانین کە لەکۆتایی سیەکان تا ساڵی (1940) حکومەتی عیراق (27.705) عەرەبی هێناوەتە دەشتی حەویجە نیشتەجێی کردوون. ئەو عەرەبانە لەهۆزەکانی (ئەلعوبێد جبورو ئەلبو حەمدان) بوون. لەساڵەکانی دواتردا بەتایبەتی لەسەردەمی دەسەڵاتی بەعسدا ئەو ژمارەیە بەرزبووە، بۆ دەیان هەزار کەس هەر بۆیە گەلی کورد ناتوانێو ڕێگا بەخۆی نادات دان بنێ بەهیچ یەکێ لەو سەرژمێریانەی حکومەتەکانی عیراق کردویانە، چونکە لەهیچ یەکێ لەئانو ساتەکاندا دیموکراسیەت لەعێراقدا نەبووە، بارودۆخی کوردستان ئارام نەبووە. زۆرێك لەخەڵکانی کورد لەبەر هەر هۆیەك بێت نەیانوێراوە ناسنامەی نەتەوەیی خۆیان ئاشکرا بکەنو ڕاستیەکە بنوسن. سەرژمێریەکە تەواوی دانیشتوانی نەگرتوەتەوەو بەهەر بیانویەك بێت دەست بەرداری چەندین شوێنی بوونە.

تاکە سەرژمێریەك کە لەم نێوانەدا گەلی کوردو بزوتنەوەی ڕزگاریخوازی کورد پشتی پێببەستێو لەوانی دیکە بەڕاست تری بزانن. سەرژمێری ساڵی (1957)ە. لەڕاستیدا ئەم سەرژمێریەش گومان هەڵدەگرێ، بەڵام ڕاست ترینیانە لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ بزانین هەر لەزووەوە شیرکەتی نەوتی کەرکوك (کۆمپانیای نەوتی کەرکوك) شۆڤێنیستو ناسیونالیستە عەرەبەکانی لەمەترسی زیادبونی کورد لەکەرکوك ئاگادارکردبوەوەو پێی ڕاگەیاندبوون کە بەرزبوونەوەی ڕێژەی لەدایك بوون لەناو خێزانە کوردەکانو زیادبونیان بەشێوەیەکی ترسناك هەڕەشە لەئاسایشی نەتەوەی عەرەب دەکات، پێشتر ئاماژەمان بەوەدا کە لەکۆتایی سەدەی نۆزدەدا کاتێ تیمە پشکنەرەکانی جیۆلۆجی ئەڵمانی دەرکیان بەبونی دەریا نەوتی ژێر خاکی کوردستان کرد، مرخیان لەم ناوچەیە خۆش کرد ساڵانی بەر لەجەنگی یەکەمی جیهانی کێ بەرکێیەکی باش لەسەر نەوتی کەرکوك لەنێوان بەریتانیاو تورکیاو روسیاو ئەمریکاو فەرەنساو ئەڵمانیا کرا بۆ بونە خێوی ئەم نیعمەتە کە بەدرێژایی ساڵانی دواتر تا ئەمڕۆ باشترین چەکی هەڵکشانی باری ئابوریە ئەگەر بەدەست پیاوی ژیرەوە بێت ئەوەبو دواتر بەریتانیا داشی سوار بوو بەسەر ئەوانی تردا هەر چەندە بەریتانیا براوەی یەکەم بوو، بەڵام داگیرکەرەکانی جەنگی بێبەش نەکردو فەرەنساو ئەمریکاو تەنانەت ئەڵمانیاو تەنانەت پیاوێکی وەك (کۆلبەنکیان)یش پشکیان هەبوو لەو نەوتە. گەر فەرەنسا بایەخی باشوری کوردستان و ویلایەتی موسڵی زانیبا لەو بارەیەوە هەرگیز بۆ بەریتانیا دەستی لێهەڵنەدەگرت. بەریتانیاو عیراقی عەرەبیو تورکیای عوسمانی لەسەر ویلایەتی

[41] -جوگرافیای دانیشتوانی کوردستان ل30، عەبدوڵڵا غەفور.

موسڵ کەتەواوی (عیراقی شیمالی) کوردستانی باشور دەگرێتەوە مشتومڕێکی زۆریان کرد، تورکیا دەیویست بەهەر شێوەیەك بێت ویلایەتی موسڵ ببەستێ بەوڵاتەکەی خۆیەوە بۆ ئەم مەبەستەش پەنای بۆ پڕوپاگەندەی یەك ڕەگەزیو یەك ئایینیو یەك ڕەچەڵەکی دەبرد. بەو نیازە زۆر هەوڵی لەگەل ئاغاو دەرەبەگو پیاوە ئایینیەکانی کورددا. لەم بارەیەوە هەوڵەکانی ئۆزدەمیر وەکو ڕۆژی روون دیارە. جێی داخە کوردیش ساویلکەبووەو دوای هەڵای ئاین کەوتووە. شەڕی شوعەیبە بەجیهاد زانراوەو دوسێ هەزار کورد لێرەوە چوونەتە جیهاد هونەرمەندێکی وەك کاوێس ئاغاش لەلاوکی شێخ مەحمودا دەڵێ (هاوار بکەنە تورکا کورد خائینە) ئەمە نیشانەی ساویلکەیی نەبێت هیچی تر نیە. تورکەکان کوردیان بەتورکی کێوی لەقەڵەم ئەداو سوکایەتیان پێئەکرد. ئەتاتورك پێش گەیشتنە دەسەڵات لەنێوماڵی کوردەوە دەستی پێکردو هەزار بەڵێنی درۆی بەکورد دا کەچی دواتر پشتی کردە سەرجەم قسەو بەڵێنەکانیو کوردی بەکۆنەخوازو کۆنەپەرستو گەڕانەوە بۆ سەردەمی عوسمانی تاوانبار کرد. لەوێ تەنانەت منالانی کورد فێرکرابوون بڵێن (بەختەوەر ئەو کەسەیە بڵێ تورکم) تا ئێستا لەئەتاتورکەوە ئەم هەوڵی سڕینەوەیە لەسەر دەستی ژەنەراڵەکانی تورك بەڕێوەدەچێ. هەریەکە لەجەلال بایار عەدنان مەندەریس، چیللەر، مەسعود یەڵماز، بلند ئەجەویدو هاوکارەکانیان یەك شیوەنو گەورەترین هیوایان تورکاندنی کوردە، بەم شێوەیە تورك لەزۆر ڕێگاوە دەیویست ڕێژەی تورك لەویلایەتی موسڵ سەربخاتو بەدەیانبیانوی هەمەجۆر ویلایەتی موسڵ ببەستێ بەتورکیاوە. بەریتانیاو عیراقی عەرەبیش دەیانویست ویلایەتی موسڵ بخەنە سەر عیراقی دروست کراو وەك خرا ئەمەش بەوە دەکرا کە ڕێژەی عەرەب لەویلایەتەکەداو بەتایبەتی لەدوو شارە گرنگەکەی موسڵو کەرکوك بەرزبکرێتەوە. لەکاتێکدا کەرکوك گەورەترین شاری کوردستان بوو بۆ مەبەستی زیادکردنی ڕێژەی عەرەب پێش عیراقی عەرەبی بەردەوام لەهەوڵی ئەوەدا بوو.

1-زۆربەی کوردەکان لەسەرژمێریو ریفراندۆمەکاندا بکات بەعەرەب وەك پێشتر رونمان کردەوە. بۆ ئەم مەبەستەش پەنای بردە بەر زۆر هۆو فاکت.

2-بەرژەوەندی دینیو ئینتەرناسیونالیستی ئیسلامی بۆ پێکانی مەبەستی سەرەوە بەکارهێنا. سەیر لەوەدایە ئەوانەی کە لەناو عەرەبدا باس لەبرایەتیو دۆستایەتی کوردو عەرەب دەکەن، باوكو فرزەندانە دەڕواننە ئەو پرسەو پێیان وایە پێویستە کورد لەقسەی عەرەبی دین برا دەرنەچێت، بەڵام برایم ئەحمەد جوانی وتووە:

(لا نريد ان نكون تحت الشعوب ولا فوقها وانما نريد ان نعمل معها في سبيل الانسانيه واسعادها واننا نناضل لكي نستبدل الحرب بيننا وبين حكامنا بالسلم على قدم المساوات وحتى يحل الحب والوئام محل الحقد والكراهية في القلب)[42].

عەرەب نەك وای نەکردووە بەتایبەتی لەسەردەمی بەعسدا بگرە کار بۆ ئەوە کراوە کوردو عەرەب بەردەوام وەك دوو دوژمنی یەکتر سەیری یەك بکەن.

3-سنوری پارێزگای موسڵی بچوكو بچوکتر کردووەتەوە بۆئەوەی نەوەك ڕۆژێ لەڕۆژان کێشەی ویلایەتی موسڵ زیندوبکرێتەوە لای کوردەوە بێت یان لای تورکەوە ئەم مەبەستانەش بەعەرەباندنی (کوردستانو بەرتەسك کردنەوەی سنوری کوردستانی باشور ئەنجام دراوە) لێرەدا بۆ رونکردنەوەی پتر لیستەکان خۆیان ئەکەین بەشایەت، بۆ گەیشتن بەبڕیارێکی گونجاوو یەك لاییکردنەوەی کێشەی موسڵ بڕیاری پێکهێنانی لیژنەی لێکۆڵینەوە دراو لیژنەکە ساڵی

[42] -الاكراد والعرب ابراهيم احمد ص1961/29.

(1925) لەکۆمیسیۆنی گەلان پێك هات بۆ گفتوگۆو خوێندنەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ لەسنوری ویلایەتەکەدا (3) لیست بە(3) ڕێژەی جیاواز ڕاگەیەنرا بەم شێوەیە:

1-لیستی سەرمێژی لەلایەن ئینگلیزەوە

ژمارەی کورد 424.720کەس

ژمارەی عەرەب 185.763کەس

2-لیستی سەرژمێری لەلایەن عیراقی عەرەبییەوە

ژمارەی کورد 494.007کەس

ژمارەی عەرەب 166.941کەس

3-لیستی سەرژمێری لەلایەن تورکیاوە

ژمارەی کورد 263.830کەس

ژمارەی عەرب 43.210کەس[43]

بەگشتی ژمارەی دانیشتوانی لیواکە بەم جۆرەبوو:

نەتەوەکان	تورکیا 1923	بەریتانیا 1921	عیراق 1922
کورد	263.830	424.720	494.007
عەرەب	43.210	185.763	166.941
تورکمان	146.960	65.893	38.652
یەهودی (جو)	31.000	62.255	61.338
یەزیدی	18.000	30.000	*26.257
کۆچەری	170.000	———	——— **
مەسیحی	———	16.837	13.977
بەگشتی	673.000	785.468	801.170

[44]

[43] –کەرکوك‌و سیاسەتی تەعریب ل14، (ی.ن.ك) ئازاری 1985.

* یەزی نەك یەزیدی. هەمو سەرچاوەکان کۆکن لەسەرئەوەی کە ئاینێکی کۆنی کوردەواری‌و ئەم رەگانە، یەزدی، کاکەیی، هاواری، هەموو لەیەك سەرچاوەوە هەڵدەقوڵێن دواتر گۆڕانیان بەسەردا هاتووەو ئەمانە هیچ پەیوەندیەکیان بەیەزیدی عەرەبەوە نیە. یەزد: یەزدان.

** کۆچەری مەبەست کوردە کۆچەریەکانە لەوانە جاف‌و هەرکی‌و ئەوانەی برادۆست تورکەکان ویستویانە بەوەش شتێ لەرێژەو ژمارەی کورد کەم بکەنەوە.

[44] –کوردستان‌و کورد، د.عەبدولڕەحمان قاسملو، ل79.

ئەگەر سەیری (3) لیستەکەی پێشوو بکەین کە لێرەشدا دیسان ئاماژەی پێدراوە بەئاشکرا بەرزی رێژەی ژمارەی کوردی لیواکە دەردەکەوێ کە لەسەروی ئەوانیترەوەیە بەتایبەت عەرەب هەروەها ناڕاستی لیستەکەی حکومەتی تورکیا. لەهەمووی سەیرتر ئەوەیە کێشە کێشەی گەلی کوردەو رێگە نەدراوە، یان هەر مەبەست نەبوو یان کورد خۆی ئەوەی لەباردا نەبووە لیستێك ئامادە بکات، چونکە هیچ سەرچاوەیەك باس لەوە ناکات کورد خۆی هەولی ئەوەیدابێت خۆشی سەرژمێریەك بکات لەبەرئەوەی لەهەموویان زیاتر پرسەکە پەیوەندی بەکورد خۆیەوە هەیە. هەر ئەو ساڵە (1925) سەرژمێری‌و رێژەی دانیشتوانی شاری کەرکوك بەم جۆرەی خوارەوە بووە کە ئەمیش بەهەمان جۆر کورد خۆی نەلیژنەی سەرژمێری هەبوەو نەنوێنەری لەلیژنەکاندا بووە ئەگەرچی بەحساب کۆمسیۆنی کۆمەڵەی گەلان بۆ خۆی لەبری کورد سەرژمێریەکەی ئەنجام داوە!!

1-سەرژمێری کۆمسیۆنی کۆمەڵەی گەلان

کورد	87.500	٪63
عەرەب	25.250	٪18
تورکمان	26.100	٪19

2-سەرژمێری عیراقی عەرەبی

کورد	81.400	٪59.5
عەرەب	26.654	٪19.5
تورکمان	28.741	٪21

شاکر خصباك خاوەنی عیراقی‌و شیمالی‌و کوردەکان‌و کێشەی کوردو زۆر لێکۆڵینەوەی تر لەسەر کورد، هەرچەندە لێکۆڵینەوەکانی تاڕادەیەکی زۆر بایەخێکی زانستیان هەیە لەگەڵ ئەوەشدا وەکو عەرەبێك نوسیویەتی سەبارەت رێژەی سەدی کورد لەکوردستانی باشور دەنوسێ:

1-سلێمانی ٪100 کوردن

2-هەولێر ٪91 کوردن

3-کەرکوك ٪52.5 کوردن

4-موسڵ ٪35 کوردن[45]

رێژەی دانیشتوانی پارێزگاکانی هەرێمی کوردستان (باشوری کوردستان) بەپێی زمانی دایك لەساڵی 1957دا بەم جۆرەی خوارەوە بووە:

پارێزگا	کورد ٪	عەرەب ٪	تورکمان ٪	سریانی ٪	ئەوانی‌تر ٪	سەرجەم ٪
موسڵ/ نەینەوا، دهۆك	30.8	56	4.8	6.2	2.2	100
هەولێر	89	6.5	2.5	1.8	0.13	100
سلێمانی	98.6	1	0.1	0.1	0.2	100
کەرکوك	48.5	28.2	21.2	0.5	1.6	100
هەرێمی کوردستان	56	32	7.3	3	1.7	100

[45] -کرکوك. لمحات تاریخیە. لیلی نامق جاغ، ل9.

عیراق	16.6	79.2	2.1	0.9	1.2	100

[46]

ئەوەی مایەی لەسەر وەستانە ئەوەیە لەبری رێژەی کورد دوای (20) ساڵ لەساڵی (1977)دا زیاد بکات کەم دەکات لەکاتێکدا رێژەی لەدایك بوون لەشاری کەرکوك لە (10) لیوای تر باشترە بۆ نمونە رێژەی لەدایك بونی ئەم (11) شارە بڕوانە:

کەرکوك	5.5	کەربەلا	4.7
حلە	4.2	دیوانیە	3.5
هەولێر	2.9	کوت	2.7
دولێم	2.6	سلێمانی	2.3
عەمارە	3.1	مونتەفیك	2.1 [47]
دیالە	3.5		

تەنیا بەغداو بەسرەو موسڵ رێژەی لەدایك بونیان لەکەرکوك تیا بەرزترە لەبەرامبەردا ساڵی (1977) رێژەکان بەم جۆرەیان لێدێت.

رێژەی نەتەوەکان لەپارێزگاکانی هەرێمی کوردستان و عیراق ساڵی 1977:

پارێزگا	کورد ٪	عەرەب ٪	تورکمان ٪	سریانی ٪	هی‌تر ٪	سەرجەم ٪
دهۆك	76	18.5	0.2	5	0.2	100
نەینەوا	13.5	85.4	0.8	0.11	0.3	100
هەولێر	86	10.4	1.6	1.7	0.22	100
سلێمانی	94	5.5	0.1	0.06	0.7	100
کەرکوك	37.6	44.4	16.3	0.9	0.3	100
هەرێمی کوردستان	53.3	42.2	3.3	0.85	0.3	100
عیراق	16.1	81.7	1.2	0.6		100

[48]

[46] -پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان لەنێوان ساڵانی (1957-1977) جەزا تۆفیق تالیب کەرکوك ژمارە 2+3، ل44.

[47] -ئاراستەی گشتی پەرەسەندنی دانیشتوانی لیوای سلێمانی/ د.شاکر خەسباك وەرگێڕانی لەئینگلیزیەوە عەتا قەرەداغی/ کورتەی‌سەرژمێری ساڵی 1954 ل263.

[48] -پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان لەنێوان ساڵانی 1957-1977 جەزا تۆفیق تالیب. کەرکوك ژمارە 2+3، ل45.

جگە لەعـەرەب بەرێژەیـەکی بەرچـاو هـەموو ئـەوانیتر کـەمیان کـردووە، عـەرەب بەرزبۆتـەوە، زۆرتـرین رێـژەی دابەزینی کورد دەکەوێتە پارێزگای کەرکوکەوە لە48.5٪ دابەزیوە بۆ 37.6٪ لەکاتێکدا عـەرەب لـە28.2٪ سـەرکەوتووە بۆ 44.4٪!!

ئەمە جگە لەوەی دەسکاریکردنێکی ترسناکە نیشانەی نائارامی کوردسـتانیش دەگەیـەنێ، لەتـەواوی سـەرژمێریەکاندا بەهۆی کۆچو کۆچ بەری‌و باری نائاسایی کوردستان‌و دورەشاری هـەزاران کـەس نەخراونەتـە لیسـتی سـەرژمێریەوە جگـە لـەوەی لـەزۆر شـوێنی وەك بـەدرەو جەسـان‌و شـارەبان‌و خانـەقین‌و مەنـدەلی بـەبیانوی فارسـی بـوون‌و ئێرانـی بوونـەوە هەزاران کەس حساب نەکراوە هەر بۆ نموونە لەساڵی 1987یشدا دەیان هەزار خێزانی کورد سەرژمێری بۆ نەکرا.

***سەرژمێری ساڵی 1957و 1977 بەراوردێك:**

لەهەموو سەرژمێریەکاندا گەمەی کەم بونەوەی کوردو هەڵکشانی ژمارەی عەرەب دوبارە دەبێتەوە بۆ نمونە 1957 باشترە لە1965، 1965 باشترە لە1977، 1977یش باشترە لە1987 رژێمە یەك لەدوایەکەکانی عیراقی عـەرەبی هـەردەم کـردەی هەڵبـژاردنیان بـۆ بەرژەوەنـدی عـەرەب‌و دەسـەڵاتی عـەربی بـەکارهێناوە. ئێمـە لـەم پەرەگرافـەدا ئەمانـەوێ بـەراوردێکی نێـوان سـاڵی 1957و 1977 بکـەین تـا رادەیـەك بگەینـە حەقیقـەتی ئـەو یاریکردنە، سەرژمێری ساڵی 1957 لەبەشەکانی پێشودا باسی ئەوەمان کرد کە تا رادەیەك لەسەرژمێریەکانیتر زانسـتیانەترو باشـترە هــەر بۆیـە کـوردیش متمانـەی پێیـەتی، بەپێچـەوانەی ئەمیانـەوە سـەرژمێری (1977) سەرژمێریەکی تابلۆی پڕ فرۆفێڵ‌و ساختەکارانەیە، ئەڵبەت ئەمە ناکاتە ئەوەی کە سەرژمێری ساڵانی 1965و 1987 باشـترو پوخـت تـرن لـەوەی 1977 نـەخێر بگـرە ئـەو دوانـەی پێشـوو بـەجۆرێك لـەدرۆ هەڵکێشـراون کـە لەڕسـوایی بۆ دەسـەڵاتدارانی عیراقی عـەرەبی بـەولاوە هیچـی دیکـە ناگەیـەنن. مێـژوونوس عەبـدولڕەزاق حسـن لەعیراقی کۆن‌و نوێدا پێکهاتەی پارێزگاو قەزاو ناحیەو روبەرو ژمارەی خەڵکی سەر بەلیوای کەرکوك ساڵی 1955 بەم شێوەیە دیاری دەکات.

ناوی لیوا	قەزاکان	ناحیەکان	روبەر بەکیلۆمەتر چوارگۆشە	ژ. خەڵك
کەرکوك	مەڵبەنـــــدی کەرکوك کفری چەمچەماڵ دوزخورماتوو	قەرە حەسـەن، شـوان، پـردێ، حەویجە قــــەڵای شـــــیروانە،پێباز، قەرەتەپە ئاغجەلەر، سەنگاو داقوق، قادر کەرەم	5702 5221 2455 6998	147.806 49.359 29.811 59.029

[49]

لەو ساڵەشداو لەو کاتەشدا لەنزیکەی ئەو (300) هەزار سەرنشینەی لیوای کەرکوك ژمارەی کورد بەتەنها لەژمارەی عەرەبو تورکمان پێکەوە زۆر زیاترە، ئەمە جگە لەوەی باسی ئەوەمان کرد کە سەرجەم سەرژمێریەکان پڕە لەکەموکوڕیو زۆر شوێنی وەك خانەقینو مەندەلیو شارەبانو قۆرەتوو شوێنەکانی دیکەی تیا نیە.

د.خەلیل ئیسماعیل دەنوسێ (ساڵی 1975 تا ساڵی 1977 عەرەب ساڵانە رێژەی 5٪ زیادی کردووە)[50] هەر بەم شێوەیەو لەژێر سایەی رژێمی عیراقی عەرەبیدا(زیادبونی دانیشتوانی عەرەب لەپارێزگای کەرکوك بەرێژەی پتر لە 90٪ پەرەی سەند)[51] لەساڵی 1957دا عەرەب 28.2٪و ساڵی 1977 بوەتە (44.4)٪ە، واتە رێژەی زیادبوونەکە (16.2٪)یە بەرامبەر بەم پەرەسەندنە لەڕادە بەدەرەی عەرەب، کوردو تورکمانو کەمایەتیەکان بەردەوام لەدابەزینو کەم بونەوەدابوونە بەتایبەتی کورد لەم نەخشەیەی خوارەوەدا بەم شێوەیە بەرزبونەوەی رێژەی عەرەبو نزم بوونەوەی رێژەی کوردو تورکمان سەرسوڕهێنەرانە بەدیاردەکەوێ:

کورد		عەرەب		تورکمان	
1957	1977	1957	1977	1957	1977
48.3	37.5	28.2	44.4	21.4	11.4

[52]

ئەمە بەرهەمی جموجوڵی بێوچانی بەعسیە فاشیەکانە بۆ دابڕانی کەرکوك لەکوردستان لەکاتێکدا لەکۆی (17) هۆزی نیشتەجێی لیوای کەرکوك لەساڵی (1936)دا 13یان کوردن هەروەها لەعیراقی کۆنو نوێدا ناوی (18) عەشیرەتی کورد دێنی لەسنوری پارێزگای کەرکوك بەم چەشنە:

(جاف، تاڵەبانی، داودە، کاکەیی، شوان، ساڵەیی، شێخ بوزێنی، هەمەوەند، جەباری، دەلۆ، شێخان، زەنگەنە، زەند، رۆژبەیانی، باڵانی، گێژ، لەك، ئەلۆەند) جگە لەمانە هۆزی دیکەش هەن باس نەکراون لەوانە شێخانی بەرزنجە کە ژمارەیەکی زۆریان لەسنوری پارێزگای کەرکوك نیشتەجێن لەسەنگاوو قادر کەرەمو هەروەها شێخانی قەڵاسێوکەو لوڕو.. تادوایی.

لەلایەکی ترەوە (چیا) لەتوێژینەوەکەی خۆیدا کە نرخو بەهایەکی چاکی هەیەو ماندوبونێکی زۆری پێوە دیارە ناوی دوازدە هۆزی کورد دێنێ لەسنوری پارێزگای کەرکوك بەم شێوەیەی خوارەوە (لێرەدا نەنوسراوە چ ساڵێك زۆر گەڕام بەرچنگم نەکەوت، هەر بۆیە وەك خۆی نوسیمەوە هەرچەندە من گومانم هەیە ئەمە بۆ کاتی نوسینی کتێبەکە بێت).

ژ	هۆز-عەشرەت	ژمارەی ماڵ
1	پالانی	350
2	تیلشانی	150
3	زەنگەنە	450
4	تاڵەبانی	1050
5	جەباری	500
6	ساڵەیی	200
7	بیبانی	400

[49] -العراق قديماً وحديثاً، ص93، د.عبدالرزاق الحسني.
[50] -دوراییە مێژووییەکانی دابەشبونی جوگرافی عەرەب لەعیراق د.خەلیل ئیسماعیل، سیاسەتی دەولی6.
[51] -هەمان سەرچاوە، سیاسەتی دەولی ژمارە6.
[52] -هەمان سەرچاوە، سیاسەتی دەولی ژمارە 6.

8	زەند	600
9	داودە	1000
10	لەیلانی؟!	500
11	شوان کێشكو فاسە	2000
12	شێخ بوزێنی	600
	12 هۆز	7800 ماڵ

*

سەرەڕای ئەم راستیانەش حکومەت دوا تەقەلای بۆ بنبڕکردنی کورد لەکەرکوك پرۆسیسی ئەنفال بوو حکومەتی بەعس بەجارێ زارەترەکی لەڕێژەی زیادبوونی لەدایك بوون لەناو کورددا لەکەرکوك چوو بوو لەمەودای (20) ساڵی (1957 بۆ 1977) کە بەگشتی رژێمی بەعس نزیکەی (10) ساڵ لەسەر کورسی دەسەڵات بووەو هەندێ جاریش هاوبەش بووە تێیدا، دەردەکەوێ چ کارێك بەکورد کراوە کۆتایی ئەم بەشەش بەم بەراودەی د.خەلیل ئیسماعیل دێنین کە لەسیاسەتی دەولی ژمارە (6)دا کردوویەتی.

ئەم بەراوردە لەپارێزگای کەرکوك بەپێی رەگەز بۆ هەردوو ساڵی (1957و 1977)ە بۆ دەرچونی رێژەی سەدی.

پێشتر ئێمە هەردوو سەرژمێریو رێژە سەدیەکەمان داگرتووە:

نەتەوە	**ساڵی** 1957	**ساڵی** 1977
کورد	٪48.3	٪37.6
عەرەب	٪28.2	٪44.4
تورکمان	٪21.4	٪16.3
هیتر	٪2.1	٪1.7
سەرجەم	٪100	٪100

خوێنەر تێدەگات جگە لەعەرەب رێژەی دابەزینی نەتەوەو کەمایەتیەکانی دیکە چەند جێی سەرسوڕمانە، لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا کەرکوك بەکوردستانی دەمێنێتەوە. شوێنەوارەکانی، ئاووهەواکەی، گۆڕستانەکانی، مێژووەکەی گەواهی ئەم راستیە دەدەنو لەو شارەدا نەك گۆڕستانێك بگرە(100) ساڵ لەمەوبەر یەك گۆڕی عەرەب نیە.

پاشکۆی -1-

* لەوەدەچێ لەیلانی مەبەستی بان قەرە حەسەن بێت کە ئەوە تێکەڵەیەکی چڕە لەهۆزو عەشیرەتەکان. هەروەها ئەو ژمارە ماڵانە زۆر کەمە مەگەر بگەڕێتەوە بۆ سەردەمی سەرەتای هاتنی ئینگلیز.

راگواستن وەك سیاسەتی جینۆساید

سەرەتا:

هەر لەسەرەتای دروستبونی حکومەتی عیراقیەوە، 1921، پرۆژەی تەعریبی ناوچە کوردنشینە نەوتیەکان دەستی پێکرد لەموسڵو کەرکوك، ئەو مشتومڕەی لەسەر کێشەی موسڵ کرا وای کرد کە عەرەبەکان بیر لەوە بکەنەوە رۆژێ لەڕۆژان ئەم ناوچانە بەتەواوەتی لەکورد پاك بکەنەوە، هەڵوەشانەوەی پارێزگای موسڵ بەو شێوەیەو بەعەرەبکردنی ناو شارەکەو شوێنە بایەخ دارەکان سەرەتای ئەو کارەبوو، ئەوەبوو لەپارێزگای موسڵ ئەم سیاسەتە سەریگرتو ئێستا کورد خۆیشی کەمتر قسە لەسەر ئەو شارە دەکات، لەگەڵ لکاندنی باشوری کوردستان بەعیراقی عەرەبیەوە ساڵی 1925 بەدواوە سیاسەتی تەعریب بەشێوەیەکی بەربڵاو دەستیپێکردو هەر لەساڵانی 1930 بەدواوە مەلیکەکانی عیراق بۆ بەعەرەبکردنی کەرکوك کەوتنە گڕو بەدرێژایی ساڵانی چڵو پەنجا کار لەسەر ئەو پرۆسەیە کرا. پاش هاتنی حکومەتی کۆماریش 1968 رێگای‌تر گیرایە بەر بۆ سڕینەوەی کوردو زیادکردنی عەرەب، بەعس بەشانازیەوە باس لەسەرکەوتنی ئەو پرۆسەیە دەکەنو لەحەقیقەتیشدا پرۆسەکە بۆ ئەوان سەرکەوتنی بەدەست هێنا ئەگەر خۆمان هەڵە نەکەین، دەکرێ سیمای سەرکەوتنەکە لەم سێ سەرژمێریەدا بەدی بکەین کە بێگومان ئێستا گۆڕانی زیاتری بەسەردا هاتوە لەبەرژەوەندی بەعەرەب بوونی کەرکوك. رێژەی عەرەب لەکەرکوك لەم سێ سەرژمێریەدا بەم جۆرەیە:

(1957-28٪)　　(1965-39٪)　　(1977-44٪)

کارەسات لەوەدایە لەبەرامبەر ئەم زیادبوونە بێ‌ئەندازەیە رێژەی کورد بەشێوەیەکی سەرسوڕهێن دابەزیوەو لەگەڵیدا تورکمانیش هەمان شێوە کەمی کردوە، ئێمە لەم کورتە نوسینەدا دەمانەوێ بەو شێوەیە راگواستن بخوێنینەوە کە دەچێتە خانەی جینۆسایدەوە بەو هیوایەی لەم بارەیەوە خوێندنەوەی زیاتر بکرێت:

***راگواستنی کورد:**

لەو چەند مانگەی شوباتی 1963 بەدواوەو دواتر لەکۆتایی تەموزی 1968 بەدواوە پرۆسەی راگواستنی کورد چەندین شێوەو سیمای گرتە خۆی لەوانە:.

1-راگواستنی شارو ناوچە، رژێم لەم پێناوەدا چەندین شارو ناوچەی کوردستانی سەر بەپارێزگای کەرکوکی گواستەوەو نەخشەی جیوگرافی ناوچەکەی بەتەواوی شێواند بۆ نمونە گواستنەوەی قەزای چەمچەماڵ بەناحیەکانیەوە لە1969دا. تەنیا لەچەند مانگی دەستەڵاتی بەعسی 1963دا جارێك هەشت هەزار خێزانو جارێك 21 گوند راگوێزران، بەبیانوی بوونی نەوتەوە 34 گوندی تر گوازرایەوە، ساڵی 1977 بەهۆی دروستکردنی جادەی (60)مەتریەوە سەدان خێزانی شۆریجەو جەمهوری دەرکردو ئاوارەکرد، ساڵی 1974 (15) گوندی ناوچەی کاکەییو داوێ تا پۆکردە سەر عەرەبو خاوەنەکانیانی دەرکرد.

2-بەناوی دروستکردنی پشتێنەی ئەمنیو پاراستنی شەریکەی نەوتەوە دەیان گوند گوێزرایەوە.

3-راگواستنی هێزی کار، ساڵانی 1970 سەدان کرێکار لەشەریکەی نەوت دورخرانەوە چونکە کورد بون، رژێم هەربەوە نەوەستا لەشەریکە دەریانکا بگرە هەستا بەدورخستنەوەی خۆیانو خێزانیان لەشارەکە، تەنیا لەساڵی 1973دا (118) کرێکاری شەریکە گوازرانەوە بۆ سنوری سلێمانیو دهۆكو لەوێ لەکارگەو کارخانەو شوێنی‌تر دامەزرێنران.

4-راگواستن بەهۆی پێشمەرگایەتیو کوردایەتیەوە، رژێم بەهۆی ئەوەی کە سەدان خێزان کوڕو کەسیان پێشمەرگە بوو هەستا بەدورخستنەوەیان لەشارەکەو زۆربەی ئەوانەش ماڵو سامانیان دەستی بەسەردا دەگیرا هەڵبەت ئەم شێوە راگواستنەی خەڵك لەمێژوودا کەم وێنەیەو کەمترین دیکتاتۆرەکانی دنیا هەر لەجەنگیزو هۆلاکۆو تەیمورەوە تا دەگاتە هیتلەرو مۆسۆلۆنی بەم کارە هەستاون، ئێمە لێرەوە بۆمان دەردەکەوێ تەنیا کورد بوون بەس بووە بۆئەوەی لەو شارە دوربخرێیتەوە، هۆیەکەشی رونەو شۆڤێنیو نەتەوەپەرەستێکی وەك نەعمان ماهیر کەنعانی لەساڵی 1965دا لەناميلکەیەکی پڕ جوێندا بەناوی (ضوء علي شمال العراق) دەڵی لەو شوێنانەی لەعیراقدا نەوت هەیە-یەك کورد نیەو کەرکوكو موسڵو خانەقین ئەرزی عەرەبن زۆر لەنەتەوەپەرستەکانی تری عەرەبیش بەهەمان شێوە قسەیان کردوەو تەنانەت هەندێکیان دکتۆرو پایەی زانستیشیان هەیە لەوانە (دکتۆر فازڵ حسین) لەکتێبەکەیدا کێشەی موسڵ کەکتێبێکی دەکۆمێنتیە کەچی لەهەندێ شوێندا جڵەو بۆ هەستی نەتەوەیی شل دەکاتو دەکەوێتە هەڵەی واوە هەندێك عەرەبی تریش دەڵێن عەرەب حەق نیە بۆ نەوت وا لەکورد بکات وەك مەحمود دورە، (نەوت مایەی سەرهێشەیەکی گەورە بوو بۆ کورد بۆیە دەستەیەك هونەرمەندی کەرکوك لەسەرەتای حەفتاکاندا شانۆگەریەکیان ناو نا بوونی ئەم زێرە رەشە، بۆ ئێمە خوێنێ گەشە) نەوتی کەرکوك کە نزیکەی (70٪)ی نەوتی عیراقی پێك دەهێناو رۆڵێکی دیاری لەئابووری عیراقدا دەگێڕا بۆ کورد مایەی خوێنو ماڵوێرانی بوو، دیارە هەر کورد بوونی کەرکوکیش وای کردوە کە ئەو شارە هەر بەدواکەوتویی بمێنێتەوەو هیچ حکومەتێ بایەخ بەجوانکاری شارەکە نەدات.

سەرەڕای هۆکارەکانی سەرەوەی راگواستن چەند هۆیەکی تریش هەبوون لەوانە:

1-نەبونە بەعسی کوردەکان، حکومەت بەزۆر لەگەڕەکە کوردەکاندا خەڵکی دەکرد بەبەعسی ئەوەشی نەیکردایە دیارە چارەنوسی راگواستن بوو.

2-ئەوانەش کە خوێندنیان تەواو دەکردو دەچوون لەفەرمانگەو دامو دەزگاکاندا دامەزرێن. یەکی لەمەرجەکانی دامەزراندنیان ئەوە بوو کە دەبێ لەدەرەوەی کەرکوك دابمەزرێن واتە لەشارەکانی چوارچێوەی (ئۆتۆنۆمی) بەم شێوەیە لەدەرەوەی کەرکوك دادەمەزرانو لەگەڵ ئەوەشدا ماڵیان رادەگوێزرا، ئەوەش کە ئامادە نەبوایە لەدەرەوەی کەرکوك دامەزرێ هەر هەمان چارەنوسی دەبوو بەم شێوەیە بەدرێژایی دەیان ساڵ بەم هۆکارانە خەڵك لەکەرکوك دەرکران.

3-لەکارەساتی ئەنفالدا چەندین ناوچەو گوند (کرانە ناوچەی قەدەغەکراو) ئەوەش بوو بەهۆکارێکی تر بۆ راگواستنی خەڵکەکە بۆ نموونە لەجەباریو شوانو قادر کەرەمو شێخانو داوێوساڵەییو تاد.

*رۆڵی ئابووری راگوێزراوەکان لەشوێنی خۆیان:

دەبێ بڵێین سەرجەم ئەو راگوێزراوانە یان زۆربەیان لەشوێنو رێ خۆیان، خاوەن کاروپیشەی خۆیانن، بۆ نموونە، فیتەر، وایەرمەن سنعەت کار، بازرگان، دارتاشی، شارەزای ئەو کەسانە لەو کارو بارانەدا رۆڵێکی دیار لەپێشکەوتنی باری ئابوری ئەو شارەدا یاری دەکات، ئەمە جگە لەوەی بۆ خۆیانو بۆ خێزانەکانیان مایەی ئەوە بوو کە باش بژینو پێویستی رۆژانەیان دابین بکەن، لەڕاستیدا هەندێك ئامێری ئۆتۆمبیلو کاری کشتوکاڵیو سنعەتی لەسەر دەستی وەستاو شارەزایانی ئەو شارە دروست دەکرا کە جگە لەکەرکوك خۆی بۆ شارەکانی دیکەش دەڕۆیشتو دانیشتوانی عیراقی عەرەبیو کوردستان سودیان لێدەبینی، زۆربەی ئەو شارەزاو خاوەن کارە کوردانە کە لەجێگاو رێگای خۆیان دوور دەخرانەوە دەست دەگیرا بەسەر ماڵو سەروەتیاندا، دورخستنەوەی ئەو خاوەن کارانە هەر ئەوە نەبوو کە لەکاروپیشەکەیان دابڕێنو تەواو، بگرە ئەوان لەبازاڕو کڕیاری خۆیان دور دەکەوتنەوە. دورکەوتنەوە لەبازاڕو کڕیار وا دەکات کە بۆ ماوەیەکی دورودرێژ خاوەن کار لەژێر باری تەنگژەی ئابوریدا بناڵێنێ لەحاڵەتێکدا ئەگەر جارێکیتر

لەشوێنی دووەم کارەکەی چنگ کەوێتەوە گەر نا پاش ماوەیەك هەمان ئەو بابا بەرهەم هێنە دەبێتە بابایەکی مشەخۆرو لەگەڵ سوڕانی رۆژگاردا کارەکەش لەبیردەچێتەوە، هەموو ئەوانەی رادەگوێزرێن پێشتر لەشوێن و رێی خۆیان خاوەن کاروپیشەی خۆیانن دواتر ئەوەیان بۆ ناڕەخسێ کە لەوشوێنی دووەم هەمان کاروپیشە درێژەپێبدەن. ئێستا لەو دەیان هەزار راگوێزراوەی ناو شاری کەرکوك و خانەقین و دەوروبەر ئامارێکی کاروپیشە نەکراوە کە ئاخۆ ئەو خەڵکانەی لەشوێن و رێی خۆیان رادەگوێزرێن هەمان کاروپیشە دەکەن یان لەکاروپیشەی خۆیان دابڕاون، ئەمە جگە لەوەی دەرکردنی ئەو خەڵکانە لەدەرەوەی کەرکوك و دەوروبەر دەبێتە هۆکاری دروستبوونی بەتاڵەیەکی زۆر هەروەك دەبینین زۆرێك لەو خەڵکانە کە دەردەکرێن بێکار دەبن. لەئاکامی بونی بەتاڵەو بێکاریشەوە هەندێك جار لادان و هەڵە روودەدات، کە دەکرێ هەندێك یان زۆربەی ئەو لادان و هەڵانەی روودەدەن بگێڕینەوە بۆ باری ئابوری، کە لەوەشدا حکومەتی عیراقی بەرپرسیارە.

*کاریگەری راگواستن لەسەر ئاستی کۆمەڵایەتی:

راگواستنی ئەو خەڵکە لەزێدی باب‌وباپیری کاردانەوەی نێگەتیڤی زۆر بەجێدەهێڵێ چ لەسەر خەڵکە راگوازراوەکە چ لەسەر ئەو شوێنەی بۆی دەچن، لەبەرئەوەی هەمیشە ئەوان وەکو میوان لەشوێنی دووەم نیشتەجێ دەبن. دەکرێ ئەو کاریگەریانە لەم خاڵانەدا چڕ بکەینەوە.

1-پچڕانی پەیوەندی کۆمەڵایەتی/ بەهۆی راگواستنەوە. بۆ نمونە پچڕانی پەیوەندی نێوان دانیشتوانی ئیمام قاسم یان شۆڕیجە لەدورکەوتنەوەیان لەیەکتر، بەتایبەتی ئەم کاریگەرییە لەسەر مناڵ زیاتر دەردەکەوێ و ئەو خەڵکانە لەئایندەدا بەهۆی دورکەوتنەوە لەیەکتر نامۆدەبن بەیەك و یەك ناناسن.

2-زۆربەی کوردەکان بەتایبەتی نەوەی نوێ لەکەرکوك و خانەقین و شوێنەکانی‌تر یان عەرەبی و تورکمانی یان هەر عەرەبی دەزانن بەدورکەوتنەوەیان ئەو زمانەیان لەبیردەچێتەوە، هەڵبەت بەدەر لەخواستی دوژمن لەکەرکوك و خانەقین پەیوەندیەکەش بەهێزە بەدورکەوتنەوە ئەو پەیوەندیە، هێدی هێدی بەرەو لەناوچون دەچێت و ئەو پەیوەندیە کۆمەڵایەتیەی نێوان کوردو عەرەب یان کوردو تورکمان بەرەو سستی و لاوازبوون دەچێت.

3-زۆرێك لەداب‌ونەریت و سیماو باری تایبەتی ناوچەکەی خۆیان بەدورکەوتنەوەیان ون دەکەن و لەگەڵ شوێن و خەڵکی نوێدا تێکەل دەبن.

4-دورخستنەوەی کوردو عەرەب و تورکمان لەیەکتر لەشارە کوردیەکانی خانەقین و کەرکوك و شوێنەکانی تر وا دەکات برینێکی قول بکەوێتە نێوان ئەم نەتەوانە. هەڵبەت حکومەتە یەك لەدوا یەکەکانی عیراقی عەرەبی بەو شێوەیە کاریان کردوە کە کوردو عەرەب، کوردو تورکمان، تورکمان و عەرەب بکەن بەدوژمنی یەکتر. شایەدی راستەقینەی ئەم قسەیەمان هۆسەی ئەو (فرسان)انەیە کە ساڵی (1963) عیراق بەری دانە گیانی کوردستان. بۆ نمونە (احن العرب اهل الغیرة نطرد الاکراد من ها الدیرة) ئەم شێوە هۆسەیە چ رۆژگاری خۆی چ ئەمڕۆ شوێنەواری ماوە لەگەڵ ئەوەشدا کە هەرگیز کورد بەچاوی دوژمنەوە سەیری گەلی عەرەبی نەکردوە. شاعیرێکی وەك عەبدوڵڵا گۆرانیش لەو باریەوە دەڵێ:

برای عەرەبی چاو رەشم　　　تاڵ بوو بەشت تاڵ بوو بەشم
لەیەك بادە تاڵی نۆشین　　　برایی کردین بەهەنگوین

ئەڵبەت گەلێك هۆكاری دیكەی كۆمەلایەتی هەن ئەگەر توێژەرێكی كۆمەلایەتی لەم بابەتە بكۆڵێتەوە.

***كاریگەری راگواستن لەسەر خوێندكاران و باری خوێندەواری:**

راگواستنی كورد لەماڵو شوێنی خۆی بەبێ هیچ هۆكارێكی مەنتیقیو تەنیا لەبەرئەوەی كوردن، گەلێك شوێنەواری خەراپ بەجێدێڵێ، ئەم راگواستنە كاریگەریەكی نێگەتیڤانەی كردوەتە سەر باری خوێندنو خوێندەواری. زۆربەی ئەو خوێندكارانەی كە لەگەڵ ماڵە باوانیاندا رادەگوێزرێن كە دێنە شوێنی دووەم زۆربەیان ئارەزووی خوێندنیان نامێنێو وازی لێدێنن ئەوانەش كە بەردەوام دەبن ئاستی خوێندنیان دادەبەزێ، لەبەرئەوەی لەلایەكەوە لەشوێنی خۆیان خوێندن عارەبیە لەلایەكی ترەوە باری دەرونیان لەشوێنی خۆیان زۆر باشترە لەوەی كە لەشوێنی دووەم لەژێر خێمە یان هەر شوێنێكدا دەژین لەبارودۆخی دەرونی ناجۆردا ئەمە جگە لەوەی بەئاسانی لەگەڵ كەشوهەوای نوێدا چ وەك تێكەڵی لەگەڵ خوێندكاران چ وەك پەیوەندی بەمامۆستایانەوە لەسەرەتادا بەو خێراییە ناگونجێن، زۆرێك لەوانەش كەواز دێنن بەپێچەوانەی بەندەكانی مافی منالەوە شان دەدەنە بەر كاری لەش پروكێنو قاچاخ چێتیو كارێك كە هەمیشە ژیانیان لەمەترسیدایە، وازهێنان لەخوێندن بەهۆی راگواستنەوە پەیوەندی بەباری ئابوری ئەو خێزانەشەوە هەیە، هەندێك لەوان دوای راگواستن ناچارن شان بدەنە بەر كاركردن بۆ دابینكردنی بژێوی خۆیانو خێزانیان، چونكە كەمتر لەو خوێندكارانە لەبارێكی ئابوری خراپدا توانای درێژەدانیان بەخوێندن دەبێت، زۆر كات حكومەت لەكاتی تاقیكردنەوەكاندا ماڵەكان رادەگوێزێ ئەمەش هۆكارێكی تری وازهێنانە بەو پێیەی ئەو خوێندكارانە ئەو ساڵەیان لەدەست دەچێت ئیتر بۆ خۆشیان ئارەزویان لەسەر بەردەوام بون نامێنێ.

***راگواستنو وێك نەهاتنەوە لەگەڵ بەندەكانی جاڕی گەردوونی مافی مرۆڤدا:**

راگواستنو دەركردنی خەڵك لەشوێنو رێی خۆی لەگەڵ سەرجەم بەندەكانی جاڕی گەردونی مافی مرۆڤدا نایەتەوە بەو پێیەی بۆ خۆی راگواستن پێشێلكردنێكی ئاشكرای مافەكانی مرۆڤە. لێرەدا راگواستن لەگەڵ چەند بەندو مادەیەكدا دێنینەوە كە ئاخۆ خودی هەڵگەڕانەوەكە لەبەندەكانی جاڕی گەردوونی ناچێتە خانەی جینۆسایدەوە؟

بەندی سێیەمی جاڕەكە دەڵێ:

هەموو كەسێك مافی ژیانو ئازادیو ئاسایشی خۆی هەیە.

چ بەر لەڕاگواستن كە هاووڵاتی دەخرێتە ژێر گوشارو لێپرسینەوەوەو كۆپێنی خۆراكی لێداگیر دەكرێتو ئازار دەدرێت چ كاتی راگواستن مافی ژیانو ئازادیو ئاسایشی هاووڵاتی پێشێل دەكرێت كە تەنانەت رێگای نادرێ سەرجەم موڵكو سامانی خۆی بگوازێتەوە بۆ شوێنی دووەم.

بەندی پێنجەم:

هیچ مرۆڤێك ئەشكەنجەو سزا نادرێتو رەفتاری توندوتیژو دڕندانەو ئابڕوبەری لەگەڵدا ناكرێت. سەرجەم ئەو خەڵكانەی لەكوردستانی بن دەستی حكومەتی عیراقیدا دەژین بەردەوام لەژێر سزاو ئەشكەنجەی دەروونیو جەستەیدانو ناچار بەبێزاربوونو جێهێشتن دەكرێن.

بەندی شەشەم:

هەر كەسێك لەهەر شوێنێك بێت، مافی دان پێدانانی كەسایەتی قانونی هەیە.

سەرجەم ئەو خەڵكانەی كە بەر شاڵاوی راگواستن دەكەون مافی دان پیانانی كەسایەتی قانونیان بێ هیچ هۆیەك لێدەسەنرێتەوەو ئەدرەسو شوێنی لەدایك بوونو (شوناسی) یان دەگوازرێتەوە.

بەندی نۆیەم:

هیچ مرۆڤێك نابێت بەشێوەیەكی رەمەكی بگیرێتو دەست بەسەربكرێت یان دوربخرێتەوە.

حكومـەتی عیراقی بۆئـەوەی هاوولاتیـان لەسـەر خـاكو مـاڵی خۆیـان راگـوێزێ هەمووڕێگایـەك دەگرێتەبـەر، رۆژانـە كوێخای گەڕەكو بەرپرسی حزب دەچنە سەرێو تەنگی پێهەڵدەچنن، لەلایەن حزبەوە (حزبی بـەعس) بـانگ دەكرێـتو دەخرێتە ژێر پرسیارەوە، دەگیرێت چ خۆی چ شوناس، چ كۆپینی خۆراكەكەی دەست بەسەر دەكرێتو داگیر دەكرێت بـۆ ئەوەی بەچۆكدا بێت پاشتر دوردەخرێتەوەو دەردەكرێ.

بەندی سێزدەهەم:

هەموو كەسێك ئازادیی هاتنو چوونو هەڵبژاردنی شوێنی نیشتەجێبوونی لەنێو سنوری هەر دەوڵەتێكداهەیە.

هەڵبەت لەدەوڵەتەكەی خۆشیدا كەچی بەپێچەوانەی ئەم بەندەو حكومەتی عیراق بۆ كورد چەند گڵۆپێكی سوری بـۆ چەندین شارو شوێن داگیرساندنەوە لەوانە بەغدا، موسڵ، كەركوك، خانەقین، شەنگار..هتد، كورد بەهیچ شـێوەیەك بـۆی نیە لەم شارانە نشتەجێ بێت.

بەندی پازدەیەم:

1-هەموو كەسێك مافی هاونیشتمانێتی هەیە.

2-نابێت بەزۆر هاونیشتمانیەتی لەكەسێك بسەنرێتەوە یان مافی گۆڕینی نەدرێتێ.

رژێم كاتێ هەر هاوولاتیەك دەردەكات لەشوێنو جێگای خۆی ئەو مافەی لێدەسەنرێتەوەو لەو شاردا كـە رادەگـوێزرێ مـافی هاونیشـتمانێتی نامێنـێ، هەڵبـەت ئـەم كـارەش لـەژێر زەبـرو گوشـاردا دەكـرێ بۆیـە دەبیـنین زۆربـەی ئەوانـەی دەردەكرێن پاشتر بەهەر رێگایەك بێت دەیانەوێ بگەڕێنەوە شوێنی خۆیان.

بەندی هەڤدەیەم:

نابێت رەمەكی موڵك لەهیچ كەسێك بسەنرێتەوە.

ئەو خەڵكانەی رادەگوێزرێن بواریان نادرێ تا خانوو بەرەو زەویو زاریان بفرۆشن یان ساغی بكەنەوە یـاخود بیدەنـە كرێ زۆربەی ئەو موڵكو خانوانە دواتر بەبڕیاری حزبی بەعس دەدرێتە عەرەبی هێنراوی باشوری عیراق.

بەندی بیستو یەكەم:

هەموو كەسێك چون یەك مافی وەرگرتنی كارو فەرمانبەریە گشتیەكانی لەولاتەكەیدا هەیە.

واتە هەموو كەسێك مافی خۆیەتی كارو فەرمانبەری لەو شوێنەی دەیەوێ وەربگرێتو نابێ جیاوازی لەكەسێكەوە بۆ كەسێك هەبێت، لەشارەكانی كەركوكو موسڵو خانەقیندا ئەم بەندە تەنیا بۆ عەرەبەكان جێبەجێ دەكرێتو كورد بـۆی نیە دابمەزرێ ئەگەر بەپلەیەكی زۆر بەرزیش خوێنـدن تـەواو بكاتو لەبوارەكـەی خۆیـدا تـەواو شـارەزابێت. هـەر مـافی دامەزراندنی نیەو دەبێت لەدەرەوەی ئەو شارانە دامەزرێن.

***كاتێ ژمارە دێتە قسە:**

ئەگەرچـی تـا ئێسـتا سـەرژمێریەكی وردی ئاوارەكـانی كـەركوكو خانـەقینو شـەنگارو شـوێنەكانیتر نـەكراوە، بـەڵام بەپێی هەندێك لەئامارەكان كە پارێزگای كەركوك كردویەتی لەسنوری پارێزگای سلێمانیو كەركوكی ئازاد كـراو، سـاڵانی (1991)و تا (1995) زیـاتر لـە(14.849) خێـزان ئـاوارە بوونەكـە كـۆی ژمـارەی كەسـەكانیان زیـاترە لـە(100)هـەزار كەس. ئەم ژمارەیە ئاوارەو راگوێزراوەكانی سـاڵانی حـەفتاو هەشـتاكانی تیانیـە. ژمـارەی تۆمـاركراو لەسـنوری پارێزگـای كـەركوكی ئـازاد بـۆ سـاڵی 1996 (360)خێزانـە، سـاڵی 1997 (702)خێزانـە كـە كـۆی ژمـارەی كەسـەكانیان (4262) كەسـە، سـاڵی 1998 (394) خێـزان كـە كـۆی ژمـارەی كەسـەكانیان (2446)كەسـە دەركراوەكـان بـۆ سـنوری پارێزگـای هەولێر بۆ ساڵی 1997 (151)خێزان دەركراوەو بۆ ساڵی 1998 (54) خێـزان تۆمـاركراوە كـە كـۆی ژمـارەی كەسـەكان

1299کەسە ئەمە بەپێی ئامارێك کە لەگۆڤاری هاواری کەرکوکدا بلاوکراوەتەوە، لەحەوت مانگی یەکەمی ساڵی 1999دا (232)خێزان بۆ سنوری سلێمانیو کەرکوکی ئازاد راگوێزراون کە کۆی سەر خێزانەکانیان دەکاتە 1429کەس*. لێرەدا ئەگەرچی بەوردی سەرژمێرو ئامارێکی تەواویش نەکراوە هەروەها راگوێزراوەکانی کارەساتی ئەنفال کراوو، بێسەروشوێنو لەسێدارەدراوەکانو.. لەم ژمارەیەدا نین. دەرکردنی هەزاران خێزان لەو شارەو دەوروبەریو تەواوی کوردستانی بن دەستی رژێم کاریگەریەکی زۆر دەکاتە سەر نزم بوونەوەی ئاستی رێژەی کورد لەو شارەدا ئەمە جگە لەوەی سەدان خێزانیش بۆئەوەی دەرنەکرێنو رانەگوێزرێن بەناچاری خۆیان دەکەن بەعەرەب، خێزانی وا هەیە منالەکانیان بەناوی شەهیدانی کوردایەتیەوە ناونـاوەو ئێستا بۆئەوەی رانەگوێزرێن خۆیان بەعەرەب لەقەلەم داوە، ئەم ژمارەیە رۆژانە ژمارەی تازەی دێتە سەرو تا ئێستاش نەتەوە یەکگرتووەکان هەلۆیستێکیپۆزەتیڤی بەرچاوی نەگێڕاوە کەمایەی ئەوەبێت حکومەتی عیراقی ناچار بکات دەست لەڕاگواستنی ئەو خەلکە بێپاڵپشتە رابگرێ، بۆیە (حکومەتی عیراقی) بێگوێدانە هیچ دابو نەریتێکی نێودەولەتی درێژە بەو کارە دەدات، دنیای کەڕیش تا ئێستا هیچ هەلۆیستێکی نەنواندوە، دەبێ ئەوەش بلێین کە ژمارەیەکی زۆر لاوی ئەو شارە لەساڵی 1991دا زیندانی کرانو پاشتر بەردران. راپۆرتەکەی (ماکس ڤاندەر شتوئیل) ئاماژە بەوە دەدات کە لەو گیراوانە خەلکیش گوللە باران کراوە. هەر چۆنێك بێت ئێمە لێرەدا زیاتر مەبەستمان لەدەرکردنو راگواستنە بەزۆرەکەیە.

***راگواستن وەك جینۆساید:**

هەڵبەت لەم کورتە نوسینەی سەرەوەدا گەیشتینە ئەوەی کە رژێمی عیراق راگواستنیشی وەك چەکێکی کاریگەر بەرامبەر بەکورد بەکارهێناوە هەر چەکێکیش ئامانجی سڕینەوە بێت دەچێتە خانەی جینۆسایدەوە بەگشتی بەپێی ئەم بنەمایانەی خوارەوە راگواستن جۆرێکە لەجۆرەکانی جینۆساید.

1-برسیکردن، رژێم بۆئەوەی خەلك ناچار بکات بەوەی ئامادەی راگواستن بێت کۆپینی خواردنەکەی لێداگیر دەکات، هەندێك لەوان پاشتریش ئەو کۆپینەیان نادرێتەوە.

2–بێکار کردن، هەر کاتێ رژێم بیەوێ کەسێ دەربکات، بەشێوەیەك تەنگەتاوی دەکات کە بواری کارکردنی نەبێت لەئاکامی راگواستنەکەشەوە بۆ خۆی بێکار دەبێت.

3-داگیرکردن، داگیرکردنی ماڵو سامانو موڵكو تادوایی.

4-سڕینەوە، بەعەرەب کردنی ناوچەو خاك.

5-پێشێل کردنی مافەکانی مرۆڤ لەگەڵ جاڕی گەردونی مافدا نایەتەوە یەك.

6-زیندانیکردنو ئازاردان.

7-سزدان بەپارە، چ وەك بەرتیل چ وەك رەشوە چ لەڕێگای ترەوە کە حکومەت لەهاوولاتیانی دەسێنێ.

8-شالاوی ئەنفال، ترسناك ترین شالاوی کۆتاییەکانی سەدەی بیستەم کە لەسنوری کەرکوكو گەرمیان زۆر دڕندانە پیادەکراو هەزارانیان راپێچی تونی مەرگ کرا.

9-کیمیاباران، کیمیابارانی گۆپتەپەو شوێنەکانی تر کە تێیدا خەلکێکیزۆر بونە قوربانی. کتێبی (جینۆساید لەعیراقداو پەلاماری ئەنفال بۆ سەر کورد) ئاماژە بەوە دەکا کە لەسنوری پارێزگای کەرکوکا جگە لەگۆپتەپە شوێنی تریش بەر شالاوی کیمیایی کەوتوە.

10-ناوچەی قەدەغەو ئابلۆقەی ئابوری. چ وەك ئەوەی کە ناوچەیەکی فراوانی سنوری کەرکوكو خانەقین ناونراوە ناوچەی موحەڕەمە چ وەك ئەو ئابلۆقەیەی دەخرێتە سەر ناوچە گوندنشینەکانو بەردەوام لەژێر هەڕەشەدان.

جینۆساید: بریتییە لەدوو وشە، جینۆس+اوساید.

---

* لەپێنج مانگی دواتردا نزیکەی (200)خێزانی تر راگوێزرا واتە لەمانگی 8ی 1999 بۆ کۆتایی مانگی 12ی هەمان ساڵ.

جینۆس= هۆز، خێڵ، بنەماڵە وشەکە گریکی‌یە.

اوساید= لەناودان، سڕینەوە، لاتینی‌یە لەئینگلیزیدا بووە بەجینۆساید (Genocide) لەکتێبی یاسای نێودەوڵەتیا هاتوە، کردەیەکە بەرامبەر کۆمەڵێك بەکاردەهێنرێ بەمەبەستی لەناودانی تەواو یان ڕێژەیەك لەخەڵك ئیتر ئەو خەڵکە هۆز، نەتەوە، ڕەگەز یان ئاین بێت بۆ زیاتر شارەزابون بڕوانە الشراره تشرینی دووەمی 1989.

پاشکۆی ژمارە -2-

بنکەکانی ئاوارەکانی کەرکوك کۆمیتەی باڵای ئاوارەکان

ژ	ناوی بنکه	شوێنی بنکه	ژ. خێزان	ژ. نەفەر	تێبینی
1-	سایلۆ شەکرەکە، ئالیات	معمل شەکرەکە-گەراج-ناو سلێمانی	260	1653	ناو شاری سلێمانی
2-	البان (بەکرە جۆ)	بەکرە جۆ	145	892	
3-	عەینە (بەکرە جۆ)	بەکرە جۆ	29	189	
4-	زراعە (بەکرە جۆ)	بەکرە جۆ	19	129	
5-	دار الگلبە	سەرکارێز	33	192	
6-	اصلاح	عەلوەکە	70	389	
7-	مەحکەمەی عەسکەری	چوارباخ	22	108	
8-	حسیب صالح	حسیب صالح	104	603	
9-	ئەحمەد بۆن خۆش	شوقەکانی قالاوە	72	476	
10-	قالاوە	شوقەکانی قالاوە	228	1495	
11-	معهد اسلامی	گەڕەکی قالاوە لای مەوقفی پاسەکان	47	314	
12-	مقر حزب الشیوعی	قالاوە	34	226	
13-	مخیم کشفی	سەرچنار	76	447	
14-	قلیاسان	قلیاسان	46	271	
15-	جیش شعبی	نزیك ئەمنە سوتاوەکە	152	912	
16-	شوقەکانی اسکان	اسکان	67	414	
17-	حامیە أ/1	سلێمانی – حامیەکە	165	1008	
18-	حامیە أ/2	سلێمانی – حامیەکە	161	918	
19-	حامیە/ ب	سلێمانی – حامیەکە	227	1398	
20-	دور الامن (پشت تربیە) ئاوبارە	تربیەی سلێمانی- دور الامن	209	1218	
21-	شوقەکانی ڕاپەڕین	گەڕەکی ڕاپەڕین	32	193	
22-	ناوگەڕەکی ڕاپەڕین	گەڕەکی ڕاپەڕین	67	284	
23-	معسکر سلام / 1	معسکر سلام	202	1210	
24-	معسکر سلام/2	معسکر سلام	167	1015	

25-	كەندەكەوە- تاسلوجە	نزيك دەواجنەكە	32	204	
26-	ئازادى	معسكر سلام/ خانووى عسكرى	437	1757	
27-	گۆپاڵە	گۆپاڵە	33	183	
28-	تەيناڵ	تەيناڵ	31	168	
29-	تەكيەى كاكە مەند	كاكەمەند	117	728	
30-	بازيان/ 1 كابينات	بازيان	41	284	
31-	بازيان/ 1 كابينات	بازيان	37	261	
32-	بازيان/ 1 كابينات	بازيان	40	289	
33-	بازيان/ 1 كابينات	بازيان	35	262	
34-	بازيان/ 1 كابينات	بازيان	85	615	
35-	بازيان/ 2 كابينات	بازيان	54	361	
36-	بازيـــان/2 ناحيـــه / كابينات	بازيان	44	281	
37-	بازيـــان / 2 ناحيـــه / كابينات	بازيان	73	535	
38-	باينجان / كابينات	باينجان	224	1549	
39-	بازيان/1	بازيان	117	793	متفرقـه بازيان
40-	بازيان/أ/2	بازيان	182	12.9	متفرقـه بازيان
41-	بازيان/ب/2	بازيان	144	858	متفرقـه بازيان
42-	بازيان/ج/2	بازيان	156	1048	متفرقـه بازيان
43-	بازيان/د/2	بازيان	106	632	متفرقـه بازيان
44-	بازيان/5/2	بازيان	138	884	متفرقـه بازيان
45-	بازيان/2/2+و	بازيان	113	677	متفرقـه بازيان
46-	باينجان/أ	باينجان	73	486	متفرقـه باينجان
47-	باينجان/ب1+ب2	باينجان	184	1257	متفرقـه باينجان
48-	باينجان /ج1+ج2	باينجان	122	855	متفرقـه باينجان

49-	باینجان/د	باینجان	97	630	متفرقــە باینجان
50-	باینجان/ه	باینجان	69	428	
51-	کەمپی ئاوارەکانی تەکیە	تەکیە	114	818	
52-	جەمەلۆنـــــــەکان / چەمچەماڵ	چەمچەماڵ	4	14	
53-	قوتابخانەی فەلەستین	چەمچەماڵ	10	52	
54-	اورزدی	چەمچەماڵ	8	47	
55-	گەراجی کەرکوك	چەمچەماڵ	11	63	
56-	تەنیشت کۆمیتە	چەمچەماڵ	8	35	
57-	مەلعەبەکــە + کارگــەی سەهۆڵ	چەمچەماڵ	5	44	
58-	قوتابخانەی باوایەکان	چەمچەماڵ	10	66	
59-	قادرکەرەمیەکان	چەمچەماڵ	11	52	
60-	قوتابخانەی ڕۆژ	چەمچەماڵ	10	52	
61-	پیریادیەکان فەرعی /5	چەمچەماڵ	388	229	متفرقــە / ناوماڵەکان
62-	شـــــــــۆڕش+ سەنگاویەکان/6+7	چەمچەماڵ	156	753	متفرقــە / ناوماڵەکان
63-	شۆڕش+ قەرەهەنجیر	چەمچەماڵ	243	1372	متفرقــە / ناوماڵەکان
64-	چەمچـــــــەماڵ/ 9،10،1،2،3،4،5	چەمچەماڵ	1173	6063	متفرقــە / چەمچەماڵ+ شۆڕش
65-	متفرقــەی چەمچــەماڵ/ ترحیـــــل+ نقـــــل+ جیابوونەوە	چەمچەماڵ ئۆدوگاکان	366	1838	
66-	رانیە / خەیمەکان	ڕانیە	93	555	
67-	رانیە / نادیە سوتاوەکە	ڕانیە	43	58	

68-	رانیە / جەمەلۆن	ڕانیە	87	517	
69-	رانیە / قولوقەلات	ڕانیە	49	269	
70-	رانیە / ئۆردوگا	ڕانیە	44	251	
71-	رانیە / ق 1	ڕانیە	36	233	
72-	رانیە / ناوشار	ڕانیە	89	459	متفرقــه /رانیە
73-	پیرەمەگرون	مجمع پیرەمەگرون	43	250	متفرقــه / مجمع
74-	چوارقورنە	چوارقورنە	116	663	متفرقــه / چوارقورنە
75-	حاجی ئاوا	چوارقورنە	164	1005	متفرقــه / حــاجی ئاوا
76-	قەلادزە	قەلادزە	34	200	متفرقــه / قەلادزە
77-	سەروچاوە	سەروچاوە	23	130	متفرقــه / سەروچــاوە
78-	ئۆردوگا(ق)	رانیە	15	72	
79-	سەنگەسەر	سەنگەسەر	4	24	
80-	بنکەی تانجەرۆ	تانجەرۆ	88	594	
81-	عەربەت	ناحیەی عەربەت	59	384	
82-	هوانە	نزیك مخازنی هوانە	56	339	
83-	شانەدەری /1+2+بلۆك 1	شانەدەری	159	1058	
84-	سید صادق	سید صادق	59	406	
85-	سیروان	سیروان	106	706	
86-	بنکەی شهدا	نزیك بنکەی تانجەرۆ	29	173	
87-	زحقی		69	428	
88-	هەڵەبجە	هەڵەبجە	31	164	
89-	خورماڵ	خورماڵ	32	204	
90-	پێنجوین	پێنجوین	199	1115	متفرقــه / کۆیە
91-	ئاوارەکانی کۆیە	شاری کۆیە	160	900	

92-	ئاوارەكانی تەق تەق	ناحیەی تەق تەق			
93-	بنكەی لیواكە	كەلار	17	103	
94-	دەرەوەی لیواكە	كەلار	11	73	
95-	فـەوجی عەسـكەری پشت كۆیە	كەلار	3	20	
96-	قسم داخلی	كەلار	2	15	
97-	كەلار / دوز	كەلار	190	1180	متفرقـه / كەلار
98-	كەلار / گەرمیان	كەلار	199	1331	متفرقـه / كەلار
99-	كەلار / قەرەبلاخ	كەلار	212	1306	متفرقـه / كەلار
100-	كەلار / كولەجۆ	كەلار	791	5195	متفرقـه / كەلار
101-	كەلار	كەلار	174	997	متفرقـه / كەلار
102-	برایەتی	باریكە	17	93	متفرقـه / برایەتی
103-	مستشفای كۆن	كفری	12	57	
104-	سەرای كۆن	كفری	13	62	
105-	هۆڵی صناعە	كفری	11	61	
106-	قوتابخانەی نەورۆز	كفری	5	39	
107-	قوتابخانەی امام محمد	كفری	4	17	
108-	هۆڵی هونەرمەندان	كفری	11	47	
109-	قسم الداخلی	كفری	7	20	
110-	كفری	كفری	859	4990	متفرقـه / كفـری، بنكـەی 101و 107
111-	دربندیخان	دربندخان	112	570	متفرقـه / دربندیخان
112-	متفرقـەی نـاو شـاری سلێمانی	سلێمانی	1837	10394	متفرقه / ناو شـاری سلێمانی

پاشکۆی -3-

تێکدەرێك لە کەرکوك

سەرەتا :

پاش نیشتەجێبونی تورکمانەکان لە کەرکوك چ لەسەردەمی خەلیفە موتەوەکیلدا (847-861ز) و چ لەسەردەمی سوڵتان مورادی چوارەمدا لەنیوەی سەدەی 17ی زایندا، تورکمانەکان هەوڵیاندا لەگەڵ نەتەوەکانی دەورەبەر بەتایبەتی نەتەوەی کورد بە تەواوەتی خۆ بگونجێنینو لەوپێناوەدا هەردوو گەلی کوردو تورکمان بەجۆرێك تێکەڵبوون کە جگە لە کاریگەری زمانو ئاکارو خورەوشت تەنانەت ژنو ژنخوازیش کەوتنە نێوانەوەو بەدەر لەناوەندی کەرکوك تورکمانەکان لەگەڵ گوندەکانی دەروبەریشدا خزمایەتیان دروستکردوو بەتەواوی پێکەوە وەکو پارچەیەکیان لێ هات... سادەییو لەیەکتر گەیشتنو خەمخۆری بۆیەکتر ببون بەبەشێك لە خورەوشتو ئاکاری دانیشتوانی ئەو شارەو لەبواری بازرگانیو کاروباردا خاوەن سامانەکانی هەردولا متمانەو دڵنیاییەکی تەواو کەوتە نێوانیانەوەو پێکەوە لەشینو شایی یەکتردا بەشداربوون. ئەگەرچی بەردەوام هەوڵی تێکدان لەئارادبوەو هەوڵ دراوە ئەو پەیوەندییە شلوشاو ببێتو بگرە تێکبدرێ، لەگەڵ ئەوەشدا زۆرێك لەرۆشنبیرەکانی کوردو تورکمان لەڕێگای هۆشیارکردنەوەی زیاترەوە ڕێگرییان لەم پیلانانە کردووەو هەمیشە لەو پێناوەدا شەونخوونیان کێشاوە، ناکرێ لە بوراێکی ئاوادا نکۆڵی لە ڕۆڵی کەسانی وەك هیجری دەدەو ئەسیری بکرێ ئەمە سەرەڕای کەسایەتیە زۆر ناسراوەکانی وەك شێخ محی‌الدین کەرکوك، شێخ حەسەنی قەرەچێوار، خالسی، قوتب، شێخ رەزا، خادم سەجادە، سەید ئەحمەدی خانەقاو تادوایی، ئەمانە سەرجەم وەکو کەسایەتی پایەبەرزی ناوچەکەو ڕێنماییبەخش تەماشایان کراوە بێ ڕەچاوکردنی ئەوەی کە کوردن یان تورکمان یان هەرکەسو لایەنێکی تربن.. پەیوەندی کوردو تورکمان بەدرێژایی سەدانساڵ بەم جۆرە مایەوە تا ساڵی 1958و رونتر 16-7-1958 کاتی زەعیم نازم تەبەقچەلی سەرکردایەتی فیرقەی دووی کەرکوکی وەرگرت، هاتنی تەبەقچەلی بۆ کەرکوك سەرەتای دەستپێکی گێروگرفتەکانو تێکدانی برایەتی دانیشتوانی کەرکوك بوو، بەپێی دەستێوەردانی تەبەقچەلی لە کاروباری ئیدرایو بەپێی راپۆرتە ژێر بەژێرەکانی، هاتنی ئەو هەر لە سەرەتاوە بۆ گێڕانی ئاژاوەیەك بووە. دوو ڕۆژی دوای شۆڕشی 14ی تەمووز!!

تەبەقچەلی و کورد :

تەبەقچەلی ساڵی (1913) لەبەغدا لەدایك بووەو بەپلەکانی سەربازیدا سەرکەوتوەو چەندین جار خەڵاتی سەربازی وەرگرتوە تا ئەو دەمەی کرایە قائیدی فرقەی دووی کەرکوك، هاوسەری تەبەقچەلی تورکمانی خەڵکی تەلەعفەر بوو. پاش گەیشتنی بۆ کەرکوك، تەبەقچەلی دەستی کرد بەتۆڕچنینی پیلانەکانیو بەمەبەستی تێکدانی نێوان کوردو تورکمان بەتایبەتی هەنگاوی نا ، لە ڕێگای دەست وەردانیەوە لە کاروباری ئیدارە، سەرۆکی شارەوانی کەرکوك موعتەسەم خەلیفەی بێ هیچ بیانویەك لابردو نورەدین واعیزی دانا، بەم کارەی لەلایەکەوە دڵی کوردی ئێشانو لەلایەکی دیکەوە درزێکی خستە نێوان پەیوەدییەکەوە (پەیوەندی نێوان کوردو تورکمان) بەوەی کە نورەدین کارەکەی قبوڵ کرد (لە ئادابی گەلانی ئەم ناوچەیەو بەتایبەت هاوڵاتیانی ئەو شارەدا ئاسایی نییە کە کەسێك بی بیانوو لابرا کەسێکی تر

بچێته جێگاکەی..) تەبەقچەلی هەر بەوەوە نەوەستا. هەستا لەدژی داوای مەعاریفی کوردستان کە داواکرابوو ناوەندەکەی لە کەرکوك بێت ئەو لە راپۆرتێکدا بۆ ئیستخباراتی سەربازی رۆژی 9-9-1958 داوا دەکات کە نابێ ناوەندی مەعاریفی کوردستان لە کەرکوك بێتو نابێ مدیری مەعاریفی کەرکوك هەرگیز کورد بێت بەبیانوی ئەوەی کە کەرکوك تەنها شاری کوردان نیە. لەراپۆرتێکی دیکەدا لە 4-1-1959 بۆ هەمان شوێنو سەروتر دەنوسێ (چاکترین چارەسەرێك لە لیوای کەرکوکدا خوێندنە بەزمانی عەرەبی) بە بیانوی ئەوەی ئەگەر کوردی بێت تورکمانیش داوا دەکەن. ئەو بۆ ئەوەی هیچ بەکوردو تورکمان ڕەوا نەبینێو درێژە بەپیلانی خۆی بدات ئاوا داوەکان دەچنێ. ئەمە سەرەڕای ئەوەی دەیان ڕاپۆرتو نوسراوی تری بەرزکردۆتەوە چونکە دواتر لە ئاژاوەی کەرکوکدا ئیستخباراتی عەسکەری ڕۆلێکی خراپی گێڕا...

هەروەها جگە لەم خالانەی سەرەوە تەبەقچەلی چەند هەنگاوێکی تریشی بە دژایەتی کورد هاویشت لەوانە:

1-دژایەتی کردنی فەرماندە کوردەکانی نێو فیرقەی دووو گۆڕینی فەرماندە کوردەکان بەعەرەب، خوالێخۆشبوو (کاکی کاکان) ئاماژە بەم ئاژاوەگێڕیە دەداتو چەند جارێ سەروی خۆی (پارتی) ئاگادار دەکاتەوە.

2-دەرکردنی فەرمانبەری کوردو. نەقل کردنیان ئەمە لەکاتێکدا ئەو عەسکەریەو نابێ دەست لە کاروباری ئیداری وەربدات.

3-دژایەتی کردنی گەڕانەوەی جەنەڕاڵ بارزانیو داواکردن لەسەروی خۆی بۆ ئەوەی ڕێگای گەڕانەوەیان نەدرێت.

بەم جۆرە دەبینین تەبەقچەلی بۆ گێڕانی چەند ڕۆلێك نێردرابوو بۆ کەرکوكو بە چ شێوەیەك کاری خۆی دەکات.

ئاژاوە یان ڕوداوی (1959/7/14):

لەیەکەمین ساڵرۆژی شۆڕشی (14)ی تەموزدا بڕیاردرا بەوەی ڕێپێوانێك بەڕێ بخرێ. بەپێی هەندێك لە سەرچاوەکان هەر بە فیتی قائیدی فیرقەی دوو ئاراستەی خەلکانێکی کەم گۆڕا بۆ دژایەتی یان تێکدانی ڕێپێوانەکە لەلایەكو لەلایەکی ترەوە چ هەندێك سەرباز چ ئۆتۆمبیلەکانی فیرقەی دوو خرانە خزمەتی ئەو دژایەتی کردنەوە. زۆرێك لە سەرچاوەکان سەربازەکان بە (60) سەرباز مەزەندە دەکەن کە هەولی تێکدانی بارودۆخەکەیان داوە، لەگەل نزیکبونەوەی ڕێپێوانەکە لە چایخانەی (14ی تەموز) کە یەکێ لە چایخانەکانی شاری کەرکوکەو هی هاولاتی تورکان عوسمان چاپچی بوو لە شوێنێکی نادیارەوە تەقە دەستی پێکرد بەپێی ڕاپۆرتی دەزگای ئاسایش هەندێکیش دەلێن لەگەل گەیشتنی ڕێپێوانەکە بۆ بەردەم چایخانەی (14ی تەموز) لەسەربانی چایخانەکەوە بەردەباران کرانو نزیکەی (200–300) کەس بەدژی ڕێپێوانەکە بۆ خۆیان ڕێپێوانێکی تایبەتیان کرد. بەم جۆرە دەبینین هەر لەسەرەتاوە ئەم کارە ڕێی بۆ کێشرابوو ئیدی لەگەل تەقینەوەکەشدا دەستەیەك لەهێزی بەرگری میللی دەستیان گرت بەسەر مەخفەری پۆلیسی ئیمام قاسمداو (18) چەکیان برد، چەکەکان بریتی بوون لە ئینگلیزی، سەمینۆف، سێ تیر.. دەبێ دان بەو ڕاستیەدا بنێین کە تەبەقچەلی سەرجەم ئەم ئاژاوەی تەنیا لە پێناوی ئەوەدا گێڕا کە ڕۆلی کورد کەم کاتەوە لەم شارەدا چونکە سەرجەم ئەندامانی حیزبی شیوعی لە کەرکوکدا کورد بوون هەروەها ئیجازەی کردنەوەی بارەگای پارتیش درابوو، پارتیش بارەگای هەبوو کە هەموویان کورد بون ئەمە جگە لە زۆربەی بەرپرسەکان چ لەبواری ئیدارەداو چ لە بواری سەربازیدا. هەموو ئەمانە هۆکاربون بۆ ئەوەی تەبەقچەلی هەلسێ بە تێکدانی نێوان کوردو تورکمان دیارە لە هەردوولاش خەلکی ناهۆشیار هەبون بۆ ئەوەی بەپێی پیلانەکەی تەبەقچەلی بەربنەگیانی یەکتر، لێرەوە دەکرێ بلێین پاش ڕوداوەکە هەموو لایەك بەشی خۆی تاوانبارە بەلام تاوانباری یەکەم قائید فیرقەیە دەیتوانی ڕێگری لەهەر کارەساتێ بکات بەپێی ئەو پلەو ئاستەی هەیەتی بەلام ئەو خەونو ئەرکی خۆی جێبەجێ کردوەو پێدەچێ کاری ئەو ئەوە بوبێت، لەبەرئەوەی سەرەڕای هەولی زۆری دلسۆزانی کورد بۆ ئەوەی هیچ نەبێتو قائید فیرقە بەیەك چاو تەماشای سەرجەم دانیشتوان بکات کەچی بە پێچەوانەوە جولاوەتەوە، بەداخەوە لە ئاکامی ئەو تێکبەربوونو

ئاژاوەیەدا (32) کەس یان (33) کەس لەنێوچون کە (29) کەسیان تورکمان و ئەوانی دی کورد بون هەروەها (130) بریندار بون کە (124) کەسیان تورکمان بوو،، پێدەچێت پیلانەکە بەتەواوی سەری گرتبێت چونکە پاش کارەساتەکە هەروا بەئاسانی کێشەکە چارەسەر نەکراو دواتریش دەیان کەس بوونە قوربانی بۆ نمونە لە سێدارەدانی شێخ مارف و هاورێکانی (23-6-1963) پێشتریش لە (22-12-1959) محەمەد ئەمین شەربەتچی کەسایەتی ناسراو شەهید کرا هەروەها سدیق بلوکێنی رۆشنبیرو سیاسی تیرۆر کرا، عەریف حەمە فەرەج بۆ هەتا هەتایە چاوی لەدەستداو کەسانێکی تریش لەوانە گەر بەهەڵەدا نەچوبم کەسایەتی ناسراو (عەلی بەستێ) بو سوکایەتی پێکرا. بێگومان رژانی ئەو هەموو خوێنە بە فیڕۆ بۆ ئەوە بوو کێشەی نەتەوەیی لەو شارەدا بنێنەوە بەڵام نابێ ئەوەمان لەبیر بچێت لە گەرمەی ئاژاوەکەشدا (موتەسەریفی کەرکوك) کاتێ تورکمانەکانی ئاگادارکردەوە گەر قەلا چۆڵ نەکەن لێیان دەدات، کوردەکانی ئیمام قاسم قۆریە باوەش و ئامێزیان بۆ کردنەوە، دوای ئەوەو تا ئەمڕۆش ئامێزی کوردو کوردستان بۆ ئەو هاوڵاتیانە کراوەتەوەو لەدوا هەنگاویشدا خانو بەسەر ئەو ڕاگوازراوە تورکمانەکاندا دابەشکرا کە لە لایەن ناوەندی عیراقەوە دەرکرابون، بەم جۆرە سەرەڕای سەرکەوتنی پیلانەکە لەو ڕۆژەدا بەڵام برایەتی ئەم دوو گەلە هەر درێژەی کێشا، ئەگەرچی بەردەوام و لێرەو لەوێ دەستی پیلان هەر هەیەو ساڵانە پیلانچیەکان دەیانەوێ قەتماغەی برینەکان هەڵدەنەوە.

رایەکان:

جگە لە دەستی ناوخۆ دەستی دەرەوە بەتایبەتی کەناڵەکانی راگەیاندن هەوڵی ئەوەیاندا بەشێوەیەکی زۆر دزێوو زۆر دور لەراستیەوە قسە لەسەر ڕوداوەکان بکەن کە بەداخەوە ئەوە بۆ ڕۆژنامەو گۆڤار بەشێکە لە، لەدەستدانی راستگۆیی، پاش ڕوداوەکە دەزگاکانی پۆلیس، ئەمن، پارێزگا، ئیستخباراتی سەربازی چەندین لایەنی تر قسەی خۆیان کردو ڕاو سەرنج و راپۆرتی خۆیان نووسی، هەروەها عەبدولکەریم قاسمیش لەو بارەیەوە قسەی کرد، بەڵام ڕاگەیاندنی دەرەوە چ ڕاگەیاندنی ئێرانی سەردەمی شا چ ئەوانەی ڕۆژئاواو عەرەبیەکان زۆر گەورەیان کردەوەو زۆریان خستەسەری بۆ نمونە هەندێك ژمارەی کوژراویان گەیاندە هەزارو سەدان بریندار، لەگەڵ ئەوەشدا دەبێ ئاماژە بە ئەوە بدەین کە لەنێو رایەکاندا لەو بارەیەوە باری سەرنجی جیاوازو دیدی جیا هەیەو هەر کەسە لایەن و کەسێکی تاوانبار کردووە بەپێی خواستی سەروی خۆیان، بۆ نمونە نوسراوی دەزگای ئاسایش لە (15-7-1959) و بێ خوێندنەوەیەکی وردەکاریانەو شۆڕبونەوە هەریەکە ئەوە تاوانبار دەکات کە خۆشی بەچارەیدا نایات.

وانەکان:

وانەکانی ئەو کارەساتە کە پێویستە گەلانی ناوچەکە سودی لێ ببینین ئەوەیە ئەگەرچی بەدرێژایی هەزاران ساڵیش کێشەو شەڕ لەنێوان گەلانی وڵاتێکدا هەبێت ئەوە هەرگیز بەشەڕ کۆتایی نایەت و مێژوو هەمیشە لەگەڵ ئەوانەدایە کە گرەوەی ئاشتی دەبەنەوەو لەو پارچە زەویەشدا کە چارەنووس و ڕوداوو گۆڕانکاریەکانی مێژوو چەند گەلێکی بەیەکەوە گرێداوە هەر دەبێ باڵی ئاشتی بەسەر ئاسمانەکەیدا بکشێ ئەمە بایەخدارترین وانەیە بۆ سەرجەم گەلانی ئەم ناوچەیەو جیهان هەرگیز وڵات و ناوچەیەکیش بەتەنیا وڵات و ناوچەی یەك نەتەوە نیە لە کاتێکدا لەنێو ئەو وڵاتەدا بەتەنیشت ئەو گەلەوە گەلێکی تر هەبێت. ئەو چارەنوسی لە شارێکی وەکو کەرکوکدا کوردو تورکمانی بەیەکەوە گرێداوە نەك بەفیت و دەستی تێکدەرێکی وەکو کۆچکردوو تەبەقچەلی بگرە بەفیت و پیلانی هیچ کەس و هێزێ لەیەك نابێتەوەو نەکورد بەتەواوەتی و بۆ هەتا هەتایە لە کەرکوکی خۆی دادەبڕێ و نەتورکمانیش لەو شارە تەواو دەبێت لەبەرئەوەی چارەنوس و مێژوو لە قۆناغەکانی خۆیاندا ئەو حەقیقەتەیان سەلماندوە. ئایا کاتی ئەوە نەهاتوە لە بیرەوەری (41) ساڵەی ئەو کارەساتە غەمناکەدا کوردو تورکمان پێکەوە بەڵێنی هەمیشە پێکەوەبون و برایەتی بدەن بۆ ئەوەی هیچ نەبێت ئەو نەتەوە سەردەستانەش چاوێك لەم دوو گەلە بکەن کە لەنێو وڵاتێکی هاوبەشدا دەیانەوێ نکۆڵی لە مێژووی هەزاران ساڵەو کەلتورو زمان و بونی نەتەوەیی چەند ملیۆنی بکەن؟!...

ژێدەر:

1-چەند چاوپێکەوتنێکی نێو ڕوداوەکان.

2-بابەتێکی د. عەبدولستاو تاهر شەریف، ئاران.

3-گۆڤاری پەیڤین ژمارە 2.

4-کەرکوك- وریا جاف.

برای بەڕێزم شێخ برایم کوڕی شێخ عەبدولکەریمی بەڕێز
لە ناحیەی قادر کەرەم
سڵاو لەتۆو لە هەموو ئەندامانی خێزانەکە، هەروەها بڕیاری هەڵواسینمان دەرچو بەبێ ئەوەی تاوانێکمان کردبێت، دڵنیابن کە لە هەموو ئەو ڕووداوانە بێبەریم کە لە ڕوداوی کەرکوکا ڕویاندا، بەڵام هەرچی بوو، خوای گەورە بۆی نوسیوم کەلێتان جیابمەوە، بە هۆی بڕیارێکی حوکمە زاڵمەکەی قاسمەوە کە بەرامبەر ئێمەو کەسانی بێ تاوان دەرچوو. کوڕێکم لە دوای خۆم بۆ بەجێ هێشتون بەناوی ئازاد، تکایە چاوتان لێی بێت. سڵاوم هەیە بۆ هەموو برادەران، سڵاوم هەیە بۆ دایکی ئازاد تکام ئەوەیە لێم ببورێ، لەکۆتایدا بۆ دوا جارماڵئاوایتان لێ دەکەمو بێتاوانی خۆم لە هەموو ئەو تاوانانەی دراوەتە پاڵم دەردەبڕم.

براتان
حوسێن بەرزنجی

باوکی خۆشەویستم حاجی شەریف...
بابەگیان ئەوامن سەرکەوتمە سەر سێدارە بەهەموو شەرەفەوە، وە بە بەریئی تکایە ئاگاداری منداڵەکان بنو قوتابخانەیان پێ تەواوبکەن.
ئیتر دەستی دایکم ماچ ئەکەم وەچاوی یاسینو فەریقو ئەمینو دڵشادو شێرزادو شۆڕشو فایەقو عالیە ماچ ئەکەم.
زۆر سەلام لە هەموو خزمانو کەسو کار ئەکەم، تکایە هیچ نەگرین وەخەفەتم بۆ نەخۆن ئەوا لەگەڵ ئەم وەسیەتەیا (15.750) دینارم پێیە بۆتانم نارد بۆمی بکەن بەخێر، ئیتر هەر بژین بەخۆشیو بەکامەرانی.
ڕۆژی شەمە 1963/6/23
کوڕت عبدالحافظ

بۆ خزمان، براکانم، خوشکەکانم، کوڕو کچو هاوسەرەکەمو خاڵە فەرەیدونم ئەمانەتی خوابن، نارەوا دەمخنکێنن، بەسەربەرزی ژیامو هەرواش دەمرم. کاکە شێخ برایمو شێخ محەمەدو کاکە نازم ماڵو منداڵم لەسایەی ئێوەدان بەختەوەرم بەوەی کە تاوانم نەکردووەو شەهیدم.

مارف بەرزنجی
1963-6-22/23

دایکی زۆر خۆشەویست
هەردوو دەستەکانت ئەگوشم. دەستەکانت ماچ ئەکەم.. من ئەوا لەپێناوی وڵاتا ئەکرێم بەسێدارەوە. هیچ متأثرنیم وەکو شێر ئەکرێم بەسێدارەوە.
هەزار دینارم هەیە لەبنك ئەیبەخشم بەتۆ.. و ئەبێ تۆش سەرفی منداڵەکانی بکەی. چاوی سەباح ماچ ئەکەم. زۆر احترامم هەیە بۆ خوشکم ناهیدەو زۆر زۆر دەستەکانی ئەگوشم.
چاوی سەلام ماچ ئەکەم. چاویان لەیەك بێت زۆر رجایان لێ ئەکەم ئاگاداری یەکتربن. ئیتر بژین بەشادیو خۆشی لەگەڵ گەلەکەما رجا ئەکەم لەپاش من هیچ نەگرین، وەکو پۆلا وابن.
1963/6/23
کەرکوك ئیمام قاسم

کەس‌و کاری ئازیز، باوکی شیرینم، دایکی ئازیزم براخۆشەوستەکانم نورەدرین‌و ویدادو کامەران‌و حەسەن، خوشکەکانم سوعادی ئازیزو ڕوناکی ژیکەڵە، پاش چەند ساتێکی تر بڕیاری لەسێدارە دانم جێبەجێ دەکرێ، ئێوە ئاگادارین کەبێ تاوانم بەڵام دڵگران نیم لەبەر ئەوەی بەسەر بەرزی دەمرم، تکایە ئێوەش دڵگران مەبن سڵاوم هەیە بۆ هەموو خزمان، لەکۆتایدا گەرمترین سڵاوم قەبوڵ بفەرمون.

کوڕی خۆتان

ئیحسان

محەلە ئەڵماس رقم دار 20/433 غازی

دەستی نەنکم ماچ ئەکەم

باوکی خۆشەویستم دایکی دڵسۆزم، برای جگەر سۆزم، خوشکانی بەنرخم، ئێمە ئەبین بە قوربانی نیشتمان، ئەبی بەشانازیەوە ناوم بێنن، وەمن بەفەخرەوە سەرئەکەومە سەر سێکدارەو ئەڵێم ئەمرین تابژی گەلەکەمان‌و نیشتمانەکەمان، تکام وایە کە زۆر ئاگاداری غازی بن‌و پاش من ئاگاداری بکەن.

سڵاوی گەرمم بگەیەنن بەهەموو ئەوانەی کەلێمان ئەپرسن

ئیتر بەخواتان ئەسپێرم

دڵسۆزتان

تالب عومەر

شەمو 1963/6/22

سەلامێکی گەرم لەپاش سەلام کردن، گەردنتان ئازادبێت‌و گەردنم ئازادبکەن، من بەسەعاتێ پێش تنفیزی ئیعدام دەستم دایە ئەم قەڵەمەو ئەم نامەیەم بۆتان نوسی، ئێوە ئەزانن هەرچەند ئیعدام ئەکرێم بەڵام بەریئم هەروەها بەشەریفی ئەمرم/ خوشك‌و براکانم توخوا بۆم شیوەن مەکەن، دڵی دوژمن بەخۆتان خۆش مەکەن، بەجارێ گشت لە چەپڵە دەن بۆ جوانەمەرگانی وەتەن. زۆ سەلامم بۆکاکە صدیق‌و براکانی عومەرو جەبارو خاڵۆم‌و کاکم محمد شەریف‌و هەموو خزمانی شوان.

برای جوانەمەرگتان

نەجمەدین نادر شوان

بۆ باوکی بەڕێزم

بۆ دایکی عەیزم دایەگیان، باوکی بەڕێزم لەم دورەوە دەستان ماچ ئەکەم‌و سەلامتان لێ ئەکەم، وا من ئیعدام ئەکرێم، رجاتان لێ ئەکەم کە چاوتان لە ئازاد بێت، سەلام لە ئەکرەم‌و حوسێن‌و باهیر کەریم‌و محەمەدو تەحسین ئەکەم‌و سڵاوم هەیە بۆ نەورۆز.

بەشەرەفەوە دەرۆم، ڕجا ئەکەم دلگران نەبن بۆ من لەگەڵ ئەم نامەیەدا 1.156 دینارم تەسلیم بە مدیری سجنەکە کردووە.

بژی گەل، بژی کوردو کوردستان

کوڕی خۆتان

مەحمود حاجی عەلی بەستێ

بۆ باوکی ئازیزم سەید وەلی سەید عومەر

ئەمشەو پێیان ڕاگەیاندین کە لەسێدارە ئەدرێین و خوای گەورە ئاگادارە بێ تاوانم، تکام وایە لێم ببورن، چاوی ئەحمەدو محەمەدو محەمەد ساڵح و ئەمین و فەخرەدین ماچ ئەکەم، بابەگیان برا ئەزیزەکانم، ئەمانەتی ئێوەو خێزانەکەم، تکایە یارمەتیان بدەن لەپەروەردەکردن و کۆمەکیان بکەن.

خێزانی خۆشەویستم، ببورە، چاوی منالەکان ئاوات و ئازادو نەوزادو شێرزادو سەردین ماچ ئەکەم، تکام وایە باش پەروەردەیان بکەی، هەندێ کەل و پەلم لە بەندیخانەی باقوبەو هەندێکم لە بەندیخانەی عەمارەیە، ئێستاش دوو دینارو سەعاتێکی دەستیم پێیە لەبەڕێوەبەرێتی بیمەی کەرکوکیش (50) دینارم هەیە وەری بگرن.

سلاوم هەیە بۆیەك بەیەکی خزمان

کوڕی خۆت

سەید نوری سەید وەلی

بيان رقم 30 الصادر في 1963/6/24 المصادف يوم الثنين 3 صفر 1383

العدد /122/ جريدة الجماهير

تنفيذ الاعدام في 28/ مجرما ارتكبوا افضع الجرائم في كركوك

اصدر الزعيم الركن سعيد الصقلي الحاكم العسكري العام للمنطقة الشمالية امس البيان رقم 30 وفيما يلي نصه اولا–حسب المراسيم الجمهورية تم تنفيذ حكم الاعدام صباح هذا اليوم الموافق 23/حزيران/1963 بالمجرمين الشيوعيين الذين ارتكبوا فضائح مجزرة كركوك الدانية عام 1959 بقتل وسحل المواطنين الابرياء والتمثيل بالاحياء والامواتء وتعليق الجثث وتقطيعه وحرقها مما تنافيه وتستنكره حتى وحوش الغاب.

قاموا بارتكاب هذه الاعمال الوحشية لحقدهم الدني المتأصل في نفوسهم المريضه البشعة واليوم نالوا جزاءهم العادل لما اقترفته ايديهم من اعمال منكره ليكونوا عبرة لكل خائن وما ظلمناهم ولكن كانوا انفسهم يظلمون ان حكومة ثورة (14) رمضان المباركة ساهرة على مصالح المواطنين وواقفة بالمرصاد لتحقق في موضعه الى المحسن وتقضي من المسى ليسود الامن والاستقرار في وطننا الحبيب ولينعم ابناء الشعب كافة بالحرية والطمانينة.

ثانيا– ان المجرمين الذين نفذ بهم حكم الاعدام هم:

1. المجرم محمد حسن عزيز
2. المجرم نجم الدين نادر
3. المجرم عبدالرحمن محمد
4. المجرم فتاح صالح
5. المجرم احسان حسين
6. المجرم طالب عمر
7. المجرم محمود على بسته
8. المجرم خليل ابراهيم- الملقب ابراهيم عجم
9. المجرم مختار بلخش
10. المجرم عادل حسين
11. المجرم خورشيد محمود
12. المجرم معروف برزنجى

13. المجرم عبدالجبار بيروزخان
14. المجرم حسين البرزنجى
15. المجرم عبدالمجيد حسن
16. المجرم فاتح ملا داود
17. المجرم نورى ملا عبدالله
18. المجرم النائب ضابط عبدالحافظ حاج شريف
19. المجرم نعيم عنبر
20. المجرم عطا جميل
21. المجرم كريم خلف
22. المجرم كريم رمضان
23. المجرم محمود مجيد-الملقب ابو شوارب
24. المجرم رحيم سعيد
25. المجرم مهدى مردان
26. المجرم نورى السيد ولى
27. المجرم احمد محمد امين
28. المجرم حسين خورشيد

ناوەڕۆك

سەرەتا
بەشی یەکەم
کەرکوکی کۆن تا ساڵی 1921
کەرکوکی ئەمڕۆ
بەشی دووەم
نەوتی کەرکوك
نەوتو ئابوری عێراقو شەڕی کورد
بەشی سێیەم
بەعەرەب کردنی کەرکوك
گۆڕینی ناوی شوێنەکان
دەستکاری سجلی ساڵی 1957
تێکدانی نەخشەی ئیداری
بەبەعسی کردنی کەرکوك (بەعساندن)
دامەزراندنی بەعسیە عەرەبەکان
بەعساندنی خوێندن
بەعساندنی کوردو تورکمانو مەسیحی
کۆچ پێکردن، دەرکردن
ڕاگواستنی کوردەکان
ڕاگواستنی هەمە بیانو
سەرژمێری ساڵانی 1957و 1977
ڕێژەو سەرژمێریەکان
هەردوو سەرژمێریەکەو بەراوردێك ..

سەرچاوەکان:

بەشی یەکەم

کتێب کوردیو عەرەبی

1-کرکوك دراسە سیاسیە اجتماعیە، وریا جاف.

2-میدیا ئی. م. دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی بورهان قانع
3-منطقه کرکوك، د.نوری تالەبانی.
4-لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی دەربارەی مێژوی.... د.جەمال رەشید ئەحمەد.
5-کێشەی ویلایەتی موسڵ ، د.فازڵ حسین وەرگێڕانی محمد شاکەلی.
6-شەرەفنامە، پەراوێزی مەلا جەمیلی ڕۆژبەیانی.
7-العراق في العهد العثماني، د.عەلا موسی کازم.
8-گەشتی ریچ بۆ کوردستان وەرگێڕانی حەمەی حەمە باقی
9-کوردستانو کورد عەبدولرەحمان قاسملو
10-العشائر الکردیه ترجمه وعلق علیه فواد حمه خورشید
11-کوردستانو مەسەلەی کوردی پ. ڕادۆڤان باڤیچ. و/ مەحمودی مەلا عیزەت.
12-ئەمنی ستراتیژی عێراقو سێکوچکەی بەعسیان، چیا.
13-تأریخ الوزارات العراقیه عبدالرزاق الحسنی
14-العراق في العهد قاسم جرجیس فتح الله
15-کرکوك لمحات تاریخیه لیلی نامق جاف
16-سەردەمی قەڵەمو موراجەعات نەوشیروان مستەفا ئەمین
17-جولانەوەی ڕزگاری نیشتمانی د. عەزیز شەمزینی. و/ئەسەسەرد
18-التأریخ السیاسی لترکمان العراق عزیز قادر الصمانچی
19-چینی کرێکارانی عێراق دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد
20-رەوشی ئاینیو نەتەوەیی لە کوردستان د.رەشاد میران
21-یادگاری خانەقا شیعرو بیرەوەری شێخ رەوفی خانەقا
22-عەلەبەستێ ڕۆمان حەسەن جاف
23-مذکرات الطبقجلي وذکریات جاسم مخلص المحامی
24-کاکی کاکان بەرگی یەکەم کاکە مەم بۆتانی
25-کەرکوكو سیاسەتی تەعریب، دەزگای ناوەندی راگەیاندنی یەکێتی.
26-مێژوی کوردو کوردستان، ئایەتوڵا مەردۆخی وەرگێڕانی عبدلکریم محمد رشید.
27-شۆڕشی برایم خانی دەلۆ، مستەفا نەریمان.
28-25 ساڵ سەروەری. کۆکردنەوەو ئامادەکردنی ئازاد خانەقینی.
29-من اوراقی سامی عبدالرحمن.
30-خولانەوە لە ناو بازنەدا، نەوشیروان مستەفا ئەمین.

گۆڤارو ڕۆژنامە :

1-گۆڤاری هاواری کەرکوك ژ (2) کوردێکی مێژونوس.
2-گۆڤاری هیوا ژ (4) ساڵی 1957.
3-گۆڤاری کەرکوك ژمارە (1) هاوینی 1999 مام جەلال.
4-گۆڤاری برایەتی ژمارە (1) ساڵی 1970.
5- الثقافة الجدیدة کرکوك في ذاکرة التأریخ. کریم زەند.

6- گۆڤاری کەرکوك ژمارە (4) هەشتا ساڵ تەعریب جەلال جەوهەر.
7-گۆڤاری کەرکوك ژمارە (8) ئەژی.
8-گۆڤاری کەرکوك ژمارە (5) ئەحمەد باوەڕ.
9-الیقظە ساڵی 1946.
10-ئاران ژمارە (3) د. عبدستار تاهیر شریف.
11- ئاران ژمارە (4) د. عبدستار تاهیر شریف.
12-بەیان ژمارە (2) حسین بەرزنجی.
13-رۆشنبیری نوێ ژمارە 125 د.کمال مەزهەر.
14-الاتحاد ژمارە 23 هەڵکەوت عبدالکریم.
15-الاتحاد ژمارە (23)
16-رۆژنامەی بابەگوڕگوڕ ژ (1) عبدالرقیب یوسف.

نامیلکە:

1-کەرکوك لەچاوی مێژودا ئەکرەم 1991.
2-کەرکوك پێش کۆسۆڤۆ کەوتوە فەهمی هوەیدی ، و. تەها سۆڵەی.
3-دیدارێك لەگەڵ عبدالستار تاهیر 1997.

دەستنوس:

1-دەستنوسی سالآنی 1960 بەرو ژور تۆماری ڕۆژانە.

بەشی دووەم

کتێب

1–النفط والاکراد د.کمال مجید.
2-کوردستانو کورد د. عبدالرحمن قاسملو
3-جینۆساید لە عێراقداو... میدل ئیست ووچ. و/ سیامەندی موفتی زادە.
4-کوردستانو مەسەلەی کوردی پرۆفیسۆر باڤیچ/ مەحمودی مەلا عزەت.
5-دوانزە وانە بۆ منداڵان / دیوانی عەبدوڵلا پەشێو.
6-ئەمنی ستراتیژی مامۆستا چیا.
7-عێراقو مەسەلەی کورد ی.ن.ك 1984.
8-چەند لاپەڕەیەك لە مێژووی کورد بەرگی دووەم د.کەکال مەزهەر ئەحمەد.
9–نفطنا في محاولات الالتفاف الی التأمیم.

گۆڤارو رۆژنامە:

1-هاواری کەرکوك ژمارە (2) گولەر سیامەنسوری.
2-سیاسەتی دەولی ژمارە 11.
3-النفط والعالم، ژمارەکەیم نەنوسیوە کاتی خۆی.
4-کەرکوك ژمارە (8) فاتح حەمە رەش.

5-رۆشنبیری نوێ ژ (136) کەمال مەزهەر ئەحمەد.
6-ریبازی نوێ ژمارە (6) د.مارف عومەر گوڵ.
7-کوردستانی نوێ ژمارە (1605).
8-الاتحاد ژمارە (324) د.نوری تاڵەبانی.
9-ئاڵای ئازادی ژمارە (190) نەوزاد عەزیز.
10- بەرەی کوردستانی ژ (11).

دەستنوس و دیدار:
1-چاوپێکەوتن لەگەڵ کاك محمد جەبار خەڵکی ناوچەکە ئێستا لە شۆڕشە.
2-دەستنوسێ کە پێدەچێت چەند نوسەرێکی ئەمەریکی پێشتر وەك کتێب لەسەر شەڕی کەنداو نوسیبێتیان/ وەرگێڕەکان نازانم کێن.

بەشی سێیەم:

***کتێب:**
1-ئەمنی ستراتیژی.. مامۆستا چیا.
2-مێژو دەڵێ جەزا چنگیانی 1991.
3-العراق، الکتاب الاول، حنا بطاطو.
4-جوڵانەوەی ڕزگاری نیشتمانی عەزیز شەمزینی وەرگێڕانی / ئەسەسەرد.
5-القظیة الکردیة في العشرینات د. عزیز الحاج.
6-کرکوك دراسه سیاسیه واجتماعیه وریا جاف.
7-دیوانی کوردی.
8-عێراق و مەسەلەی کورد ی.ن.ك 1984.
9-خوێنەواری بەزمانی کوردی جمال نەبەز .
10-چوار ساڵ کارو خزمەت و بوژانەوە.. پارێزگای کەکوك.
11-تونی مەرگ زیاد عبدالرحمن.
12-جوگرافیای دانیشتوانی کوردستان. عەبدوڵڵا غەفور.
13-الاکراد والعرب. ابراهیم احمد 1961.
14-کوردستان و کورد عەبدوالرحمن قاسملو.
15-کرکوك لمحات تأریخیة لیلی نامق جاف.
16-العراق قدیما وحدیثا عبدالرزاق الحسنی.

***نامیلکەو گۆڤارو ڕۆژنامە:**
1-مشروع دستور جمهوریه العراق.
2-پەیڤین ژمارە (1) د.نوری تاڵەبانی.
3-کەرکوك ژمارە (4) ئەژی.
4-کاروان ژمارە (41) هەردەوێڵ کاکەی.
5-رۆشنبیری نوێ ژ (107) مستەفا نەریمان.
6-ژیان ژمارە (408).
7-کێشەی کوردو ئاسایشی نەتەوەی عەرەب رەجائی فائیدو باوکی رەوەز.
8-کەرکوك پێش کۆسۆڤۆ کەوتوە فەهمی هوەیدی/ تەها سۆڵەیی.

9-کێشەی کوردو پێکهێنانی دەوڵەتی عێراق د.فواد مەعصوم . و باوکی ڕەوەز.
10-کەرکوك ژ (2-3) جەزا تۆفیق تالیب.
11-دانیشتوانی لیوای سلێمانی د. شاکر خصباك / وەرگێڕانی عەتا قەرەداخی.
12-سیاسەتی دەولی ژمارە (6) د. خەلیل اسماعیل.

–الاتحاد ژمارە 23 ل10 نوسینی هەڵکەوت عبدالکریم..
*–گۆتیـیەکان وڵاتەکەیان بەگۆتیام ناوزەدکراوە، پایتەختەکەیان ئاراپخا بووە سنوری دەسەڵاتیان کوردستانی ئێستا بووە.
–کرکوك دراسة سیاسیة وأجتماعیة. وریا جاف ل18.
–میدیا، ئی.م دیاکۆنۆڤ وەرگێڕانی بورهان قانع لاپەڕە 165.

-الاتحاد 23ل12 نوسينى ئەبو بێریڤان.
-هاوارى كەركوك ژ2، ل20ن، كوردێكى مێژونوس.
*-كەرخا دبيت سلوخ لەلايەن سلوكيەكانەوە واى پێگوتراوە، دیارە هەر هێزوو سوپايەك كە هاتوونەتە ناوچەيەك ناوى شوێن و ناوچەكەيان بەناوى خۆيانەوە ناو ناوە هەر بۆيە دەبينين كەركوك ئەو هەموو ناوەى هەيە لەمێژوودا.
*-سەردەمى هاتن و جێگيربونى تورك لەكەركوك.
-گۆڤارى هيوا ژمارە 4 ساڵى 1957ل5.
*-قاموس ئەعلامى توركى دائيرە تولمە عاريفى عوسمانى بووە لەساڵى 1315ھ 1896زاينى لەئەستانە نوسراوە.
-كەركوك ژمارە 1 هاوينى 1999 وتارى مام جەلال.
-گۆڤارى برايەتى ژمارە (1) ساڵى (1) 1-6-1970.
-منطقة كركوك د.نورى تاڵەبانى لەندەن 1995ل11.
-لێكۆڵينەوەيەكى زمانەوانى دەربارەى مێژووى وڵاتى كوردەوارى د.جەمال رەشيد ئەحمەد لاپەڕەكانى 41+81.
-كێشەى ويلايەتى موسڵ. د. فازڵ حسين، ئەم كتێبە كتێبێكى ئەكاديمىيەو ساڵى 1999 محەمەد شاكەلى وەريگێڕاوەو بلاوىكردەوە.
-پەراوێزى شەرەفنامە نوسينى مەلا جەميل رۆژبەيانى.
-هەمان پەراوێزى سەرەوە.
-كەركوك لەچاوى مێژوودا نوسينى ئەكرەم 1991.
-هاوارى كەركوك، كوردێكى مێژوونوس ل22.

-رۆژنامەى بابەگوڕگوڕ ژمارە (1) لاپەڕە (2) عبدالرقيب يوسف 1991.
-العراق في العهد العثماني د.علا موسى كازم نەورەس.
-مەحمود مەلا عيزەت پرۆفيسۆر رادۆڤان باڤيچ راگەياندنى (ى.ن.ك) 1985.
-گەشتى ريچ بۆ كوردستان 1820 نوسينى كلۆديۆس جيمس ريچ، وەرگێڕانى لەعەرەبييەوە محەمەد حەمە باقى.
* سەبارەت ئەم ناوە كۆمپانياى نەوت سەرەتاى پەنجاكان گەڕەكێكى بە ناوى عەرەفە دروست كرد.
-الثقافة الجديدة كركوك في ذاكرة التأريخ كريم زەند.
-كوردستان و كورد عبدالرحمن قاسملو ل26.
-هەشتا ساڵ تەعريب و گۆڤارى كەركوك ژمارە 4 ل31 جەلال جەوهەر عەزيز.
-العشائر الكردية. ترجمة وعلق عليه فؤاد حمة خورشيد 1979.
-كێشەى ويلايەتى موسڵ د.فاضل حسين وەرگێڕ محەمەد شاكەلى ل11.
-هەمان سەرچاوە.
*تا ئێرە ئەوەى ناومان نابوو كەركوكى كۆن يان كەركوك تا ساڵى 1921، تەواو من دڵنيام ئەم بەشە هێشتا كەموكوڕى زۆرە لەگەڵ ئەوەشدا بۆ لێكۆڵەران و توێژەران كار ئاسانيەكى باشە كە بگەڕێنەوە سەر ئێرەو سەرچاوەكانى.
-مامۆستا چيا ئەمنى ستراتيژى ل92.
-پەراوێزى پێشوو.
* رەئوف خانەقا لەيادگارى خانەقادا دەڵێ لە1924/5/4 شەڕى ئاشوريەكان رويدا، دواتر لەشيعرێكدا باسى دەكات.
-عبدالرزاق حسنى تأريخ الوزارات العراقيه.
-هەمان سەرچاوەى سەرەوە.
-العراق في عهد قاسم جرجيس فتح الله، لاپەرە 736.
-منطقة كركوك ومحاولات تغير واقعها القومي/ نورى تاڵەبانى لاپەڕە (38-39-40-41).
-هەمان سەرچاوە.
-كركوك لمحات تأريخيه/ ليلى نامق جاف، ل43.
-سەردەمى قەڵەم و موراجەعات نەوشيروان مستەفا ل98-99.
-هەمان سەرچاوە ل76.
* شاعيرانى كورد هێڵەيان بەوەفدى كوردستان و مەجليسى نواب و ئەو كوردانە كردووە كە پياوى حكومەت بونە لەوانە پيرەمێرد، بێكەس ئەخۆڵ..هتد.
-گۆڤارى كەركوك ژمارە8، مێژووى سەردەمە كارگێڕى و بەڕێوەبەرييەكانى ناوچەى كەركوك نوسينى ئەژى ل48.
-هەمان سەرچاوە.
* پارتى هيوا/ لەدروست بونىيەوە لەشارى كەركوك تا هەڵوەشاندنەوەى لەكۆنفرانسى كەلاردا 1937-1944، ئەحمەد باوەڕ كەركوك ژمارە (5) لاپەڕە 93 تا 110.
-جوڵانەوەى رزگارى نيشتمانى كوردستان، دكتۆر عەزيز شەمزينى وەرگێڕ ف.ئەسەسەرد لاپەڕەكانى 19-20-21-22.
كركوك لمحات تأريخيه، ليلى نامق جاف ل43+ل44.

* گاور باخی واته گاوران، له گەرمیان بەفەلەو دیان دەگوترێ گاور، مەسیحی.
-التأريخ السياسى لتركمان العراق، عزيز قادر ص125.
* ئەم قسەیە بنەمایەکی زانستی نییە لەبەرئەوەی سەرچاوەی نیە.
-چینی کرێکارانی عیراق دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد ل261.
-تأريخ الوزارات العراقية عبدالرزاق الحسني مجلة الرابع الجزء السابع ل118-122.
-اليقظة ژ.105، 1946.
-تأريخ الوزارات العراقية، عبدالرزاق حسني.
-ئاران ژمارە 3 د.عبدالستار تاهیر شەریف، کەرکوك لەپەنجاساڵدا ل4.
-پەراوێزی پێشوو.
-رەوشی ئاینیی و نەتەوەیی لەکوردستان، د.رەشاد میران ل31.
-التأريخ السياسى لتركمان العراق/ عزيز قادر الصامانچى.
-پەراوێزی پێشو.
-یادگاری خانەقا، شێخ رەئوف خەنەقاشیعرو بیرەوەری.
-بگەڕێرەوە بۆ مذكرات الطبقجلى وذكريات جاسم مخلص المحامي 1985.
-عەلە بەستێ، رۆمان/ حەسەن جاف ل22.
-مذكرات الطبقچلى وذكريات جاسم مخلص المحامي.
-مذكرات الطبقچلى وذكريات جاسم مخلص المحامي.
* مەبەست لەخراپتر ئەوەیە نەیانتوانی هەر هیچ نەبێت شوێنەواری فیتنەکەی تەبەقچەلی بسڕنەوە.
-منطقة كركوك ومحاولات تغير واقعها القومي، نوری تاڵەبانی، ل46.
* هۆکاری تریش هەیە، بەڵام بابمێنێ، سەیر لەوەیە ئەو کاتەش بەپێی نامەیەکیمام ساڵح بۆم شیوعی شەربەتی زەردو پارتی تەماتەیان نەخواردوە.
-کاکی کاکان-بەرگی یەکەم کاکە مەم بۆتانی، ل262.
-کرکوك دراسه سیاسیه وأجتماعیه، ل71، وریا جاف.
-هەمان سەرچاوە.
-هەمان سەرچاوەی پێشوو.
-چاوپێکەوتن لەگەڵ شێخ عەبدوڵلا بەرزنجی لەمانگی 1997/7/7.
-کرکوكو محاولات د.نوری تاڵەبانی، ل51.
-چاوپێکەوتن لەگەڵ مام ساڵح جاف لە1997/7/2.
-دیدارێك لەنوسینگەی گۆڤاری پەیڤین ساڵی 1997.
-کرکوك محاولات ل51 دکتۆر نوری تاڵەبانی.
-کرکوك دراسه سیاسیه واجتماعیه وریا جاف، ل90.
-سەرچاوەی پێشوو.
-کاکی کاکان بەرگی یەکەم کاکە مەم بۆتانی.
-تێکدەرێك لەکەرکوك، لەتیف فاتیح فەرەج کەرکوك ژمارە (5) ل80.
-د.عبدالستار تاهیر ئاران ژمارە 4 ل5.
-کاکی کاکان. کاکە مەم بۆتانی.
-کرکوك محاولات د.نوری تاڵەبانی ل51.
-یادگاری خانەقا شێخ رەئوفی خانەقا.
-د.عبدالستار تاهیر ئاران 4 ل5.
-چاوپێکەوتنی شێخ عەبدوڵلا بەرزنجی.
* هەروەها مەلا مەحمود غەرەبو عەریف حەمە فەرەجو مامۆستا محەمەد قەرەداخیش بەرکەوتون، عەریف حەمە فەرەج چاوەکانی لەدەستدا.
-دەستنوسێکی رۆژانەی ئەو سەردەمە کە وەك رۆژژمێر هەندێك لەرووداوەکانی رۆژانەی تیا تۆمار کراوە.
* بۆ سەرجەم ئەم باسانە جگە لەهەندێك سەرچاوەی نوسراو دەیان خەڵکی ناوچەکە قسەیان بۆ کردوم لەوانە مام نادر کەرکوکی ئێستا لەسەرچنارە، مامۆستا فایەق کۆمەڵەی روناکبیری، شێخ عبداللە، باوکمو هتد.
-بگەڕێوە بۆ کتێبەکانی وریا جافو دکتۆر نوری تاڵەبانیو سەرچاوەکانیتر.
* سەبارەت ناوی لەسێدارەدراوەکان لەیەکێ لەژمارەکانی رێگای کوردستاندا 29کەسن لەوانە ئەم ناوانەش دێن عادل سید حسن، رحیم سعید، مجید حسن، احمد محمد امین، تۆفیق مستەفا، نەسیم عەنبەر، ناوی عبدالرحمن کاکە برانییە، محمد عزیزوکەریم خەڵەف لەسەرچاوەی تردا محمد حسنو کەریم رەمەزان نوسراوە.
-کەرکوكو سیاسەتی تەعریب دەزگای راگەیاندنی (ی.ن.ك) 1985.

[78] کەرکوك و سیاسەتی تەعریب.
[79] الاتحاد ژمارە 23 ل10 نوسینی پارێزەر هەڵکەوت محمد کریم.
[80] مێژوی کوردو کوردستان، ئایەتوڵا مەردۆخی وەرگێڕانی بۆ کوردی عبدالکریم محمد رشید.
* بڕوانە لاپەڕەکانی 167-168 لە کتێبی شۆڕشی ئیبراهیم خانی دەلۆ 1920 نوسینی مستەفا نەریمان.
[81] الاتحاد ژمارە 23 ل 10 پارێزەر هەڵکەوت محمد کریم.
[82] سەردەمی قەڵەم و موراجەعات ل 76 نەوشیروان مستەفا.
[83] الاتحاد ژمارە 23 ل 10 پارێزەر هەڵکەوت محمد کریم.
[84] بگەڕێرەوە بۆ گۆڤاری هیوا ساڵی 1957.
[85] یاریچی و شارەزایانی بواری وەرزش لەو شارە لەوانە مامۆستا تاریق شەهید هەڵۆو هتد قسەیان بۆ کردوم.
[86] بگەڕێرەوە بۆ دەقی نامەی شەهیدەکان کە لە پاشکۆی ئەم کتێبەدا هەن.
* لەم بارەیەوە لێکۆڵینەوەیەکی وردم بەدەستەوەبوو پوختەیەکم نارد بۆ کوردستانی نوێ کاتی خۆی ڕوناکی نەبینی.
[87] بەشێك لەم ناوانە یان زۆربەی حوسێن بەرزنجی لەلاپەڕە دووی بەیانی ژمارە 19ی تشرینی دووەمی 1974 ئاماژەی پێداون.
[88] دیداری شێخ عبداللە بەرزنجی ئێستا کارگێڕی مەڵبەندی گەرمیانە.
[89] کوردو شەڕی شوعەیبە دکتۆر کەمال مەزهەر ژمارە 125ی ڕۆشنبیری نوێ 1990 لاپەڕە 36-40.
[90] پەراوێزی پێشوو.
[91] هەمان پەراوێز.
[92] کەرکوك پێش کۆسۆڤۆ کەوتوە لە پیلانی وێران کردن و پاکتاوکردنا نوسینی فەهمی هوەیدی وەرگێڕانی ئەندازیار تەها سۆڵەیی لە بڵاوکراوەکانی مەڵبەندی کەرکوکی ی.ن.ك.
* بگەڕێرەوە بۆ دەقی بەیانی 11ی ئازار.
[93] کەرکوك و سیاسەتی تەعریب (ی.ن.ك) 1985
[94] 25 ساڵ سەروەری (ڕۆژمێری ڕوداوەکانی ی.ن.ك) 1975-2000
کۆکردنەوەو ئامادەکرنی ئازاد خانەقینی، چاپکراوی خاك.
[95] من اوراقی سامی عبدالرحمن ل81.
[96] خولانەوە لەناو بازنەدا (دیوی ناوەوەی ڕوداوەکانی کوردستانی عیراق (1984-1984) نەوشیروان مستەفا ئەمین ل11.
[97] هەمان سەرچاوەی سەرەوە.
* تاریق عەزیز لەگەڵ ئەم وتەیەدا یاداشتێکی شازلی قولەیبی سکرتێری گشتی وڵاتانی عەرەب و کوەیتی بەدزینی نەوتی رومێلە تاوانبار کردو گوتی بایی (2.9) بلیۆن نەوت لە ناوچەیە دزراوە.
بگەڕێرەوە بۆ ل98 النفط الاکراد کمال مجید.
[1] کوردستان و کورد د. عبدالرحمن قاسملو ل18.
[2] جینۆساید لە عێراقدا میدڵ ئیست وۆچ-و. سیامەندی موفتی زادە ل96.
[3] پەراوێزی یەکەم ل 81.
[4] هاواری کەرکوك ژ 20 کەرکوك شاری ئاگری هەمیشەیی ئامادەو وەرگێڕانی گولەر سیامەنسوری ل36.
[5] سەرچاوەی یەکەم عبدالرحمن قاسملو ل 82.
[6] کوردستانی نوێ ژ. (1605) ڕۆژی 22-6-95 د. نوری تاڵەبانی ل3-ب3.
[7] الاتحاد ژمارە 324 1996/6/25. دکتۆر نوری تاڵەبانی.
[8] هەشتا ساڵ، جلال جوهر عزیز. گۆڤاری کەرکوك ژمارە 4 ل 31.
[9] کوردستان و کورد/ د. عبدالرحمن قاسملو
[10] جوڵانەوەی ڕزگاری نیشتمانی کوردستان عەزیز شەمزینی وەرگێڕانی فرید ئەسەسەرد ل 17.
[11] کوردستان و کورد/ عبدالرحمن قاسملو ل19.
[12] ئاڵای ئازادی 1995/10/8 ژمارە (190) نەوزاد عەزیز.
[13] سیاسەتی دەولی ژمارە 11.
[14] کوردستان و مەسەلەی کوردی پرۆفیسۆر باڤیچ ل 15 چاپخانەی شەهید جەعفەر.
[15] کوردستان مێژوویەکی بێ جوگرافیا دیمتری زگیرسکی، بەرەی کوردستانی ژ 11 ل 20.
[16] کوردستان و مەسەلەی کوردی پرۆفیسۆر باڤیچ ل15 چاپخانەی شەهید جەعفەر.
* عبداللە پەشێو دوانزە وانە بۆ منداڵان، وانەی هەشتەم.
[17] ئەمنی ستراتیژی مامۆستا چیا دەزگای ناوەندی کۆمەڵە.
[18] ئاڵای ئازادی، نەوزاد عەزیز ژمارە 190 1995/10/8 گواستنەوەی نەوتی باشور + گۆڤاری النفط والعالم.

[19] بیرەوەریم لە کەرکوك فاتح حمە ڕەش کەرکوك گۆڤار ژمارە 8، ل 117 بۆ 126 هەروەها چاوپێکەوتنێکی کاك فاتح لەو بارەیەوە.
[20] چاوپێکەوتن لەگەڵ کاك محمد جبار خەڵکی ناوچەکەیە ئێستا لە شۆڕش کەرتی پیریادی دادەنیشێ.
[21] عێراق و مەسەلەی کورد ل2 ی.ن.ك چاپخانەی شەهید برایم عەزۆ 1984
[22] ڕۆشنبیری نوێ ژ 136 ساڵی 1995 دکتۆر کەمال مەزهەر ئەحمەد.
[23] گاڵتەوگەپ و ڕۆشنبیری نوێ ژ 136 ساڵی 1995 دکتۆر کەمال مەزهەر.
[24] چەند لاپەڕەیەك لەمێژوی کورد ل153 بەرگی دوەم. د.کەمال مەزهەر.
[25] چیا سێکۆچکە ل186، چاپی دووەم.
* سوودم لە دەست نوسێك وەرگرتوە کە پێدەچێت چەند نوسەرێکی ئەمەریکی دوای شەڕی کەنداو نوسیبێتیان.
26 –نفطنا في محاولات الألتفاف الى التأميم ص11، 1972.
27 –یاداشت و نوسینی تایبەتی کەسێکی نادیار بەناوی شەستەکان و شۆڕشی کورد.
28 –ڕێبازی نوێ ژ(6)، ل116 د.مارف عومەرگوڵ.
* پێم وابێ هەر ئەم کاتی خۆی لەنیسان یان ئازاری 1965 ئەندامی ئەو وەفدە میسریە بو کە لەگەڵ وەفدێکی عیراق لەسەر کورد لەقاهیرە کۆبونەوەیەکیان کرد یان تەوەرێك لەکۆبوونەوەکە لەسەر کورد بوو. ئەو کۆبونەوەیە سەرتاسەر دژایەتی کوردی تیاکرا، ئەندامانی هەردوو وەفدەکە بریتیبوون لە: وەفدی میسری: (کەمال رەفعەت –سەرۆك، حسێن زهوان خلاف، کەمال الحناوی، فتحی الدویب، شعراوی جمعە، السید علی السید، حکمت ابوزید، ابراهیم سعدالدین، امین عزالدین، احمد بهاالدین، لطفي الخولی) ئەندامان.
وەفدی عیراق: (عبدالکریم فرحان–سەرۆك، فراد الرکابی، هاشم علی، ادیب الجادر، خیرالدین حبیب، عبدالعزیز دوری، عبداللطیف کمال) ئەندامان.
1 –مشروع دستور جمهوریە العراق، ل11، المادە السادسە.
2 –هەمان سەرچاوە بەندی حەوتەم دەقی مادەکان بەم جۆرەیە: المادة السادسة (یتکون شعب العراق من العرب والأکراد، ویقر الدستور حقوق الاکراد القومیة ویضمن الحقوق المشروعة للعراقین کافة ضمن وحدة الوطن والدولة) المادة السابعة اللغة العربیة هي اللغة الرمسیة وتکون اللغة الکردیة لغة رسیمة الی جانب اللغة العربیة في منطقة الحکم الذاتي.
* نەوتچی، نەفتچی زادە (ئەمانە ئیمتیازی دەرهێنانی نەوت و فرۆشتنیان هەبو بەخەڵکی ناوچەکە)، د.نوری تاڵەبانی.
* جێی داخە گەورە روناکبیرو عەلامەیەکی وەك مەلا عبدالکریمی مودەڕیس کە خزمەتێکی یەکجار مەزنی بەدیرۆکی ئەدەبی کوردی و کورد کردوە کەچی لەبنەماڵەی زانایاندا زۆربەی بنەماڵە بەڕەچەڵەك و لەزەردەشتەوە کوردی کوردستان دەباتەوە سەر عەرەب و دەیانکاتە سەیدو پشتوێن سەوز، لێرەدا ناکرێ ئەو بنەماڵانە جارێکی‌تر ریزبکەینەوە.
3 –مامۆستا چیا، ئەمنی ستریتیژی، سەرچاوەی پێشوو، دەبێت بڵێین راستە خەڵکانی وەك عەواص حدیدو، عەلی دحام و لەو بابەتە پیاوی خراپ و جێبەجێکەری نەخشەی دەستەڵات بوون هەڵبەت هەشبو ئامادە نەبو لەسەر ئەرزو ئاوی کورد نیشتەجێ بێت، عوبێدەکانی سەرەتای حەویجەش بەپرسی مەلیك مەحمود نیشتەجێ بوون.
4 –مێژوو دەڵێ، (جەزا چنگیانی)، 1991 چاپی ئەڵمانیا.
5 –العراق، کتاب الاول حنا بطاطو، لاپەرە 81 بۆ 86.
6 –کەرکوك لەچاوی مێژوودا ل15، نۆڤەمبەری 1991 ئەکرەم.
7 –لەڕۆژنامەکانی ئەو سەردەمەدا دەقی بڕیارەکە هەیە ئێمە دەقی بڕیارکەمان دانەگرت ئەوەی مەبەست بونوسیمان، هەر بەهەمان ژمارە بڕیار سەلاحەدین دروست دەکرێ و دوزی دەخرێتە سەر، سەیر ئەوەیە کەرکوك بەو کۆنیە 2قەزاو تکریت یەکسەر چواری ئەدرێتێ!!
8 –ئەمنی ستراتیژی عیراق و سێکوچکەی بەعسیان، ئەمین قادر مینە، چاپی دووەم 1999، ل252 هەر لەو کتابەدا بەدورودرێژی ئەم بابەتە قسەی لەسەر کراوە کە پێویست ناکات ئێمە دوبارەی بکەینەوە.
9 –دکتۆر ئازاد شێخانی/ ڕۆژی 2001/9/8 کات (6)ی ئێوارە. بارەگای کۆمەڵەی روناکبیری کەرکوك کۆڕێك بەناوی (سیاسەتی تەعریب و هەڵوێستی دەولی).
10 –پەیڤین ژمارە (1) لاپەرە (54) دکتۆر نوری تاڵەبانی.
11 –جوڵانەوەی رزگاری نیشتمانی کوردستان. دکتۆر عەزیز شەمزینی، وەرگێڕانی فەرید ئەسەسەرد ل162 ئەم دان پیانانە لە24ی تشرینی دوەمی 1922 راگەیاندرا.
12 –القضیة الکردیة في العشرینات. د.عەزیز الحاج.
* لەلیستەکەدا عەرەب یەکەمەو کورد دووەمە خۆمان وامان لێکرد.
*لەبری تورکمان تورك نوسراوە.
13 –کرکوك دراسة سیاسیة واجتماعیة/ وریا جاف ص254.
14 –ئەمنی ستراتیژی عیراق و سێکوچکەی بەعسیان/ ئەمین قادر مینە م.چیا.
15 –کەرکوك، گۆڤار ژمارە 4 ساڵی دووەم بەهاری 2001 مێژووی سەردەمە کارگێڕی و بەڕێوەبەرایەتیەکان ناوچەی کەرکوك/ بەشی یەکەم/ ئەژی.

[16] -سەرچاوەی پێشوو.
[17] -بڕوانە سەرژمێری ساڵی (1947).
[18] -ئەمنی ستراتیجی عیراق ئەمین قادر مینە ل283.
[19] سەرچاوەی ژمارە (15) نوسینی ئەژی.
[*] هەردەوێڵ کاکەیی بەم جۆرە باسی ئەو شاعیرانە دەکات.
1-میرزا خەلیل منەوەر. ناسراوە بەشاعیری چەوساوەکان (1863-1923ز).
2-سەی عەباسی حیلمی کاکەیی (1882-1962ز).
3-جۆپان یوسف جەمال، بەیەسوساوك کاکەیی بەناوبانگە، گەڵ شیعری هەمەجۆری بەشێوە زاری ماچۆ هەیە تا ئێستا بەرهەمەکانی کۆنەکراوەتەوە (1859-1925ز).
4-مەلا فەتۆش. فەتحوڵلا کوڕی حەویش کاکەییە ئەم زاتە رابەرێکی ئاینی بووە، سرودی ئاینی هەیە لەکەرکوك هاتۆتە دنیاوە. هەر لەوێش کۆچی دوایی کردووە (1863-1919ز).
5-مەلا زەینەڵ کوڕی حەویش کاکەییە برای مەلا فەتۆشە. زۆربەی شیعرەکانی خۆشەویستین (1866-1922ز).
6-مەلا ئەڵماس خاٚن یان خان ئەڵماس (1072-1138ك) ئەهلی حەق بووە.
7-محەمەد جۆپان ئاسنگەر کوڕی مەحمود کوڕی قەمبەرە (1890-1935ز).
بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە گۆڤاری کاروان ژمارە (41)ی ساڵی چوارەم 1986 گەشتێك بۆ ناوچەی گەرمیان ل74-77 هەردەوێڵ کاکەیی.
[20] -هەمان سەرچاوەی پێشوو.
[21] -رۆشنبیری نوێ ژمارە (107)، 1985، توحفەی سلێمانی مستەفا نەریمان ل216.
[22] -ژیان ژمارە 408/ 25ی ئابی 1934.
[23] -ئەمنی ستراتیجی عیراق و سێکوچکەی بەعسیان م.چیا. دەزگای ناوەندی رۆشنبیری کۆمەڵە ئایاری 1987.
[24] -دیوانی کوردی.
[25] -ئەمنی ستراتیژی عیراق و سێکوچکەی بەعسیان. ئەمین قادر مینە/ ل(65+69).
[26] -هەمان سەرچاوەی پێشوو.
[27] -کێشەی کورد و ئاسایشی‌نەتەوەی عەرەب، مهندس رجائی فائد. وەرگێڕانی باوکی رەوەز، ل17.
[28] -عیراق و مەسەلەی کورد (ی.ن.ك) 1984 چاپخانەی شەهید (برایم عەزۆ).
[29] -کەرکوك پێشی کۆسۆڤۆ کەوتووە لەپیلانی پاکتاوکردنا، نوسینی فەهمی هوەیدی وەرگێڕانی ئەندازیار تەها سوڵەیی.
[30] -کەرکوك پێشی کۆسۆڤۆ کەوتووە. فەهمی هوەیدی وەرگێڕانی ئەندازیار تەها سوڵەیی.
[31] -خوێنەواری بەزمانی کوردی. جەمال نەبەز/ 1957. چاپخانەی نور. بەغدا.
[*] جاری وا هەبوو بەێ بونی هیچ بیانویەك تەنیا لەبەرئەوەی بۆ نمونە خوێندکار نمرەکانی لەپەنجاو شەستەکاندایە یەك دووساڵ ئەو خوێندکارەی دواناوەندی تەواو دەکرد لەهیچ شوێنێك وەرنەدەگیرا دواتر سەدام مەکرەمەیەکی رادەگەیاندو خێریان بەخوێندکارەکە دەکرد!!
جگە لەوەی لەزانکۆو پەیمانگاکان وانەی (ثقافة) هەبوو لەسەرەتایی و ناوەدیش (پەروەردەی نیشتمانی) هەبوو کە سەرجەم وانەکانی بریتی‌بوون لەبەعساندنی خوێندنکاران. لەم پەروەردەی بەناو نیشتمانیەدا قسە لەسەر کۆماری عیراق و حزبی قائیدو سەرۆکی فەرماندەو ئەو شتانە دەکرا!!
[32] -عیراق و مەسەلەی کورد (ی.ن.ك) 1984 چاپخانەی شەهید برایم عەزۆ.
[33] -کێشەی کورد و پێکهێنانی دەوڵەتی عێراق ل28، دکتۆر فوئاد مەعسوم، و.ب.رەوەز
[34] -م. چیا ئەمنی ستراتیژی عیراق و سێکوچکەی..
[35] -چوار ساڵ کارو فزمەت و بوژاندنەوەو ئاشکراکردنی سیاسەتی راگواستن و تەعریب. ئامادەکردنی راگەیاندنی پارێزگای کەرکوك.
[36] -م. چیا ئەمنی ستراتیژی عیراق و سێکوچکەی بەعسیان.
[37] -چیا. ئەمنی ستراتیژی عیراق و..
[38] -چوار ساڵ کاروخزمەت راگەیاندنی پارێزگای کەرکوك.
[39] -تونی مەرگ، زیاد عەبدولڕەحمان. ل124، چاپی/ 1995.
[40] -تونی مەرگ، زیاد عەبدولڕەحمان ل124، چاپی/ 1995.
[41] -جوگرافیای دانیشتوانی کوردستان ل30، عەبدوڵلا غەفور.
[42] -الاكراد والعرب ابراهيم احمد ص1961/29.
[43] -کەرکوك و سیاسەتی تەعریب ل14، (ی.ن.ك) ئازاری 1985.
[*] یەزی نەك یەزیدی. هەمو سەرچاوەکان کۆکن لەسەرئەوەی کە ئاینێکی کۆنی کوردەواری و ئەم رەگانە، یەزدی، کاکەیی، هاواری، هەموو لەیەك سەرچاوەوە هەڵدەقوڵێن دواتر گۆڕانیان بەسەردا هاتووەو ئەمانە هیچ پەیوەندیەکیان بەیەزیدی عەرەبەوە نیە. یەزد: یەزدان.

** كۆچەری مەبەست کوردە کۆچەریەکانە لەوانە جاف و هەرکی و ئەوانەی برادۆست تورکەکان ویستویانە بەوەش شتێ لەرێژەو ژمارەی کورد کەم بکەنەوە.
[44] -کوردستان و کورد، د.عەبدولرەحمان قاسملو، ل79.
[45] -کرکوك. لمحات تاریخیە. لیلی نامق جاغ، ل9.
[46] -پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان لەنێوان سالانی (1957-1977) جەزا تۆفیق تالیب کەرکوك ژمارە 2+3، ل44.
[47] -ئاراستەی گشتی پەرەسەندنی دانیشتوانی لیوای سلێمانی/ د.شاکر خەسباك وەرگێرانی لەئینگلیزیەوە عەتا قەرەداغی/ کورتەی‌سەرژمێری سالی 1954 ل263.
[48] -پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی هەرێمی کوردستان لەنێوان سالانی 1957-1977 جەزا تۆفیق تالیب. کەرکوك ژمارە 2+3، ل45.
[49] -العراق قدیماً وحدیثاً، ص93، د.عبدالرزاق الحسنی.
[50] -دوراییە مێژووییەکانی دابەشبونی جوگرافی عەرەب لەعیراق د.خەلیل ئیسماعیل، سیاسەتی دەولی6.
[51] -هەمان سەرچاوە، سیاسەتی دەولی ژمارە6.
[52] -هەمان سەرچاوە، سیاسەتی دەولی ژمارە 6.
* لەوەدەچێ لەیلانی مەبەستی بان قەرە حەسەن بێت کە ئەوە تێکەلەیەکی چڕە لەهۆزو عەشیرەتەکان. هەروەها ئەو ژمارە مالانە زۆر کەمە مەگەر بگەرێتەوە بۆ سەردەمی سەرەتای هاتنی ئینگلیز.
* لەپێنج مانگی دواتردا نزیکەی (200)خێزانی تر راگوێزرا واتە لەمانگی 8ی 1999 بۆ کۆتایی مانگی 12ی هەمان سال.